RUBICON-KÖNYVEK

672 oldal
7990 Ft

JOHN PAGET

Magyarország és Erdély
Első teljes magyar kiadás

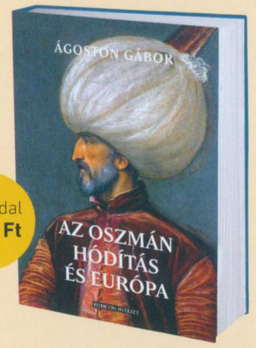

528 oldal
6990 Ft

ÁGOSTON GÁBOR

Az oszmán hódítás és Európa

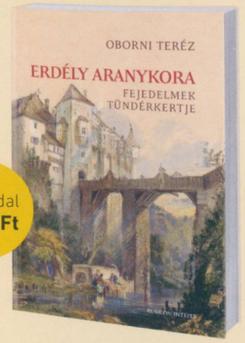

352 oldal
6990 Ft

OBORNI TERÉZ

Erdély aranykora
Fejedelmek tündérkertje

544 oldal
7990 Ft

HAHNER PÉTER

Világtörténelmi kaleidoszkóp magyar szemmel

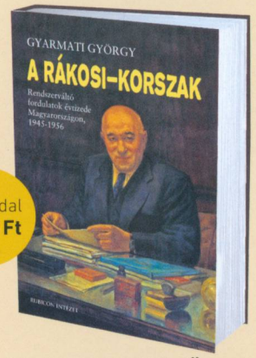

528 oldal
5990 Ft

GYARMATI GYÖRGY

A Rákosi-korszak
Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956

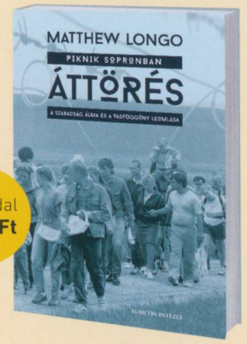

358 oldal
6990 Ft

MATTHEW LONGO

Áttörés
A szabadság álma és a vasfüggöny leomlása

590 oldal
6990 Ft

BRYAN CARTLEDGE

Megmaradni
A magyar történelem egy angol szemével

216 oldal
3990 Ft

BRYAN CARTLEDGE

Trianon egy angol szemével

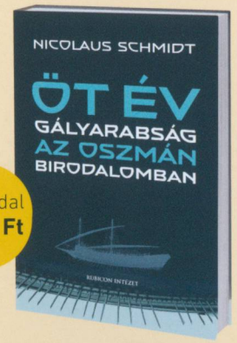

240 oldal
4990 Ft

NICOLAUS SCHMIDT

Öt év gályarabság az Oszmán Birodalomban

BOLT.RUBICON.HU

RUBICON INTÉZET

Batthyány Lajos Alapítvány

ALAPÍTVA 1989

RUBICON

TÖRTÉNELMI MAGAZIN

XXXVI. ÉVFOLYAM 415–416. SZÁM

LEKTORÁLT FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:
RÁCZ ÁRPÁD

Szerkesztőbizottság:
Berényi Iván, Csorba László, Gyarmati György, Hahner Péter, Hermann Róbert, Magyarics Tamás, Mezey Barna, Németh György, Oborni Teréz, Rácz György, Szakály Sándor, Ujváry Gábor

Lapmenedzser:
Radványi Ákos

Olvasószerkesztő:
Potencsik Erika

Képszerkesztő:
Vajda László

Fotó:
Mudrák Attila

Térkép:
Nagy Béla,
Sebők László

Tervezőszerkesztő:
Czeizel Balázs

Kiadja a Rubicon-Ház Kft.
Felelős kiadó: Rácz Árpád
A szerkesztőség címe:
1161 Budapest, Sándor u. 60.
Telefon: 402-1848
e-mail: rubicon@rubicon.hu

honlap: rubicon.hu

Megjelenik évente 12 szám

Nyomtatás: EDS Zrínyi Zrt.
2600 Vác, Nádas utca 8.
Felelős vezető:
Csontos Csilla vezérigazgató

Terjeszti a Lapker Zrt.
Előfizethető a rubicon.hu oldalon,
valamint Budapesten a Magyar Posta Zrt. Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságán (XIII., Lehel u. 10/A, levélcím: LHI, Budapest 1900), illetve kerületi ügyfélszolgálati irodáiban, vidéken a postahivatalokban.
Külföldön terjeszti a COLOR Interpress Kft.
1039 Budapest, Hatvany Lajos u. 14.
Tel.: +36 1 243 9232
www.colorinterpress.hu
HU ISSN 0865-6347

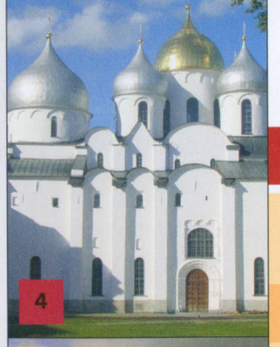

4

28

68

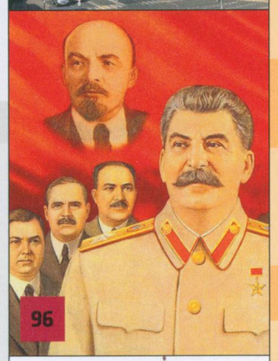

96

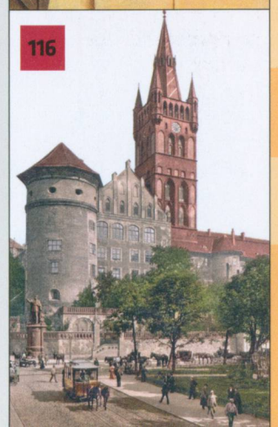

116

TARTALOM 2025/8–9

OROSZORSZÁG

4 Gyóni Gábor: Novgorod.
Az orosz történelmi fejlődés alternatívája?

12 Makai János: Rusz és a tatárok

20 Gebei Sándor: Egy ellenségeskedés eredői.
Lengyel–orosz küzdelem a kelet-európai hegemóniáért

28 Sashalmi Endre: Nagy Péter öröksége.
Európaizáció és modernizáció Oroszországban

46 Nánay Mihály: Előre a Fekete-tengerig!
Novorosszija meghódítása

48 Gebei Sándor: Diadalút délre.
II. Katalin császárnő utazása a Krímbe, 1787

50 Hahner Péter: Orosz csizmák Párizsban, francia eszmék Péterváron.
Oroszország a francia forradalomtól a dekabristákig

62 Bebesi György: Ohrana. *Az utolsó Romanovok politikai és titkosrendőrsége*

68 Monori Zsolt Jenő: A hét nővér.
A sztálini hatalomreprezentáció kőbe öntött allegóriái Moszkvában

76 Horváth Attila: A jogtalanság joga. *A szovjet jog*

80 Kolontári Attila: A nagy honvédő háború

96 Baráth Magdolna: A győzelem ára.
A Szovjetunió a II. világháború után

106 Gulyás László: Breszt-Litovszktól Párizsig.
A szovjet határok története Köztes-Európában. 1918. március 3. – 1947. február 10.

116 Nánay Mihály: Königsbergből Kalinyingrád

126 Mezei Bálint: Hruscsov. *Aki lerántotta a leplet a sztálini szörnyűségekről*

142 Kolontári Attila: A gorbacsovi kísérlet.
A Szovjetunió utolsó évtizede

158 Pomázi-Bárdonicsek Dominika: Női sorsok a Gulag táboraiban, 1934–1953

A korai századokban Novgorod az orosz történelmi fejlődés egy sajátos irányának lehetőségét képviselte – Kijevvel, Vlagyimirral, Moszkvával szemben. A 13–15. század között gazdaságilag fejlett, európai kapcsolatokkal bíró, politikailag részben demokratikus irányultságú városállam volt, amely nem felelt meg a későbbi centralizált, autokratikus, Moszkva-központú modellnek.

Az intenzív kereskedelemre, fejlett önkormányzatra és nyugatos nyitottságra épülő állam „idegen test" maradt a keleti szláv államfejlődésben. A fejedelmi hatalmat a város falain kívülre szorító, polgárosult városállam egyfajta Velence típusú kereskedő köztársaság előképe volt, amely a népgyűlést tette a vezető kormányzati szervvé, s ezzel egy alternatív Oroszország-modellt képviselt – nem véletlenül nevezik ezt az északi szláv államalakulatot Novgorodi Köztársaságnak. Ezt az utat fojtotta el Moszkva 1478-ban.

A novgorodi kreml (gyetinyec) mai képe. 1044-ben említik először a krónikák, eredetileg föld- és faépítmény volt, a 15. század végén, a moszkvai hódítás után erősítették meg 3,5–6,5 méter vastag és 8 méter magas falakkal. Kilenc tornya maradt fenn, a legnagyobbak elérték a 15 méteres magasságot. Az erőd a védelmi funkcióin kívül politikai és egyházi központ is volt: a népgyűlés (vecse) színhelye és az érsek székhelye

GYÓNI GÁBOR

NOVGOROD

AZ OROSZ TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉS ALTERNATÍVÁJA?

A 17. századtól a „hivatalos” orosz történetírás igyekezett egyetlen lineáris vonalra felfűzni az orosz történelem menetét. Fjodor Gribojedov orosz cárokról és fejedelmekről szóló krónikájában (1669) és főleg az először 1674-ben megjelent *Kijevi szinopszisz*ban – mely a modern orosz historiográfia máig ható alapvetésének tekinthető – az orosz történelem Kijevből indul, majd központja az északi Vlagyimirba, illetve Moszkvába helyeződik át, és mintegy a betetőzését jelenti a 17. században Oroszország egyesülése a „kisorosz” területekkel. Ebben a centralizált, egy vonalra felhúzott történelemszemléletben legfeljebb periférikus hely jutott Moszkva korábbi versenytársainak, még a legjelentősebbnek, Novgorodnak is.

Az orosz államiság bölcsője

A Kijevi Rusz időszakában Novgorod alkalmasint perifériának tűnhet, s nemcsak az újkori moszkvai szerzők látásmódjában, de a korabeli kijevi évkönyvek lapjain is. A korai Rusz történetére vonatkozóan legfontosabb forrásnak tartott *Régmúlt idők elbeszélése* (orosz nyelvű kezdő szavairól a hagyományos rövidítése: PVL) egy Kijev-központú, délcentrikus narratíva, amihez képest sok tekintetben más, alternatív Rusztörténetet olvashatunk a legrégebbi „orosz” krónikaszerkesztményben, a *Novgorodi első évkönyv*ben, illetve a novgorodi krónikák különböző változataiban.

A kanonikussá vált verzió alapján az „orosz” történelem kezdete a 862. év, amikor a PVL elbeszélése szerint a novgorodiak és a környező népcsoportok behívták a „tengeren túlról” Rurikot és két testvérét, Szineuszt és Truvort, hogy uralkodjon felettük. Rurik Novgorodban hozta létre székhelyét, s magát a várost is ő alapította, Szineusz az északkeleti Belozeróban, Truvor pedig Izborszkban telepedett le. A PVL egyik szövegváltozata szerint Rurik első székhelye nem Novgorodban, hanem Ladogában volt, ami annyiban hitelesebbnek tűnik, hogy a 8. század közepétől Ladoga lehetett az északkelet-európai skandinávok – a keleti szlávok megnevezése szerint varégok – első központja. Novgorodban és a legendás Rurikkal születik meg a róla elnevezett dinasztia, mely a Rusz fejedelmeit és Oroszország első cárjait adja 1598-ban bekövetkezett kihalásáig. 1862-ben ennek emlékére alkották meg Novgorodban az Ezeréves Oroszország emlékművet, az orosz államiság kezdetének jelképét.

Rurik kapcsán felmerült, hogy – fivéreivel együtt – kitalált személy, legenda csupán, hiszen testvérek behívásáról szóló történetek máshonnan is ismertek a középkori északi irodalomban. Talán az a vélemény tűnik legvalószínűbbnek, amely Rurikot a 9. századi európai kútfőkben szereplő, Roric nevű frízföldi konunggal azonosítja: a névazonosság mellett a frízföldi származás azért is tűnik logikusnak, mert így áthidalható a PVL szövegének ellentmondásossága, mely szerint a novgorodiak és környékbeliek elűzték a varégokat, majd ismét behívták őket.

Kulcsdátumok

862
Rurik megalapítja Novgorodot – az orosz államiság kezdete

1054
Függetlenedő Novgorod: saját vezetők, gazdasági önállóság

1136
A népgyűlésjellegű vecse átveszi az irányítást a fejedelmekkel szemben: megalakul a „Novgorodi Köztársaság”

1478
Moszkva annektálja Novgorodot – vége az önállóságnak

A lehetséges kapcsot Novgorod és a Dél-Baltikum – ahol Roric tevékenységének egy része is zajlott – között az jelentheti, hogy a novgorodi lakosság nyelvi, antropológiai és régészeti adatok alapján részben nyugati szláv lehetett. A PVL verziója szerint miután Rurik berendezkedett Novgorodban, két embere, Aszkold és Dir elfoglalta Kijevet. 882-ben, már Rurik halála után kiskorú fia, Igor gyámja, Oleg vezetésével ugyanez ismétlődött. Ezt követően rendezkedtek be a Rurikidák Kijevben, melyet akkor a krónika „a rusz városok anyjának” nevezett.

A novgorodi források másként ismertetik a Rusz korai történetét, Aszkold és Dir ezekben is ismert, de nem Rurik „bojárjaiként”, hanem tőle függetlenül, Kijev uraiként. Nem nehéz felismerni a tendenciózusságot a PVL verziójában, amely minden hatalmat Ruriktól eredeztet, míg a novgorodi verzióban Aszkoldék autonóm szereplők.

A Rusz eredete

A PVL kommentárja a varégokkal hozza összefüggésbe a Rusz eredetét, ami annyiban igaz is, hogy a később etnonimmá és földrajzi névvé váló rusz szó skandináv eredetű, elsődleges jelentése „evezőscsapat” lehetett. A későbbi Novgorod mellett, a „Rurik erődje” nevű helyen (Rurikovo gorogyiscse) a régészek skandináv telepet tártak fel. Talán ez lehetett az eredeti Holmgarðr (a középkori skandináv irodalomban így nevezték Novgorodot), amitől néhány kilométerre épült fel a szláv Novgorod, vagyis „újváros”, Rurik erődje helyén pedig a novgorodi fejedelem rezidenciája alakult ki.

Az urbanizáció tipikus képlete volt a Rusz északibb területein, hogy a skandináv telepek mellett alakultak ki a szláv városok: ez történt Ladogában, Szmolenszkben, Rosztovban, Jaroszlavlban is. Holmgarðr/Novgorod skandináv lakosságáról tanúskodnak egyebek mellett a futharkkal, azaz skandináv rúnaírással írt emlékek (2022-ben került elő Novgorodban egy újabb jelentős futhark leletegyüttes) és azok a skandináv személynevek, melyek a 12. századig ismertek voltak a városban. A szlávok és a skandinávok mellett a középkori Novgorodnak finnugor lakossága is volt: ennek legfontosabb emléke a városból előkerült középkori karél–orosz (ókarél–novgorodi) szótár.

Abban a különböző verziók egyetértenek, hogy Novgorod után Kijevbe helyeződött át a Rurikidák központja. Ezt nemcsak a keleti szláv évkönyvek, de a 10. századi Kelet-Európa történetének egyik legfontosabb forrása, Bíborbanszületett Konsztantinosz bizánci császár műve, *A birodalom kormányzásáról (DAI)* is megerősíti. A tulajdonképpeni Rusz a Ladoga–Novgorod–Kijev vonal mentén szerveződött – melyet „a varégoktól a görögökig vezető útnak” (Ladoga–Volhov–Ilmeny–Lovaty–Dnyeper folyami magisztrál) nevezett a PVL –, ahol a városi központok rusz lakossága a környező szláv népeket adóztatta. Novgorodot – amely adófizetéssel tartozott Kijevnek – a 10. század közepén a központját Novgorodból Kijevbe áthelyező Igor fejedelem fia, Szvjatoszlav kormányozta helytartóként.

Varég kolonizáció

A Rusz korai történetében rendszeresen megismétlődő jelenség, hogy a novgorodiak elfoglalják Kijevet. Formálisan ez hatalmi harcként jelentkezett, hiszen a Ruszban nem létezett a hatalomátadásnak kialakult mechanizmusa. A 970-es években Jaropolk fejedelmet testvére, a novgorodi Vlagyimir győzte le az általa támogatott varég zsoldosokkal. Noha a jelek szerint Jaropolk és Vlagyimir harcának lehetett egy konfesszionális vonzata is, amelyben az északi Vlagyimir a pogány tábort képviseli a talán már keresztény Jaropolkkal szemben, mégis Vlagyimir lesz az, aki „államvallássá” teszi a (keleti) kereszténységet a Ruszban (988 a hagyományos datálás szerint).

Novgorodban a keresztény térítést Vlagyimir főembere, Dobrinja végezte – a novgorodi krónikák beszámolója szerint erőszakosan, a helyi lakosság ellenállásába ütközve. Novgorodban és a tágabb értelemben vett északon a pogány hagyományok inkább fennmaradtak, mint a több évszázados keresztény múlttal rendelkező délen: ez a kereszténység–pogány, déli–északi ellentét nemegyszer megjelenik a PVL lapjain, éppen a novgorodiakat gúnyolva a pogányság felé való elhajlásuk vagy éppen furcsa északi szokásaik miatt.

Vlagyimir halála után (1015) fia, Jaroszlav Novgorodból kiindulva szerezte meg a Kijev feletti főhatalmat. Az addig eltelt 150 év alatt a novgorodiak legalább négyszer foglalták el – varég támogatással – Kijevet, ennek fordítottja azonban egyszer sem következett be. Mindig Novgorodból kiindulva jött létre „a varégoktól görögökig vezető út” politikai egysége, még ha Kijev maradt is a központ. Vlagyimir és Jaroszlav azok, akik Valdamar és Jarizleif néven a legtöbbször szerepelnek a középkori skandináv szagákban is mint a viking konungokkal együttműködő holmgarðri (novgorodi) fejedelmek.

Holmgarðr/Novgorod ebben az időszakban politikai és mentális értelemben szorosan kapcsolódott az északi, viking világhoz, s vannak kutatók, akik a novgorodi fejlődés genezisét is részben ezzel magyarázzák. A később kialakult, sajátos novgorodi politikai rendszer aligha tekinthető a „viking világ” egyenes folytatásának, de a novgorodi kolonizáció a „nordikus” folyami magisztrális kultúrák egyik megnyilvánulása volt. A novgorodiak voltak az orosz észak és az Urál első orosz felfedezői és kolonizátorai, az Urált már a 11. században elérték: ezt a területet Ugriának/Jugriának nevezték, éppen úgy, mint Magyarországot. Novgorod intenzív nyugati kapcsolatokat is ápolt, a városban nyugati kereskedők éltek, Hanza-lerakat és katolikus templom (varég templom) is létesült benne.

Az 1045–1050 között épült Szent Szófia-székesegyház, Novgorod legkorábbi kőtemploma, a legősibb, még ma is használatban lévő orosz épület. Itt található az egyik legrégibb freskó, Szent Konstantin és Helena ábrázolása. Évszázadokon keresztül ide temetkeztek az érsekek, a helyi fejedelmek és a poszadnyikok

Novgorod jelentősége

Novgorod a Rusz egyik legfontosabb kulturális központja volt. Innen került elő a Ruszban talált legrégebbi könyv, a viasztáblára írt *Novgorodi zsoltárok*, a legrégebbi fennmaradt keleti szláv krónika, a *Novgorodi első évkönyv*, s a leggazdagabb évkönyvirodalom is Novgorodban keletkezett. A középkori novgorodi irodalom rendkívül sokrétű és érdekes. Novgorodi volt a 12. században élt – az első orosz matematikusnak tartott – Kirik, akinek *Tudakozás* című műve a középkori mindennapokat egészen meghökkentő és részletes módon tárja fel, nagy figyelmet szentelve például a szexualitásnak. Az egész világon ismertek a novgorodi nyírfakéreg levelek, melyek száma évről évre gyarapszik, immáron 1000 fölötti. (Hasonló nyírfakéreg levelek ismertek a Rusz más régióiból is, de sokkal kisebb mennyiségben.)

E levelek nagy száma és banális tartalma arról tanúskodik, hogy a középkori Novgorodban meglehetősen elterjedt lehetett az írni-olvasni tudás – alkalmasint elterjedtebb, mint az újkorban. A középkori novgorodi építészet csodálatos emlékei pedig mindmáig megtekinthetők a városban, ahol szinte minden utcában egy-egy középkori műemlék fogadja a látogatót. A városban saját ikonfestő iskola alakult ki.

Kijev helytartókat, ún. „poszadnyikokat" ültetett Novgorod élére, s általuk gyakorolt politikai kontrollt. A forradalmakat a történelem mozgatóerőiként elképzelő szovjet historiográfia az 1136-os novgorodi felkeléstől számította Novgorod függetlenségét, azonban az adatok arra utalnak, hogy Novgorod leválása a kijevi központtól nem egyszeri esemény hatására, hanem lassan, fokozatosan valósult meg, s csak a 12. század végétől tekinthető visszavonhatatlannak. A poszadnyik ekkortól válik Kijevből kinevezett helytartó helyett Novgorodban választott elöljáróvá. A 12. század közepétől a novgorodi egyházi elöljárót is választották a vecséken, azaz népgyűléseken.

Három fejlődési modell

A Rusz politikai egysége a 12. század második harmadától szétforgácsolódott, a hagyományos elképzelés szerint az utolsó kijevi nagyfejedelem, akinek hatalma kiterjedt az egész Ruszra, Vlagyimir Monomah fia, Msztyiszlav Vlagyimirovics (1125–1132) volt, aki korábban mintegy harminc éven át Novgorodban is fejedelmeskedett. A Rusz nemcsak abban az értelemben fragmentálódott, hogy különböző (rész)fejedelemségek emelkedtek ki, hanem modellszerűen is eltérő irányt vett a különböző régiók fejlődése.

Általában három fejlődési modellt szokás megkülönböztetni. Az északkeleti Ruszban a Kljazma-parti Vlagyimir emelkedett ki, a fejedelmi hatalom dominanciájával. Ezt az autokratikus fejlődési irányt viszi majd tovább Vlagyimir után Moszkva. Délnyugaton, Halicsban a világi elit szerepe vált jelentőssé. Északnyugaton, Novgorodban pedig a vecse, népgyűlés vált a politikai szerveződés legfőbb instrumentumává. (Egy negyedik alcsoportként Csernyigovot szokás említeni, amely azzal tűnt ki, hogy szoros együttműködést folytatott a sztyeppei kunokkal/polovecekkel.)

Novgorodban a vecse vált a legfontosabb politikai intézménnyé, míg a fejedelem szerepe eljelentéktelenedett. (Novgorod mellett hasonló modell alakult ki Pszkovban is.) A vecse az egész szláv világban ismert és a Rusz minden

Nyírfakéreg levelek, amelyek a vizenyős, oxigénszegény, agyagos talajban maradtak fenn. Az első ilyen levelet 1951-ben találták meg Novgorodban; azóta több mint 1000 került elő, főként a 11. és 15. század közötti időkből. Ezek alapján képet nyerhetünk a korabeli adó- és pénzügyekről, területi viták jogi következményeiről, de hétköznapi üzenetek, magánlevelek, gyermekrajzok és iskolai leckék sokasága jelzi, hogy Novgorodban szokatlanul magas volt az írni tudók aránya. A nyírfakéreg levelek egyedülálló forráscsoportot alkotnak Kelet-Európa korai írásbeliségéről: rendkívüli betekintést nyújtanak a középkori polgárok nyelvi kultúrájába, társadalmi gyakorlatába

A 16. századi Tarasius-ikon ábrázolása: Novgorod város két oldalát (Szent Szófia-székesegyház és a kereskedelmi negyed) angyalok őrzik, miközben a lakók a napi munkájukat végzik. A kép a város polgári és egyházi tereinek összefonódását mutatja: a vecse (népgyűlés) és a kereskedők életét jeleníti meg, miközben az égiek jóváhagyását sugallja

régiójában felbukkan. Első említése a 997-es évnél szerepel a PVL-ben, amikor a besenyők megtámadták Belgorodot. Ám az említések többsége szerint a vecse afféle ad hoc szerveződés volt, amely kritikus pillanatokban – például ellenséges támadás esetén – gyűlt össze. Novgorodban és Pszkovban viszont valóban „intézményes" testületté vált.

A hagyományos séma szerint a vecse döntött háború és béke kérdésében vagy a fejedelmek személyét illetően. Ha viszont alaposan megvizsgáljuk a novgorodi vecsére vonatkozó értesüléseket, az látható, hogy csak az érsek megválasztásában mutatható ki valóban intézményes szerepe a népgyűlésnek: az érsekválasztás minden esetben a vecsén történt. Ezenkívül ismertek vecsék hadjáratok alkalmával, belpolitikai villongások idején, a fejedelem elűzésekor vagy megválasztásakor, de ez esetekben kérdéses az intézményességük.

A vecse jellegére vonatkozóan régi viták folynak a történetírásban. A disputa tétje az, hogy mennyire tekinthető a vecse valódi népképviseletnek. A moszkvai történetírás általában szkeptikusan nyilatkozik a „novgorodi demokrácia" kérdésében, hiszen a centralizátor szellemiségű orosz történetírás általában pozitív eseményként értékeli Novgorod Moszkva általi leigázását, és óva int Novgorod idealizálásától. Érvként azt szokták felhozni, hogy egy balti kútfő a Novgorodot irányító „háromszáz aranyövesről" beszél, s hogy a vecsék helyszíneként megjelölt városi tér legfeljebb néhány száz ember befogadására lett volna alkalmas. S ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy Novgorodban meghatározott családok tagjai osztoztak a különböző tisztségeken, akár évtizedes léptéket átívelően máris kész a képlet: Novgorod egy oligarchikus „bojárköztársaság", ahol egy szűk, kontraszelektált vezetőréteg hatalmaskodott. Ám a vecsékről szóló novgorodi híradások arra utalnak, hogy a népgyűléseken való részvétel nem korlátozódott egy szűk rétegre. Igaz, ez függ az adott szituációtól is, amikor a vecse összegyűlt: például egy hadjárat során a fegyveres férfiak hallatták rajta a hangjukat, városi megmozdulások esetén szintén masszív népképviselet észlelhető a vecsén.

A fejedelmi hatalom eljelentéktelenedése

Novgorodban a fejedelmi hatalom eljelentéktelenedett. Szimbolikusan erre utal az is, hogy a fejedelem rezidenciája a városon kívül volt, a régi Rurik erőd nevű helyen. Ez a vecseközpontú novgorodi politikai modell azonban inkább archaizmus volt, semmint innováció.

A Ruszban a 12. században kialakult a „részfejedelemségek" rendszere, tehát az, hogy az egyes fejedelmek immáron saját magánbirtokként kezelték az általuk uralt földeket. Végső soron ebből a fejlődési irányból fejlő-

dött ki az autoriter vlagyimiri–moszkvai modell. A Rusz különböző részein „dinasztikus" kormányzások alakultak ki, valamely Rurikida ág örökletes uralmával: Vlagyimirban és Kijevben Vlagyimir Monomah utódaival, Csernyigovban az Olgovicsokkal, Szmolenszkben a szintén Monomah-utód Rosztyiszlavicsokkal, Halicsban egy saját dinasztiával, amelynek őse egyébként Bölcs Jaroszlav legidősebb fia, a novgorodi fejedelem Vlagyimir Jaroszlavics volt.

Bár Novgorodban is kialakult a magántulajdonú földbirtoklás rendszere, mégis ellenállt a dinasztikus berendezkedésre tett kísérleteknek, mellyel egyébként időről időre megpróbálkoztak a különböző Rurikida-ágakból származó novgorodi fejedelmek, akiket aztán rendszerint gyorsan el is kergettek. Novgorodban rendszerint csak néhány évig vagy néhány hónapig tartott egy-egy fejedelem uralma, mely többnyire azzal ért véget, hogy – amint a krónika írja – *„utat mutattak neki"*. Igaz, voltak olyan fejedelmek, akiket később visszahívtak.

Novgorodban „intézményesen" korlátozták a fejedelmi hatalmat. Sajnos a középkori – bizonyára nagyon gazdag – novgorodi irattár megsemmisült, csak azok a novgorodi oklevelek maradtak fenn, melyekből kópia került Moszkvába, Tverbe vagy a Baltikumba. Egy 1263-ban keletkezett, Jaroszlav Jaroszlavics tveri fejedelemmel – Alekszandr Nyevszkij testvérével – kötött szerződés a legkorábbi fennmaradt okirat, amely a fejedelmi hatalom korlátozását tartalmazza, de a szöveg arra utal, hogy már korábban is készültek hasonló szerződések a fejedelem és a novgorodi közösség között.

Már önmagában az is figyelemre méltó, hogy írásos szerződés fektette le a kapcsolatrendszer alapjait Novgorod és a fejedelem között. A szöveg előírja a novgorodi fejedelemnek, hogy a vezető pozíciókat nem töltheti be saját embereivel, csak novgorodiakkal. Nem ülhet törvényt, nem adhat ki oklevelet a poszadnyik, azaz a Novgorod közössége által választott tisztségviselő ellenjegyzése nélkül. Vagyis a középkori Novgorodban egy választott tisztségviselő közreműködésével valósult meg a fejedelmi hatalom korlátozása. Fontos rendelkezés volt, hogy igyekeztek korlátozni a fejedelem földszerzési lehetőségeit, eleve kizárva az esélyét annak, hogy „dinasztikus uralom" valósuljon meg Novgorodban.

Az aranyhajú arkangyal. A novgorodi ikonográfia egyik legkiemelkedőbb alkotása, egyben a legrégibb ikontábla a szentpétervári Állami Orosz Múzeum gyűjteményében. Gábrielt, Isten hírnökét ábrázolja. Hajzuhataga fényességet és örökkévalóságot jelképez, azaz az isteni üzenet és bölcsesség hordozója. A kép érzelmi hangulata különösen megható: a gondterhelt, mégis békítő tekintet és az enyhén szomorú vonás azt sugallja, hogy Gábriel mély megértéssel tölti be hivatását, az isteni titkok közvetítését. Arcvonásai emberiek, mégis transzcendens erőt hordoznak. A hajon alkalmazott arany fénynyalábok az isteni fényt szimbolizálják, egyben a mennyeiek pompáját sugározzák. Az ikont IV. (Rettegett) Iván vitette Moszkvába, amikor a várost feldúlta és szentségeit elszállíttatta

Az oklevél arról is tanúskodik, hogy Novgorodban közutálat övezte a korábbi fejedelmet, Alekszandr Nyevszkijt, aki pedig legfényesebb győzelmeit éppen novgorodi fejedelemként aratta a svédek felett a névai (1240) és a Német Lovagrenddel szemben a Csúdtavi csatában (1242). Azonban a tatárjárás után Alekszandr a tatárok kiszolgálójává vált, s összeütközésbe került a novgorodi közösséggel.

Alekszandr Nyevszkij az 1250-es években tatár összeírókat vezetett be Novgorodba, fegyveres erőt vonultatva fel a várossal szemben. Erővel avatkozott be a novgorodi belviszonyokba, s a választott tisztségviselők helyett igyekezett a saját embereit pozícióba ültetni. Ezért is szól így az 1263-ban keltezett oklevél egyik mondata Jaroszlavhoz: *„Az erőszakot, melyet bátyád, Alekszandr tett Novgorodon, tagadd meg, fejedelem."*

A poszadnyikok alkalmasint nemcsak városi léptékben, hanem az egész Ruszt illetően fontos szerepre emelkedhettek. Az egyik novgorodi poszadnyik, Dmitrij Zavidics lánya, Ljubava például Msztyiszlav Vlagyimirovics nagyfejedelem (1125–1132) felesége lett, lányuk, Eufrozina magyar királynő, III. István és III. Béla királyaink anyja. Azaz III. István és III. Béla magyar királyok anyai nagyanyja novgorodi leány volt, dédapjuk egy novgorodi poszadnyik. Szintén magyar vonatkozása lehet Novgorodnak, hogy a 11. században élt a városban egy Ugrin (magyar) nevű személy, akinek neve Novgorod legfontosabb építménye, a Szent Szófia-székesegyház feliratain maradt fenn.

Novgorod megúszta a közvetlen tatár pusztítást, de a tatárjárás átrendezte a Rusz politikai térképét, korábbi fontos központok eltűntek vagy eljelentéktelenedtek, mások felemelkedtek. Az új felemelkedők között volt Moszkva és Tver, melyek hamarosan ádáz riválisai lettek egymásnak – az 1300-as évek elején vendettaszerű leszámolások folytak a moszkvai és a tveri fejedelmek között. Tver közelebb volt Novgorodhoz, s veszélyesebbnek tűnt a számára, ezért a 14. század elején leginkább Moszkvával működött együtt Novgorod.

Földindulás

Az 1380-as években földindulás-jellegű változások következtek be Kelet-Európában. 1380-ban a kulikovói csatában az orosz (moszkvai) seregek legyőzték a lázadó tatár vezér, Mamaj erőit, ám ezután nem sokkal, 1382-ben Toktamis kán feldúlta Moszkvát. A déli és nyugati Ruszt elfoglaló litván fejedelem, Jagelló katolizált, s létrejött a lengyel–litván perszonálunió.

Novgorodban 1385-ben önálló törvénykönyvet hoztak létre *(Szudnaja gramota)*, mely a novgorodi függetlenség, különállás egyik fő attribútuma a következő évtizedekben. Ez részletesen rögzítette a novgorodi igazságszolgáltatás szabályait, és kimondta, hogy a fejedelem nem ítélkezhet a poszadnyik nélkül. (A poszadnyikok száma a 13. század végétől egyről hatra, majd a 15. század második felében már harminchatra nőtt.)

Az 1390-es évektől folyamatos volt a harc Moszkva és Novgorod között. Amikor Moszkvában belháború tört ki II. Vaszilij nagyfejedelem (1425–1462) és trónkövetelői között, Vaszilij egyik kihívója, Dmitrij Semjaka Novgorodba menekült. Ez szolgáltatta az ürügyet 1456-ban arra, hogy II. Vaszilij Novgorod ellen vezessen hadjáratot.

Korábban, 1449-ben az ún. „örök békében" II. Vaszilij és IV. Kázmér lengyel–litván uralkodó egymás között érdekszférákra osztották Kelet-Európát. Ebben Novgorodot és Pszkovot Lengyelország elismerte moszkvai érdekszférának. Az 1456-os moszkvai hadjárat sikerrel járt, s az ún. jazselbici egyezményben Novgorod kötelezettséget vállalt, hogy nem fogadja be a moszkvai nagyfejedelem ellenségeit, nem folytat önálló külpolitikát, s elfogadja a moszkvai nagyfejedelmet legfőbb bírónak.

Moszkva felülkerekedése

II. Vaszilij fia, III. Iván hosszú fejedelemsége (1462–1505) idején Moszkva maga alá gyűrte a rivális fejedelemségeket, s tulajdonképpen ekkor született meg a mai értelemben vett, Moszkva-központú Oroszország. III. Iván legfontosabb győzelme Novgorod alávetése volt, ami több lépcsőben 1478-ra fejeződött be. A moszkvai seregek 1471-ben a Selony folyó menti csatában legyőzték a novgorodiakat, a korosztenyi béke pedig lényegében megerősítette az 1456-os jazselbici békét, azzal a kitétellel, hogy Novgorod elismerte magát Moszkva „votcsinájának", azaz a nagyfejedelem birtokának.

1475-ben III. Iván Novgorodba látogatott és demonstratívan „törvényt ült". 1477-ben újabb moszkvai hadjárat indult Novgorod ellen, ezúttal azonban harcra már nem került sor, Novgorod megnyitotta kapuit a moszkvai seregek előtt. III. Iván követelése az volt, hogy *„Novgorodban is legyen úgy minden, ahogy Moszkvában van"*. A vecseharangokat leszerelték, ezzel véget ért a vecserendszer Novgorodban. A város élére moszkvai helytartót neveztek ki.

Noha III. Iván megígérte, hogy nem lesznek földelkobzások és deportálások, 1478 után az addig zömmel magántulajdonban lévő novgorodi földeket elkobozták és pomesztyebirtokká, azaz használatra adott földterületté alakították át. Ezzel egyébként formálisan igazságosabbá vált a novgorodi földbirtokszerkezet, hiszen korábban egy viszonylag szűk csoport kezén koncentrálódott a földbirtokok jelentős része. Most viszont egalitáriánusabb földbirtokszerkezet alakult ki, de a földek zöme immáron nem magántulajdonú terület volt, hanem bármikor visszavehető szolgálati birtok. Egyetérthetünk azokkal a kutatókkal, akik szerint a novgorodi földbirtokviszonyok ilyen átalakítása – a magántulajdon szolgálati birtokká transzformálása – jelentős lökést adott a moszkvai autoriter rendszer megszilárdulásához.

III. Iván a másik ígéretét sem tartotta be, 1487-ben több ezer novgorodit deportáltak keletre. A moszkvai repressziók a későbbiekben is folytatódtak. A legnevesebb ezek közül IV. Iván (1547–1584) Novgorod elleni hadjárata volt 1569-ben, az opricsnyina-terror idején, amikor is az első orosz cár felkoncoltatta Novgorod lakosságának jelentős részét. Sokan hajlamosak ezt IV. Iván állítólagos őrültségének betudni, de aligha tekinthető véletlennek, hogy a cár éppen Novgorodban hajtotta végre ezt a véres akciót. Talán még akkor is élt a szabadság moszkvaitól eltérő szelleme Novgorodban?

***

A Novgorod és Moszkva közötti küzdelmet újabban a „nordikus és hordai Oroszország" harcaként interpretálják egyes kutatók, amiben Novgorod lenne a nordikus, északi, „demokratikus" tradíciók hordozója, Moszkva pedig a tatár horda által befolyásolt politikai kultúra örököse. Az orosz demokratikus, nyugatos, liberális körökre – a 18. századi reformerektől kezdve a dekabristákon át az 1990-es évekbeli szabadelvűekig – valóban mindig is jellemző volt, hogy idealizálták Novgorodot. Kérdés, hogy Novgorod az orosz történelem valós alternatívája lehetett volna-e, abban az értelemben, hogy ugyanazt a szerepet tölthette volna be, mint Moszkva.

Ez a kérdésfeltevés azonban azért is vitatható, mert a történelem végső soron, nagy vonalakban mindig úgy alakul, ahogyan „kell", s racionális, mélyre ható okai vannak annak, hogy miért éppen egyik vagy másik irányba fordul az események menete. A 15. századi orosz közvélemény – már amennyire ez megállapítható – inkább Moszkva-párti volt, és tény, hogy magában Novgorodban is létezett egy erős „Moszkva-párt". Mindazonáltal Novgorod története azért is fontos, hogy lássuk, az orosz történelem menete többvonalú volt, nem egyetlen pályán haladt, s abban is hasznos, hogy leküzdjük esetleges előítéleteinket az orosz történelmi fejlődés kapcsán.

MAKAI JÁNOS

RUSZ ÉS A TATÁROK

Az 1241–42. évi tatárjárást a magyar történelem egyik legtragikusabb eseménysorozataként tartjuk számon, a Kijevi Rusz elleni tatár invázió azonban jóval tovább, 1237 végétől 1241 tavaszáig tartott. Magyarországon a keleti hódítók nem tudták tartósan megvetni a lábukat, míg a Kelet-európai-síkság egyes területeit csaknem két és fél évszázadig ellenőrzésük alatt tartották. A Kijevi Rusz nem azért bukott el a tatárokkal szemben, mert a 13. század első felére régiókra bomlott, s azok képtelenek voltak összefogni a tatárok ellen. A támadók létszáma, fegyelmezettsége, taktikája és eszköztára a mezei ütközetekben és az ostromok során egyaránt esélytelenné tette az ellenállást. Végül a Moszkvai Fejedelemségnek sikerült leráznia a tatár uralmat, s az már a történelem fintora, hogy ehhez egy „farkasszemnézés” is elég volt.

A Kijevi Rusz

A Kijevi Rusz „a varégoktól a görögökig", azaz a Skandináviából Bizáncba vezető kereskedelmi út mentén jött létre, fennállásának időszaka a 10–13. századra tehető. Területén a keleti szlávokon kívül más, például finnugor törzsek is éltek. Összetartó erejét jelentős mértékben az óorosz nyelv, az ortodox keresztény vallás és a varég (normann) eredetű Rurik-dinasztia jelentette. A kereszténység felvételére a 10. század végén bizánci segítséggel és a később szentté avatott Vlagyimir nagyfejedelem irányításával került sor, de az egyházszervezés csak Bölcs Jaroszláv alatt, a 11. században vett nagyobb lendületet. Jaroszláv 1054-ben bekövetkezett halála után többnyire az ő utódai ültek a kijevi trónon.

Az 1130-as években Kijev hatalma meggyengült, aminek több oka is volt. Egyrészt „a varégoktól a görögökig" vezető kereskedelmi út dnyeperi szakaszán a kunok támadásai miatt komoly zavarok keletkeztek, ezért megnőtt a dnyeszteri kereskedelem jelentősége. Másrészt a perifériák egyes részein megnövekedett a lakosság lélekszáma. Harmadrészt a 12. századra a keleti szláv törzsi-nemzetségi arisztokráciából és egyes normann csoportokból új elit jött létre, s a Rurik-ház egy-egy ágának tagjai ezzel összefogva – esetenként vele szemben állva – saját hatalmi körzetet alakítottak ki, ez azonban nem zárta ki, hogy továbbra is igényt tartsanak a kijevi trónra. Novgorod egyfajta kivételt képezett, mert ott egyre inkább a helyi elit vette kezébe az irányítást, és döntött a fejedelem személyéről.

Jelentős központnak számított Halics, Szmolenszk, Csernyigov és Vlagyimir (ezúttal földrajzi névként). A centrumok körül régiók (részfejedelemségek, majd fejedelemségek) alakultak ki, a Kijevi Rusznak a 12. század második felében már egy tucat régiója volt. A Kijevi Fejedelemség egyre inkább az egykori fővárost és körzetét, az óorosz régiók egyikét jelentette. A terület a Rurik-dinasztia ágainak közös befolyási övezete maradt. A tatár inváziói gyakoriak voltak a kijevi trón birtoklásáért kirobbant konfliktusok. A 12. század második és a 13. század első felében a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség volt Rusz egyik legerősebb régiója, azonban azt a pozíciót, amelyet Kijev az 1130-as évekig elfoglalt, Vlagyimir–Szuzdal sem tudta megszerezni.

A Mongol Birodalom

A tatár név már a 8. századtól ismeretes, míg a mongol csak a 12. századtól. A tatárok eredetileg a mai Mongólia keleti részén éltek és a mongolok rokonai voltak. Dzsingisz kán a 13. század elején rájuk is kiterjesztette hatalmát, de növekvő „állama" nyugati felén továbbra is a tatár volt a birodalom és a nép önelnevezése. Hosszú ideig az európaiak körében is elsősorban a tatár név volt ismeretes, ezért ebben az írásban jórészt ezt használjuk.

Miután Dzsingisz az összes mongóliai mongol és török törzset leigázta, az 1206-ban tartott gyűlésen (kurultájon) elnyerte a nagykáni titulust, és hozzálátott a birodalom megszervezéséhez. Mivel a közigazgatás nem nélkülözhette az írásbeliséget, a mongolok átvették az ujgurok írását, és alkalmazták saját nyelvükre, továbbá kancellária és postarendszer (jam) létrehozására is sor került.

A hódítás kultúrája

A törzsek egyesítése után rendkívül sikeres terjeszkedés indult meg, a nomád birodalmaknak amúgy is lételemét jelentette a hódítás. Az első magas szintű kultúrával rendelkező, városokat építő, mongol fennhatóság alá került nép az ujgur volt, majd a sztyeppesávtól északra élők (például a burjátok) hódoltatására került sor. A török–mongol világhoz tartozó közösségek elleni hadjáratok után újabb célpontokat jelöltek ki.

1214-ben már második alkalommal indult támadás Kína ellen, bár teljes meghódítása csak fél évszázaddal Dzsingisz nagykán halála után sikerült. 1219 és 1221 között a Turkesztán, Afganisztán és Irán területén elhelyezkedő muszlim birodalom, Hvárezm következett. Dzsingisz és fiai letarolták virágzó gazdaságát és kultúráját, különösen a fejlett településeket. Ha egy város ellenállt, a végső ostrom után a mongolok módszeresen lemészárolták a lakosság zömét, legfeljebb a kézműves életét kímélték meg, őket viszont a szaktudásuk miatt Mongóliába hurcolták.

A behódolt városok jobban jártak: ezeket megkímélték, az élükre a nagykán mongol helytartókat nevezett ki, akiket behódolt muszlimok vagy kínaiak segítettek. Összességében a mongol terjeszkedés az elképzelhető legembertelenebb, legbarbárabb pusztítást jelentette. Az 1227-ben elhalálozott Dzsingisz a fenti módszerekkel a világtörténelem addigi legnagyobb birodalmát hozta létre, amelynek területe Észak-Kínától a Kaszpi-tengerig húzódott.

A mongol hadrend

A 13. század elején a mongol puszták lakóit tizedekbe, századokba, ezredekbe és tízezer fős tümenekbe osztották, később a meghódított területeken is alkalmazták ezt a beosztást. A hadsereg egyrészt szintén tízes egységekből épült fel, másrészt jobb- és balszárnyból, centrumból, elő- és utóvédből állt. Két fő taktikai előnye a mobilitás és a tűzerő volt. A mongol hadvezérek célja az ellenség bekerítése vagy sorainak áttörése volt, s ezek érdekében kisebb taktikai fogásokat alkalmaztak, például a koncentrált tűzerőt vagy a figyelemelterelést. A koncentrált nyilazást nemcsak lóháton történő körmozgással, hanem nagyobb lőtávolság esetén a lóról való leszállással oldották meg. A színlelt visszavonulás és lesvetés a figyelemelterelést szolgálta. A hadsereg irányítását zászlójelekkel, dobolással és harci kiáltásokkal oldották meg.

Az 1220-as évekre a mongolok a városok, erődítmények bevételének módszereit is elsajátították. Az ostromok alkalmával a földmunkát, az építőtevékenységet, a favágást és a kőgyűjtést a foglyul ejtett lakossággal végeztették el, illetve kőhajítókat, faltörő kosokat, ostromtornyokat és pirotechnikai eszközöket használtak. A megtámadott csapatoknak és erődített településeknek alig volt esélyük a mongol–tatár csapatokkal szemben.

Tatárjárás Kelet-Európában

Az elsöprő erővel támadó tatárok első kelet-európai összecsapásaira az 1220-as évek elején került sor. Előbb megbontották az alán–kun szövetséget, majd 1222-ben legyőzték a Kötöny által vezetett kunokat, akik Rusz fejedelmeitől kértek segítséget. Dél-Rusz fejedelmei 1223-ban kijevi tanácskozásukon határoztak arról, hogy a kunokkal szövetségben hadjáratot indítanak a tatárok ellen. A fejedelmek közül a három Msztyiszlav nevű volt a legfontosabb. Közülük kettő (a halicsi és a kijevi) a dinasztia szmolenszki ágához tartozott, a harmadik pedig a csernyigovihoz. Megpróbálták bevonni Jurij vlagyimir–szuzdali nagyfejedelmet is, de ő az egyik unokaöccsét küldte segítségül, aki azonban nem jutott el a csata színhelyére.

Az első csapások

Az ütközet 1223 májusának végén Kijevtől távol, az Azovi-tengerbe ömlő Kalka folyónál zajlott. A tatárok átkaroló hadműveleteikkel bekerítették a külön harcoló óorosz csapatokat, és egyenként felmorzsolták azokat. Nem ismeretes, hogy a legalább 15 ezer főre tehető keleti szláv seregből, illetve a kunok közül hányan estek el, de azt tudjuk, hogy a csatában és az azt követő menekülés során tíz fejedelem lelte halálát. Kötöny vezér és a Halics élén álló Msztyiszlav életben maradt.

A kalkai ütközetsorozatot követően a győztes tatárok a Volgai Bulgárián át, súlyos veszteségeket szenvedve távoztak Kelet-Európából, de várható volt, hogy bosszút fognak állni a csapdákat állító bolgárokon. 1229-ben Mongóliában ismét kurultájt tartottak, amelyen Ögödejt, Dzsingisz fiát választották nagykánná. Az új nagykán sereget küldött a kunok és a volgai bolgárok ellen. A kunok még 1229-ben a volgai bolgárokhoz menekültek, akik azonban a Jajik (Urál) folyónál vereséget szenvedtek. A tatárok ezután néhány évig a Volgai Bulgáriában tartózkodtak, ám nem tudták uralmuk alá hajtani az országot.

Batu kán
középkori kínai ábrázolása

Az 1235. évi kurultájon elhatározták Dzsocsi uluszának, Dzsingisz legidősebb fia birodalomrészének nyugat felé bővítését. A hadjáratban Dzsingisz egyik fia mellett tíz unokája is részt vett. A hadsereg létszáma 100 ezer fő fölött lehetett, de ennek csak egy részét tehették ki a tatárok, illetve mongolok. A csapatmozgások miatt alkalmanként legfeljebb 60 ezer fegyveres állhatott a vezérek rendelkezésére. A Volga alsó folyásánál 1236-ban Szübötej vezérnek sikerült legyőznie a kunok vezérét, s ugyanebben az évben a Batu kán (Dzsocsi fia) által irányított északi szárny elpusztította a Volgai Bulgáriát.

Ez a kelet-európai civilizáció számára nagy veszteséget jelentett. A török népek közé tartozó bolgárok a népvándorlás viharai közepette húzódtak északra, s a Volga–Káma folyók összefolyásánál letelepedve felvették az iszlám vallást. Fejlett földművelést, állattenyésztést és ipari tevékenységet folytattak, a felesleget exportálták. Területük kedvező stratégiai fekvése miatt ellenőrizték a Skandinávia és a Kaszpi-tenger közötti kereskedelmet, s nagy településeket is létrehoztak. 1236-ban a támadók ezt a virágzó országot ugyanúgy tönkretették, mint korábban Hvárezmet.

Rjazany ostroma

A tatárok következő jelentős áldozata a Kijevi Rusz volt. Először az Oka folyó vidékén elhelyezkedő Rjazanyi Fejedelemség településeire rontottak rá. 1237 decemberében a fejedelmi központ, Rjazany egy hétig sem tudta tartani magát az ostromlókkal szemben. A több ezer fős város hasonló jellegű védelemmel rendelkezett, mint a többi nagyobb keleti szláv centrum (földsánc vette körül, tetején faszerkezettel, előtte árokkal; csak a jelentősebb templomok készültek kőből), és a tatárok is hasonló módon foglalták el (pirotechnikai eszközökkel, hajítógépekkel megrongálták a falakat, illetve ostromlétrákkal felmásztak azokra, a betörés után pedig szisztematikusan lemészárolták a lakosságot).

A tragédia után Ó-Rjazany soha nem épült újjá – Új-Rjazany kissé távolabb létesült. A régió szenior fejedelme, Jurij is életét veszítette az öldöklésben, de korábban segítséget kért a szomszédos Vlagyimir–szuzdali Fejedelemségtől.

A vlagyimiri Kreml. Kim Britov festménye

Azonban a rjazanyi területek északi részén, az Oka és a Moszkva folyók találkozása közelében elhelyezkedő Kolomnánál 1238 januárjában a rjazanyi erők a vlagyimiri csapatok támogatása ellenére vereséget szenvedtek. A csata jelentős lehetett, itt vesztette életét Dzsingisz kán egyik fia, Kölgen is.

A Batu kán által vezetett tatárok 1238 februárjában érkeztek az egész Kijevi Rusz egyik legjelentősebb városához, Vlagyimirhoz. A szakirodalomban található egyik nézet szerint a települést magas kőfalak védték, míg délről a Kljazma folyó határolta, északról és keletről pedig a Libegy folyó magas partjai nyújtottak védelmet. Egy másik elképzelés szerint a három részből álló várost a szokásos, faszerkezettel és árkokkal kiegészített földsáncok védelmezték, legfeljebb az erődítmény egyik fala készülhetett kőből, ám az csekély szélessége miatt inkább díszítő jellegű lehetett. Délről valóban a Kljazma folyó határolta, de a Libegyet inkább patakként kell elképzelni.

A nyugati városrész reprezentatív főbejárata az Aranykapu volt, amelyet a Kijevvel való vetélkedés jegyében Jurij nagyfejedelem nagybátyja, Andrej fejedelem emeltetett mészkőből a 12. században. A rézborítású kapuszárnyak csillogása a vlagyimiriakat minden bizonnyal az arany színére emlékeztette. Az építmény napjainkban is látható, sőt a közelében megőrződött a sáncok egy része. 1238 februárjában Batu kán éppen az Aranykapunál indította el az ostromot, amelynek során a támadók a főbejáraton kívül még két kapun keresztül özönlötték el az Újvárost, majd a település másik két részét is elfoglalták. A középső részt az erődítménytől elválasztó kőfal ugyan lelassította a tatárokat, de végül azt is leküzdötték.

A fejedelmi család, a püspök és a lakosság egy része az erődben található Uszpenszkij (Istenanya elszenderedése)-székesegyházba menekült, de ott sem volt biztonságban. A tatárok betörték a kapuját, majd tüzet raktak az épületben. A kétségbeesett emberekkel részben a füst, részben az ellenséges fegyverek végeztek. A győztesek kirabolták, de nem pusztították el a székesegyházat. Úgy tűnik, a hódítók 1238-ban a templom nyugati részén, közvetlenül a karzat alatt gyújtottak tüzet. A magas hőmérséklet és a füst miatt helyenként lepattogzott, helyenként megsötétedett, összekormozódott falfestményt 170 évig nem állították helyre. Itt a hagyomány szerint az utolsó ítélet témáját ábrázoló freskó díszítette a falat.

Vlagyimir hanyatlása

A nagy északkeleti központ elfoglalását követően a tatár had háromfelé vált, és meghódította a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség területét. Jurij nagyfejedelem még Vlagyimir ostromának kezdete előtt elmenekült székhelyéről, és megpróbálkozott az ellenállással, ám Burundaj vezér a Szity folyónál rajtaütött csapatain. Jurij nagyfejedelem életét vesztette, földi maradványait Rosztovban, majd 1239-ben a vlagyimiri Uszpenszkij-székesegyházban temették el. (1645-ben ugyanitt avatták szentté Jurij fejedelmet. A szertartást a moszkvai pátriárka készítette elő: aranyozott ezüstkoporsót rendelt, és megszervezte Mihail cár Vlagyimirba utazását. A Romanov-dinasztiába tartozó cár a karzatról figyelte a ceremóniát.)

Egy másik tatár had a nagy északnyugati központ, Novgorod felé indult, de mintegy 100 kilométerre a cél előtt visszafordult. A sztyeppei harcosok nyilván a közelgő olvadástól tartottak, amely rendre járhatatlanná tette az utakat. Az 1237–38-as hadjárat záróakkordja a Csernyigovi Fejedelemséghez tartozó, kisebb jelentőségű település, Kozelszk ostroma volt. Erre 1238 tavaszán került sor, és meglepő módon hét hétig elhúzódott.

Dél-Rusz meghódítása

1239 márciusában a tatárok Kijevtől délre megtámadták és elpusztították Perejaszlavl Russzkijt, a sztyeppei népek elleni védelemben addig nagy jelentőséggel bíró fejedelemség központját. A következő célpontnak Csernyigov városát választották. Msztyiszlav fejedelem a város falai előtt csatát vállalt a Batu által vezetett ellenséggel, de vereséget szenvedett. Ezután a tatárok megostromolták Csernyigovot, és a szokásos módon – kőhajító gépeikkel a falak egy részét megbontva – behatoltak a településre és felperzselték.

A támadók 1240 őszén érkeztek meg Kijev városához, amelynek ura akkor éppen a később híressé vált halicsi Danyiil volt. A fejedelem a veszélyt érzékelve elmenekült, s Dmitr nevű helytartóját bízta meg a védelemmel. A falakon kívül Batu kán és közeli rokonai, valamint két tapasztalt hadvezér, Szübőtej és Burundaj vezetésével valószínűleg több tízezer harcos állomásozott. Mivel Kijev népes és jól megerősített város volt, ostroma több mint tíz hétig tartott, míg korábban Vlagyimir csak nyolc napig tudta tartani magát.

A harcok 1240. december 6-án értek véget a még (Szent) Vlagyimir által építtetett Tized-templomnál, amely elpusztult. A tatárok ezúttal is határtalan kegyetlenséggel jártak el: a több tízezer lakosból legfeljebb 2000 élte túl a mészárlást, a 9000 házból pedig mindössze 200 maradt meg. 1240–41 telén a délnyugati Halics és Volhínia következett. A tatárok útját mindkét területen települések sorának tönkretétele kísérte. A két központ, a volhíniai Vlagyimir és a Dnyeszter-parti Halics egyaránt háromnapos ostrom után esett el. Vlagyimir elfoglalása után a tatár sereg egyik része Lengyelország felé indult, míg a másik két rész Halics bevételét követően Batu, illetve Kadan irányításával a Magyar Királyság lerohanására készült.

Az Arany Horda

A Mongol Birodalom Dzsingisz nagykán 1227-es halála után tovább terjeszkedett, de mire az alapító unokája, Kubiláj nagykán uralma alatt (1260-tól) elérte legnagyobb kiterjedését, egysége kezdett megbomlani. Kubiláj már nem is a mongóliai Karakorumban, hanem Kínában tartotta székhelyét, és felvette a kínai császári címet. Az 1260-as évektől a birodalomból részbirodalmak (uluszok) alakultak ki.

Szarajok alapítása

Az 1255 körül elhalálozott Batu által irányított nyugati részbirodalmat – a kán apjáról – Dzsocsi uluszának nevezik, ismertebb nevén ez volt az Arany Horda. Ennek területe nyugatról északkelet felé haladva a Dnyeszter folyótól a nyugat-szibériai Irtiszig terjedt, és a hatalmas sztyeppevidéken kívül az egykori Volgai Bulgária is beletartozott. Délen a Krím félszigetet, a Kaukázus északi előterét, illetve az Aral-tó körüli hvárezmi területeket is magában foglalta. Etnikai összetétele vegyes volt. A hódító tatár réteg már a 13. század végére asszimilálódott a török többséghez, de más közösségek (például alánok és görögök) is éltek itt.

A Volga alsó folyása a nagyállattartás és a kereskedelem szempontjából is jelentős volt, ezért nem meglepő, hogy Batu ezt a területet választotta központnak, és az 1250-es években a folyam deltájában Szaraj (perzsa–török szó, jelentése: palota) néven várost alapított. Később egyik utóda szintén a Volga mentén, de északabbra új központot hozott létre (Új-Szaraj). Az óriási mértékű pusztítás után Batu igyekezett jól megszervezni az Arany Hordát. Utóda, öccse, Berke kán alatt (†1266) folytatódott a konszolidáció, s ő volt az, aki felvette az iszlám vallást. Az Arany Horda Özbek kán uralma idején (1312–1341) élte fénykorát, és ekkor vált államvallássá az iszlám. A 15. században aztán az Arany Horda részekre szakadozott.

Az alkalmazkodás változatai

Az 1237–1241 közötti tatár invázió után, az 1250-es években már végképp széttagolódott Rusz fejedelmei közül a halicsi Danyiil és a vlagyimir–szuzdali Andrej is megpróbálkozott a további fegyveres ellenállással, de egyikük sem bizonyult sikeresnek. El kellett fogadniuk a tatár fennhatóság tényét, és alkalmazkodniuk kellett hozzá. Rusz ré-

Kozelszk ostroma, 1238. A miniatúra a korabeli tatár ostromtechnika kiváló ábrázolása

giói közül a legnehezebb helyzetben a déliek (Kijev, Perejaszlavl és Csernyigov) voltak, mert tartósan tatár uralom alatt maradtak. A hatalmas kiterjedésű, de néhány központ kivételével gyéren lakott novgorodi területek adófizetéssel kerülték el a hódítók közvetlen jelenlétét, ám a keleti kereskedelem lehetőségének leállása gazdasági visszaesést eredményezett számukra.

Halicsot és Volhíniát főként segédcsapatok kiállítására kötelezték, vagyis ezek a fejedelemségek a tatároktól függő helyzetbe kerültek. 1340-ben meghalt Danyiil fejedelem utolsó leszármazottja is, és a fenti területekért a lengyelek és a litvánok küzdöttek. Végül Halicsot és Volhínia egy részét III. Kázmér lengyel király szerezte meg, azonban Litvánia terjeszkedése is eredményes volt: a 14. század első felében Rusz területeiből a polocki, a század második felében pedig a csernyigovi és a kijevi régiót foglalta el.

Halics és Volhínia fejedelmei mellett Vlagyimir–Szuzdal irányítói is tatár függésbe kerültek. (A fejedelmeknek a kánokhoz fűződő viszonyára tekintélyes kutatóink a vazallus kifejezést használják, de az inkább a nyugat-európai klasszikus hűbériséghez tartozó fogalom.) Jurij vlagyimir–szuzdali nagyfejedelem 1238. évi halála után öccse, Jaroszlav lépett színre. Az izgága Jaroszlav az északkeleti Perejaszlavl ura volt, de többször meghívták novgorodi fejedelemnek, sőt egy rövid ideig a kijevi trónon is ült. Bár ő volt a Rurik-dinasztia északkeleti ágának szeniorja, a nagyfejedelmi címet csak tatár engedéllyel viselhette. A kedvező döntésért neki és a terület más fejedelmeinek – megfelelő ajándékokkal – Szarajba kellett látogatniuk, sőt többször a Mongol Birodalom központjába, Karakorumba is el kellett „zarándokolniuk". Jaroszlav 1243-ban nyerte el a nagyfejedelmi címet biztosító tatár jarlikot (oklevelet), azonban három év múlva Karakorumban megmérgezték.

Alekszandr Nyevszkij

Jaroszlav fia, Alekszandr novgorodi fejedelemként 1240-ben a Néva folyónál legyőzte a svédeket (ezért kapta a Nyevszkij ragadványnevet), 1242-ben pedig a német lovagokkal szemben ért el sikert a Csud-tó mellett. Életrajza szerint a fenti győzelmek miatt vált hőssé, azonban a tatárok jóváhagyása nélkül ő sem lehetett volna vlagyimir–szuzdali nagyfejedelem (1252–1263). A tatár függést elfogadó Alekszandr Nyevszkij kétségkívül reálpolitikus volt. 1257–1258-ban például támogatta a tatár adóösszeírók tevékenységét, az ellenük irányuló elégedetlenséget igyekezett megfékezni, és a tatár kán udvarában próbálta megakadályozni a keleti szláv területek lakosságának megbüntetését.

Összesen négyszer járt az Arany Horda központjában, és az utolsó szaraji útjáról hazafelé tartva halt meg. Politikájának jellemzője volt az ortodox egyház támogatása, az utóbbi ezért a szerepét felnagyította, szentté avatta és ápolta emlékét. A németek ellen harcoló Alekszandr Nyevszkij a II. világháború szovjet propagandájában is fontos helyet kapott. A 21. század első évtizedében Oroszországban több hónapig tartó választási versenyt és televíziós műsort rendeztek, melynek eredményeként kiderült, kik tartoznak a tizenkét legnagyobb orosz személyiség közé. Úgy tűnik, Alekszandr Nyevszkij kultusza továbbra is virágzik, mivel őt választották meg a legnagyobb orosznak.

Moszkva gyarapodása

Moszkva alapítását hagyományosan az 1147-es évhez kötik. Ekkor még minden bizonnyal csak egy erőd lehetett, s a tatár invázió alatt is jelentéktelen északkeleti település volt. A Moszkvai Fejedelemség az 1270-es évektől kezdve létezett, első fejedelme Alekszandr Nyevszkij Danyiil nevű fia lett. Az alapításkor mintegy 15 ezer négyzetkilométernyi területre kiterjedő fejedelemség két évszázad múltán már 430 ezer négyzetkilométernyi területtel rendelkezett, a következő században pedig birodalmi méretűvé terebélyesedett.

A területi gyarapodásnak és a politikai erő növekedésének számos oka volt: a kedvező földrajzi helyzet, a széttagolt Rusz déli részeiről északkelet felé irányuló migráció, támogatás az ortodox egyház vezetőinek részéről, a moszkvai fejedelmek céltudatossága és erőszakossága, a tatár uralom elfogadása, majd a tatárok elleni harc vállalása.

Pénzeszsák Iván

Bár a tatárok Északkelet-Rusz területén a 14. században négy fejedelemséget ismertek el, a források elsősorban a Moszkva-parti Moszkva és a Volga felső folyása mentén elhelyezkedő Tver vetélkedéséről tudósítanak. Danyiil fejedelem egyik fia a Moszkva–Tver rivalizálás áldozatául esett, a másik, Kalita Iván (1325–1341) viszont az első híres moszkvai fejedelem lett. Iván tatár segítséggel vezetett megtorló hadjáratot Tver ellen, majd megszerezte a vlagyimir–szuzdali nagyfejedelmi jarlikot, az Arany Horda kánjának a hatalom gyakorlásához szükséges írásos jóváhagyását.

A moszkvai adókon kívül a tveri és a novgorodi adók is az ő közvetítésével jutottak el a tatár központba, innen ered a Kalita (pénzeszsák) ragadványnév. Iván esetenként kisebb részfejedelmeket is kisegített, de csak azzal a feltétellel, hogy a kölcsön fejében Moszkvára hagyják az általuk irányított területet. Végrendeletében fejedelemségének legnagyobb részét a legidősebb fiára hagyta, ezáltal erős pozíciót biztosított számára. A hagyaték egyenlőtlen felosztásának gyakorlatát utódai is átvették, bár ennek érvényesítéséhez tatár jóváhagyás kellett.

Dmitrij Donszkoj

Az 1360–70-es években újra felerősödött Tver és Moszkva rivalizálása, miközben az Arany Hordát belviszály bomlasztotta. A keleti szláv fejedelemségekkel szomszédos területek Mamaj emír ellenőrzése alá kerültek. A tveri csapatok és a velük szövetséges litvánok háromszor is eljutottak Moszkváig, s a város csak azért menekült meg, mert Kalita Iván unokája, Dmitrij (nagyfejedelem 1362–1389 között) egy tűzvész után a moszkvai Kremlt kőfallal vetette körül.

1375-ben Dmitrij egy koalíció élén legyőzte a tveri fejedelmet, és elismertette Moszkva elsőbbségét. Ekkor azonban a tatárokkal való viszony vált feszültté, akiknek aligha nyerte el a tetszését, hogy az orosz – ekkor már ez a kifejezés is használható – fejedelmek egymás között döntik el az ügyeiket. Mamaj már 1378-ban egy kisebb sereg élén Moszkva ellen vonult, de Dmitrij győzelmet aratott felette. Két év múlva a tatár emír a litvánokkal együttműködve indított támadást – igaz, az utóbbiak nem érkeztek meg időben.

Dmitrij nagyfejedelem újabb koalíciót szervezett, és 1380. szeptember 8-án a Don felső folyásánál található kulikovói mezőn ütközött meg Mamaj seregével. Az emír lovassági rohammal indított, a 29 éves Dmitrij fejedelem pedig az előőrs élén fogadta a támadást. Erre azért volt szükség, mert harcosainak egy része hátrálni kezdett és menekülni akart. Mamaj könnyűlovassága kezdte felőrölni az oroszok ellenállását, a nehézlovasság bevetése pedig végképp eldönteni látszott a küzdelmet. Ekkor azonban megjelent a rejtett tartalék, amely az oroszok javára billentette a mérleg nyelvét.

A győztes csata nyomán a fejedelmet Dmitrij Donszkojként kezdték említeni (a donszkoj szó jelentése: doni). A siker lélektani jelentősége különösen nagy volt, mivel komoly mezei ütközetben először sikerült megverni a tatárokat, bár fennhatóságuk lerázására még száz évet kellett várni. A győzelem katonai jelentősége viszont csekély volt, a Mamaj emír helyébe lépő Toktamis kán már 1382-ben bosszút állt: elfoglalta Moszkvát, nagy pusztítást vitt végbe az orosz fejedelemségekben, és visszaállította az adófizetési kötelezettséget.

Oszd meg és uralkodj!

I. Vaszilij uralma alatt (1389–1425) továbbra is fennállt a tatár veszély, a Litvániával való kapcsolatokat viszont sikerült rendezni, s ennek eredményeként Vaszilij fejedelem Vitold litván nagyfejedelem lányát vette feleségül. 1395-től Moszkva már nem fizetett adót a tatároknak, ám a litvánoknak az utóbbiaktól 1399-ben elszenvedett vereségét követően ismét számítani lehetett megtorlásra. 1408-ban a tatárok a tveriek segítségével prédálták fel a moszkvai területeket. A források viszont nem említik a tatárok által elfoglalt területek között Vlagyimirt, az akkor már Moszkva hatalma alatt álló korábbi északkeleti központot.

1410-ben azonban már Vlagyimirt sem kímélték a zsákmányszerzők. Nyizsnyij Novgorod (nem összekeverendő az északi Novgoroddal!) Moszkvával ellenséges viszonyban álló fejedelme elhatározta, hogy a tatárokkal szövetkezve kirabolja a települést. A 150-150 orosz és tatár lovas július 3-án érkezett a falak alá. Mivel a moszkvai nagyfejedelem helytartója nem tartózkodott Vlagyimirban, fegyveres ellenállásra esély sem volt. A támadók betörték a 12. században épült Uszpenszkij-székesegyház kapuját. Patrikej atya, a kincstárnok gyorsan összegyűjtötte az aranyból, ezüstből készült kegytárgyakat és egyéb értékeket, majd a bent rekedtekkel együtt titkos járatokon felkapaszkodott a templom boltívei közé. Azután újra leereszkedett, és elrejtette a létrákat. A behatoló rablók rávetették magukat a még mozdítható értékekre. Patrikejt megkínozták és – mivel nem árulta el a kincsek és az emberek rejtekhelyét – meggyilkolták. Ezután számos házat felgyújtottak, majd elvágtattak.

Ennek tükrében nem hat meglepetésként, hogy 1412-ben a moszkvai fejedelemnek hosszú idő után ismét a tatár Szarajba kellett mennie jarlikért. I. Vaszilij már nem a vlagyimir–szuzdali, hanem a moszkvai nagyfejedelmi címet viselte, és korántsem eseménytelen uralkodása alatt sikerült újabb területeket megszereznie. A Moszkvai Nagyfejedelemség határainak vonalát és területének nagyságát tekintve kezdett az egykori vlagyimir–szuzdali régióra emlékeztetni. A nagyobb északkeleti centrumok közül már csak Tver, Szuzdal, Rosztov és Jaroszlavl nem állt Moszkva fennhatósága alatt.

II. Vaszilij nagyfejedelemségének (1425–62) első évtizedeit a nagybátyjával és unokatestvéreivel való súlyos belső harcok jellemezték, ráadásul a dinasztia tagjai a tatárokat is bevonták a konfliktusokba. 1445-ben például a nagyfejedelem vereséget szenvedett a tatároktól, fogságba esett, és csak váltságdíj fejében szabadult. 1446-ban, amikor a Troice-Szergijev-kolostorban tartózkodott, orosz ellenségei fogták el, de ők kegyetlenebbek voltak, mint a tatárok, mert megvakították. Emiatt kapta a Tyomnij (jelentése: sötét, azaz vak) ragadványnevet. Végül Vaszilijnak – jelentős mértékben az őt támogató moszkvai bojároknak köszönhetően – az 1450-es években sikerült a belviszályt leküzdenie, sőt a Szuzdali Fejedelemséget is megszereznie.

Az ugrai farkasszemnézés

III. Iván (1462–1505) moszkvai nagyfejedelem arra törekedett, hogy az összes olyan területet „összegyűjtse", amelynek megszerzése még lehetséges volt. Célja megvalósítása érdekében nem válogatott az eszközökben: az erőszak, a megvesztegetés, a dinasztikus érdekházasság fegyverét egyaránt alkalmazta. Uralma alatt Moszkva bekebelezte a Jaroszlavli és a Rosztovi Fejedelemséget, Novgorodot (1478) és végül a Tveri Nagyfejedelemséget (1485) is.

A Novgorod és Tver elleni hadjáratok között Moszkva a tatárokkal is összetűzésbe került. Ekkorra az Arany Horda fokozatosan szétesett és káoszba süllyedt. Egykor hatalmas területén a Krími, a Kazanyi, az Asztrahányi és a Szibériai Kánság, valamint a Nogaj és a Nagy Horda osztozott. Az utóbbi határai a Dnyeper folyótól a Volgáig terjedtek. Ahmed kán 1480 nyarán lecsapott Moszkvára, mivel III. Iván megtagadta az adófizetést. A felek csapatainak létszáma egyformán 30-40 ezer fő lehetett. Mivel a moszkvai Kreml falai javításra szorultak és nem tudtak volna kiállni egy hosszú ostromot, az ellenséget távol kellett tartani. Ezért a nagyfejedelem seregével az Oka folyóhoz vonult és ott hónapokig táborozott.

Szeptemberben III. Iván visszavonult Moszkvába, hogy a bojárokkal tanácskozzon. Közben a Nagy Horda serege elérte az Oka mellékfolyóját, az Ugrát. Ami ezután következett, azt az orosz történetírás „ugrai farkasszemnézésként" tartja számon. A nagyfejedelem Iván nevű fia és tapasztalt hadvezérei álltak szemben a tatárokkal. A csatának nem nevezhető harci események négy napig tartottak. Mindkét oldal nyílzáport zúdított a másikra – az oroszok tűzfegyverekkel is lőttek. Ezt követően eredménytelen tárgyalások zajlottak, amelyek kezdetén a támadók a parttól két kilométerre vonultak vissza.

Október végén beköszöntött a tél, az Ugra is befagyott, s a tatárok a jégen átkelve áttörhették volna a hosszan elhúzódó védelmi vonalat. Az orosz haderő visszavonult, hogy szükség esetén egy helyre koncentrálódva ütközzön meg az ellenséggel, november elején azonban Ahmed kán visszavonta csapatait. Az 1237 és 1241 között a Kijevi Ruszt megállíthatatlanul lerohanó és még a 15. század második felében is nagy fenyegetést jelentő sztyeppelakók uralma – immár a Moszkvai Rusz felett – 1480-ban lényegében egy „farkasszemnézéssel" ért véget, a következő században pedig már az oroszok értek el jelentős sikereket a tatárok ellen.

* * *

A tatár uralom hosszú időn keresztül igen kedvezőtlenül befolyásolta Rusz életét, s ez a gazdaság, a társadalom és a kultúra állapotára egyaránt vonatkozik. A tatár fennhatóság egyrészt felerősítette a különbségeket az alrégiók között, másrészt növelte a szakadékot Rusz és a Nyugat között. A kánok alárendeltként kezelték a fejedelmeket, de miután leróták adóikat, alapvetően nem avatkoztak bele hatalmuk gyakorlásába. A moszkvai fejedelmek a tatár fennhatóság alatt kezdték el az orosz területek egyesítését. Amint megerősödtek, igyekeztek szabadulni az adófizetéstől. Az első nagy orosz győzelem az 1380-as kulikovói csatában született, ám még száz évet kellett várni a tatár fennhatóság lerázására.

GEBEI SÁNDOR

EGY ELLENSÉGESKEDÉS EREDŐI

Lengyel–orosz küzdelem a kelet-európai hegemóniáért

1569-ben egy különleges állam született Kelet-Közép-Európában, a Rzeczpospolita Obojga Narodów (Res Publica Utriusque Nationis), amit a magyar olvasók Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság néven ismernek. Ekkor az 1386-tól 1569-ig élő lengyel–litván perszonáluniós köteléket reáluniós szövetséggé mélyítették. A Litván Nagyfejedelemség kezdeményezésére létrejött ún. „I. köztársaság" 1795-ig létezett. Ebben a két évszázadban változtak meg radikálisan a politikai erőviszonyok Kelet-Európában, e folyamat része volt a lengyel–orosz hatalmi vetélkedés. De mi indokolta a perszonálunió reálunióvá „fejlesztését"?

Báthori István Pszkov alatt. Jan Matejko festménye, 1872. Egy történelmileg hiteltelen, a lengyel közgondolkodásban viszont mind a mai napig élő és valóságosnak elfogadott ábrázolás. IV. Iván cár küldöttsége térden állva Báthori előtt békéért esedezik. A historikus festészet egyik legismertebb alkotása azt sugallja, mintha Báthori győzedelmeskedett volna a livóniai háborúban. A lengyel diadalt szimbolizálja a szereplők beállítása: a páncélvértes Báthori ülő helyzetben, kivont karddal a térdén hallgatja az orosz követek hódolatát a lábainál heverő orosz zászló előtt

1569. július 1-jén a lublini domonkosok rendházában Lengyelország és Litvánia képviselői azzal a céllal hitelesítették aláírásukkal, pecsétjükkel szilárdabb szövetkezésüket, hogy a már egy évtizede tartó livón háborúban sikeres Oroszország Baltitengerhez való kijutását megakadályozzák. Az Oroszország és a Livón Konföderáció között 1558–ban kitört háborújában Litvánia katonai segítsége sem tudta megállítani az orosz előrenyomulást, ezért a litvánok a lengyel társországot is igyekeztek bekapcsolni a háborúba. Az együttműködés fejében még országuk egyes területeit is hajlandóak voltak a király jogara alá rendelni. Így került közvetlen lengyel joghatóság alá Bialoruś (Fehér-Rusz), Czarna-Ruś (Fekete-Rusz), Czerwona-Ruś (Vörös-Rusz), Polesie (Erdőség), Wołyń (Volhínia), Ukrajna (a végvidék) a lakatlan Vadmezővel (Dzikie pola) és a Dnyeper-zuhogók mögötti, szigetekkel tarkított mocsárvilágával (Zaporoże). Igaz, ezek átengedése litván előnyöket is eredményezett, ugyanis megszabadultak a tatárok elleni védelem terhétől és a balti hercegségek (porosz, kurlandi) seniori kötelezettségeitől. Ezek a feladatok 1569 után a lengyel királyok gondjait szaporították.

Báthori István a lengyel trónon

A reálunióval az Oderától a Dnyeperig terjedő Rzeczpospolita három veszedelmes állammal lett határos. Északon a balti térségben érdekelt Svédországgal, délen pedig az iszlám államok (Krími Kánság, Oszmán Birodalom) fenyegetéseivel kellett szembenéznie. Keleten az 1547-ben cárrá „koronázott" IV. (Rettegett) Iván (ur. 1533–1584) látványosan erősödő országa hordozott potenciális veszélyt a Rzeczpospolitára. „Minden Rusz cárjának és nagyfejedelmének" (Vlagyimiri, Moszkvai, Novgorodi, Pszkovi, Tveri, Rjazanyi stb. Rusz) ambiciózus külpolitikájában a kazanyi és a volgai tatár kánságok felszámolása (1552., 1556) után a „a valamennyi Rusz egyesítése" program újra aktualitást nyert. A Rzeczpospolita keleti régióját képező nyugati (polocki, vityebszki, kijevi) Ruszok „Moszkóviához" csatolásának igénye előrevetítette a majdani ellenségeskedést.

Báthori István, a második szabad királyválasztással trónra került lengyel király (1576–1586) választási ígéretének megfelelően nem is késlekedett a Moszkóvia elleni háború megindításával. Miután a királyi hatalmának elismerésével dacoló Danczkát/Gdańskot 1577 decemberében a tengeri kereskedelmét ellehetetlenítő blokáddal jobb belátásra bírta – a gdańskiak 200 ezer arannyal is kénytelenek voltak alátámasztani hűségesküjüket –, 1579-ben a szokásoknak és a nemzetközi jognak megfelelően Báthori lengyel királyként hadat üzent Oroszországnak. Ez a katonai vállalkozás a stratégiai fontosságú Nyugati-Dvina (Daugava) folyó völgyének visszafoglalását célozta meg. Vityebszk és Polock elfoglalása 1579–1580-ban a döntőnek szánt hadjárathoz adta meg az alapot.

Báthori harmadik hadjáratában a Szmolenszk–Moszkva támadási irány helyett a Livóniát biztosító Pszkov elfoglalását tűzte ki célul. Annak ellenére, hogy az oroszok Pszkov környékén minden élelmiszer- és takarmányforrást elpusztítottak, a lengyel-litván–kurlandi–sziléziai–erdélyi sereg három hónapon keresztül fenntartotta az ostromgyűrűt, ám próbálkozásaik rendre megtörtek a 37 bástyás, háromsoros, kőből épített várfalakon. A munícióból kifogyó és a zord időjárástól szenvedő támadók csak a fegyverszünet megkötésével menekültek meg a teljes megsemmisüléstől. A 10 évre szóló fegyvernyugvást egy kompromisszum tette lehetővé: Livónia

és a polocki vajdaság visszakerült lengyel uralom alá, a Rzeczpospolita viszont lemondott az Oroszország elleni támadásokról.

Válság Moszkóviában

A Rurik-dinasztia utolsó uralkodójának, IV. (Rettegett) Iván fiának, Fjodor cárnak váratlan halála 1598-ban több mint egy évtizedes válságba taszította az országot. A cári trónért kibontakozó hatalmi torzsalkodásból a szomszédos Rzeczpospolita sem maradhatott ki. III. Zsigmond lengyel király igyekezett a maga javára kamatoztatni a moszkvai állapotokat. 1610-ben Szmolenszk ostromára indult, hogy siker esetén folytathassa útját Moszkva felé. A bojárok által megválasztott Vaszilij Sujszkij cár (ur. 1606–1610) a testvérét, Dmitrijt küldte több tízezres sereg élén Szmolenszk felmentésére, de III. Zsigmondnak az ostrommal foglalkozó hadából kiküldött néhány ezres csapat Klusino falunál egy váratlan éjszakai támadással szétszórta a többszörös túlerőben lévő orosz hadat.

Stanisław Zółkiewski hetman győzelmében a lengyel szárnyas huszárok játszották a főszerepet, a cári sereg idegen zsoldosai (zömében svédek, skótok) pedig inkább lengyel szolgálattal váltották fel a moszkvait. A klusinói vereség a Sujszkij testvérek sorsát is megpecsételte, a cárt kreáló Bojárok Tanácsa szerzetesi fogadalomra kényszerítette őket. A válságból kivezető utat pedig abban látták, ha a győztes lengyeleknek ajánlják fel a cári hatalmat jelképező Monomach-sapkát (teljesen zárt, színarany sapka cobolyprém szegéllyel). III. Zsigmond fiával, Ulászlóval szemben az volt a kikötés, hogy térjen át a pravoszláv hitre.

Miután a Szmolenszknél tartózkodó lengyel királynak nem volt kifogása az ajánlat ellen, Moszkvában Ulászlót távollétében „minden Rusz cárjává" választotta a formálisan országgyűlésnek (zemszkij szobor) nyilvánított moszkvai tömeggyűlés. Így hát a Klusinónál győztes hetman bevonult Moszkvába, és a 15 évesen megválasztott újdonsült orosz cár, Ulászló „képében" fogadta a moszkvaiak hódolatát. III. Zsigmond király kitartásának köszönhetően Szmolenszk is lengyel kézre került. Miután a másfél éven át fenntartott blokád miatt a védők felélték az utolsó élelmiszer-tartalékukat is, kapitulálni kényszerültek. Totális lengyel győzelem 1611-re! Moszkvában lengyel helyőrség, Szmolenszkből lengyel végvár, a lengyel királyfiból választott orosz cár lett.

1611–1612 hideg tele és tavasza, 1612 szokatlanul esős nyara miatt alig termett gabona, ami élelmezési válsághoz vezetett. A moszkvai lengyel garnizon élelmezésén a Moszkva környéki településeken foganatosított rekvirálások sem segítettek. Augusztusban, szeptemberben a lengyel zsoldban álló egységek önkényesen elhagyták szolgálati helyüket, s kivonultak Moszkvából. A városlakók és az idegen katonák élelmezési gondjai olyan súlyosakká váltak, hogy – a krónikás feljegyzése szerint – a városban minden kutyát, macskát, patkányt megfőztek, megsütöttek az éhhalál szélére jutott emberek.

A Romanov-dinasztia hatalomra kerülése

A moszkvai válsághelyzetért a pravoszláv főpapság az idegeneket hibáztatta. Nyizsnij-Novgorodban Pozsarszkij herceg vezetésével népfelkelő sereg szerveződött Moszkva felszabadítására. A népfelkelők 1612 augusztusában Moszkva előtt szétverték a városon kívül táborozó lengyel–litván hadat. A Kremlben maradt egységek októberig még ellenálltak Pozsarszkij irreguláris csapatainak, végül az éhség felettük is diadalmaskodott. A moszkvai siker Szmolenszk visszavételére ösztönözte a győzteseket, miközben az interregnum problémája sem tűrt halasztást. A Pozsarszkij herceg kezdeményezésére összegyűlt zemszkij szobor a kihalt Rurik-dinasztiával rokonságban álló családtagok közül Fjodor cár unokatestvérét, Romanov Mihályt választotta, akit 1613. július 11-én a kremlbeli Uszpenszkij-székesegyházban megkoronáztak.

A Rzeczpospoplita és Oroszország tízéves háborúja a deulinói fegyverszünettel zárult 1618. decemberében. A 14 és fél évre kötött megállapodás értelmében Oroszország elveszítette Szmolenszk, Dorogobuzs, Novgorod-Szeverszkij, Csernyigov nagyvárosokat, a Rzeczpospolita viszont visszaadta Oroszországnak Kozelszk, Vjazma, Pocsep, Sztarodub, Nevel városokat. A lengyel–litván állam ekkor érte el legnagyobb területi kiterjedését, 990 ezer km²-t. Ulászló lengyel királyfi megtarthatta cári titulusát, ellenben Mihail cár a területi veszteségek következtében a livón, szmolenszki, csernyigovi hercegi titulusok viselésére már nem volt jogosult.

1632-ben eljött a reváns ideje. Moszkvában III. Zsigmond halálát igyekeztek külpolitikai sikerekre váltani, és a deulinói fegyvernyugvás határidejének lejárta előtt egy évvel Oroszország háborút indított a stratégiai jelentőségű Szmolenszk visszaszerzéséért. Az oroszok ostromtechnikája azonban kudarcot vallott, elhúzódó blokádjukat már az új lengyel király, IV. Ulászló (ur. 1632–1648) törte fel. Sikeréhez nem elhanyagolható segítséget nyújtott az az ötezer fős kozák sereg, amely a Szmolenszk mögötti „hátországot", Belgorod, Putyivl vidékét pusztította.

Szégyenszemre az ostromlók kértek békét az ostromlottaktól, az alku 1634-ben Poljanovo faluban született meg. Az ostromlók erősen leapadt katonasága, kb. 8 ezer fő szabadon elvonulhatott, zászlóit, fegyvereit és 12 tábori ágyúját magával vihette. Az ostromágyúkat viszont hátra kellett hagyniuk. IV. Ulászló 20 ezer rubel kompenzáció fejében lemondott az orosz trónról, sőt, hogy nagylelkűségét és jószándékát kifejezze, még 121 db, korábban lengyelek által zsákmányolt orosz hadizászlót is átadott az elvonulóknak.

A zaporozsjei kozákok

Mindezzel párhuzamosan zajlottak a lengyel–litván állam küzdelmei a török–tatár erőkkel. Az 1621. évi győzelem kivívásában oroszlánrészt vállalt a mintegy 30 ezer fős kozákság. A végvidéki (= okraina) lakosság tömeges elkozákosodását a déli-délkeleti határvidéket fenyegető török–tatár veszély állandósulása eredményezte. A nemes–jobbágy kötelékekből kibúvó kozákság léte az 1620–30-as években már a társadalmi rend felbomlásával fenyegetett, aminek megfékezése nem tűrt halasztást.

A fegyverfogásra alkalmas katonaparasztság királyi zsoldba fogadásával (lajstromozásával) a központi hatalom speciális szerződésekben állandósította a kozáksereget, amely ezredekbe sorolva őrizte a belső rendet és vigyázta a kijelöletlen határvidéket. A nemes–jobbágy, a nemes–kozák és a katolikus–pravoszláv szembenállást a lajstromozott és a lajstromból kimaradt, szabad kozákok ellentéte tovább bonyolította. Az igazi kozák eszmét, a polonizációt és a katolicizmust tagadó, a nemesi szolgáltatásoktól mentes paraszti életmódot követelő programot a „társadalmon kívüliek", a fennmaradásukért minden irányba hadakozó zaporozsjei kozákok testesítették meg.

Programjuk kivitelezéséhez kerestek és találtak megfelelő támaszt Alekszej (ur. 1645–1676) cárban. A Bogdan Hmelnyickij hetman által vezetett kozákfelkeléstől 1648–1653 között még távol tartotta magát Moszkva, mígnem az orosz rendi-képviseleti gyűlés, a zemszkij szobor 1653. október 1-jén hozott határozata „meggyőzte" a cárt arról, hogy a Zaporozsjei Hadat minden lakosával és területével együtt „Oroszország védelmébe vegye". A hivatalos indoklás szerint János Kázmér lengyel király (ur. 1648–1668) méltatlanná vált a királyi esküjében szereplő *„keresztény vallás védelmezője"* felemelő címre, mert *„a görög vallás és egyház"* kegyetlen üldöztetést szenved alatta. Ezt nem nézhette tétlenül a vallási üldözöttekkel *„egyvallású és egyvérű"* cár, akit hittestvéreinek védelmezésére amúgy is szent fogadalom kötelezett.

A Zaporozsjei Had 1654 elején a Perejaszlavlba összehívott általános nyílt gyűlésen esküvel kötelezte el magát – a végvidéki (ukrajnai) lakosság egészét képviselve – a cár hűsége mellett. A moszkvai kimutatások szerint a Zaporozsjei Had 16 ezredének 64 659 kozákja, 188 slachticsa, 62 454 nem kozákja, továbbá 37 kolostori szolga, összesítve 127 338 fő esküdött fel új uralkodójára.

A moszkvai zemszkij szobor és a perejaszlavli kozák rada döntései értelmében igazságos háború vette kezdetét az elnyomó és vallásüldöző „ljachok" (a lengyelek gúnyneve) ellen, hiszen Alekszej cár a pravoszlávia védelme mellett az orosz cárok további szent kötelességét is teljesíti, amikor az „ősök földjeinek" visszaszerzéséért harcol. Erről az erkölcsi dicsőségről a háború első évében felvett új titulusa tanúskodott. 1654 augusztusában, Mogiljov elfoglalása után a *„Nagy- és Kis-Oroszország egyeduralkodója" (szamogyerzsec)* cím Fehér-Oroszországgal bővült.

A könnyű prédának látszó Rzeczpospolita gyors térdre kényszerítése mégsem sikerült. Egyrészt azért, mert az orosz térhódítást Svédország sem nézte ölbe tett kézzel, s a zsákmányból részesedni szándékozott. 1655-ben X. Károly Gusztáv svéd király hadai zúdultak a védekezésre képtelen lengyel–litván államra. A svédeket végül ügyes diplomáciával, I. Lipót német-római császár katonai segítségével, no meg területi engedmények árán sikerült békére bírni (Oliwa, 1660. május 3.), miközben a keleti fronton folytatódott az áldz viaskodás.

A Rzeczpospolita kihasználta az orosz–kozák katonai együttműködést gyengítő nézetkülönbségeket. A kozák ezredek önálló akciói már a Zaporozsjei Had befolyási övezetének bővítését, egyúttal az egész Dnyeper mente kozák kézbe vételét célozták. Ez a rivalizálás Bogdan Hmelnyickij kozákhetman 1657-ben bekövetkezett halála után nyílt szakításhoz vezetett, amit Varsó azonnal a maga javára igyekezett kamatoztatni. A cárban csalódott kozák vezetők egy része hajlandó volt visszatérni a királyi alattvalóságba. Az 1658 szeptemberében aláírt gadjacsi szerződés már az államszerkezet trialista átszervezését jelentette (Rzeczpospolita Trojga Narodów). A Lengyel Királyság–Litván Nagyfejedelemség harmadik eleme a kijevi, csernyigovi, braclavi vajdaságokból álló „Rusz Nagyfejedelemség" lett volna. Ám a Zaporozsjei Had egysége végérvényesen megbomlott, a Dnyeper bal parti ezredek kitartottak „az egyvallású, egyvérű" cár mellett, a jobb parti ezredek pedig a szabadságot ígérgető lengyel királyt fogadták el uralkodójuknak.

A lengyel–orosz háborút a Zaporozsjei Had két pártra szakadása – a jobb és bal parti ezredek hetmanjaival az élen –, a kozák testvérháború is bonyolította. A „ki kit győz le?" dilemma a tizenhárom éve dúló háborúban sem dőlt el, a háborús felek tárgyalóasztalhoz kényszerültek, s 1667 januárjában Andruszovóban egy 13 és fél évre érvényes fegyverszünetben állapodtak meg. Az Ukrajnáért folyó háború területi osztozkodással zárult. A Dnyeper folyó bal partja Kijevvel, Csernyigovval, Szmolenszkkel együtt Oroszországhoz került, Fehér-Oroszországban pedig Alekszej cár mondott le a vityebszki, a polocki vajdaságokról és Dünaburg (ma: Daugavapils) városáról a litván nagyfejedelem (lengyel király) javára. Az andruszovói megállapodás mintegy 200 ezer km² területi veszteséget eredményezett a Rzeczpospolitának.

Az 1686. május 6-án Moszkvában keltezett orosz–lengyel ún. „örök béke" *(vecsnij mir)* semmit sem változtatott az andruszovói fegyverszüneten, de tükrözte a „kelet-európai harmincéves háború" (1654–1686) örök idejű lezárásának szándékát, a nyugati és a keleti keresztény országok összefogási készségét, a török- és tatárellenes összeurópai háború melletti elkötelezettséget. Az Oszmán Birodalom erejének végső megroppantására bő tíz év múlva került sor. Oroszország Azov bevételével (1696), a Habsburg Monarchia a zentai győzelemmel (1697), a Rzeczpospolita a podhajcei diadallal (1698) járult hozzá a kelet-európai hatalmi viszonyok átrajzolásához.

A Rzeczpospolita eljelentéktelenedése

Az „örök időkre" érvényes 1686-os moszkvai béke magától értetődően nem oldotta fel a lengyel–orosz ellenséges érzelmeket. Az államok közötti hivatalos viszony egyáltalán nem akadályozta meg a lengyeleket abban, hogy a szejmikeken (vajdasági, tartományi gyűléseken) vagy éppen a szejmen szónokoljanak az elvesztett keleti területek visszaszerzésének módjairól. Még a „jogi" alapot is megtalálták vágyaik kifejezésére. Az elvesztett területekhez kapcsolódó címek, rangok, beosztások további használatával érzékeltették a fennálló helyzet ideiglenességét. Mintha semmi sem történt volna, a lengyel közéletben továbbra is használatos volt például a kijevi vajda, a kijevi sztaroszta cím, a többi, kisebb jelentőségű titulusról nem is szólva. A lengyel nemesség nem vett tudomást a Rzeczpospolitát sújtó politikai változásokról, jogi köntösbe öltöztetve permanensen ébren tartotta egykori dicső múltját.

Az 1697-ben esedékes királyválasztás körülményei a nemesi aranyszabadságba *(złota wolność)* fulladt ország, a Nemesi Köztársaság agóniáját indították el. Ebben az országban a törvény volt a király *(Lex est Rex)*. Tehát Jan Sobieski király halála után a szabad királyválasztás joga a nemességet illette. Hezitálásuknak I. Lipót német-római császár és I. Péter cár figyelmeztetése vetett véget. A császár és a cár közös akaratát I. Péter cár 1697. június 10-én a lengyelekhez intézett levelében ekképpen fejtette ki: Mindenkinek emlékeznie kell a Rzeczpospolitában arra, hogy *„a Német császár a Rzeczpospolitával, a Velencei Köztársasággal és velünk"* a török–tatár ellen *„támadó és védelmi szövetségben"* áll, de arról sem feledkezhetnek meg a királyválasztók, hogy az 1686-os, örök érvényű lengyel–orosz béke értelmében *„a közös ellenséggel szembeni szövetségesi eskü"* köti össze a Rzeczpospolitát Oroszországgal. Ezen tények miatt – noha a királyválasztásba Oroszország részéről semmiféle beavatkozási szándék nincs – *„nem tudjuk nem kijelenteni azt, hogy ha elképzeléseik* [ti. ha a francia Conti herceget jelölnék lengyel királlyá] *valamennyi keresztény monarcha csodálkozására megvalósulnának, akkor nemcsak a Szent Liga, hanem az örök érvényű békénk is erősen veszélyeztetve lesz.* […] *Mi Lengyelországban a magunk részéről francia királyt nem kívánunk látni, olyat válasszanak, aki velünk és a római császárral jó barátságban és szilárd szövetségben lesz."*

A figyelmeztetés eredménnyel járt. 1697. szeptember 15-én a lutheránusságát katolicizmusra cserélő szász elektor, II. (Erős) Ágost fejére került a lengyel korona a krakkói Wawelben. Mindez az államérdekek összehangolásában is testet öltött. 1699-ben megkötötték azt a svédellenes orosz–lengyel katonai szövetséget, amely már a következő évben háborút kezdeményezett az alig 18 éves svéd „gyerekkirály", XII. Károly ellen.

Az ún. nagy északi háború (1700–1721) nyitányát II. (Erős) Ágost király meggondolatlan akciója jelentette, amikor is az elbizakodott uralkodó megtámadta az 1621 óta a svédek kezén lévő Rigát. A svéd katonakirályok örökségén nevelkedett, ifjú XII. Károly csúfos vereséget mért „az erős férfiakra", azaz nemcsak az ostromlókra, hanem az orosz segélycsapatokra is. Villámhadjáratával sorra kapitulációra kényszerítette a lengyel fővárosokat, Varsót, Krakkót, sőt ellenkirályt választatott a detronizált II. Ágost helyébe Leszczyński Szaniszló poznani vajda személyében. A lengyel nemesi társadalom svéd- és oroszpártiakra hasadt.

A diadalittas, eddig minden csatában győzedelmeskedő XII. Károly többször is kijelentette: a lengyel és a baltikumi probléma addig nem oldható meg, amíg Ágosthoz hasonlóan a cárt is ki nem űzi országából. Erre vállalkozott keleti hadjáratával, amely azonban 1709. július 8-án Poltavánál katasztrófával végződött számára. A török földre menekült XII. Károly Európa által irigyelt és rettegett hadserege 1708-ban még közel 50 ezer főt számlált. A balul végződött hadjáratban kb. 10 ezren életüket vesztették, a sebesültek és a hadifoglyok száma pedig elérte a 30 ezret. A Vasfejűnek csúfolt Károly királlyal alig kétezren vergődtek át a túlélést biztosító orosz–török határon. Bábkirálya, Szaniszló előbb Poroszországban, majd Franciaországban keresett magának és családjának menedéket.

A poltavai győzelemért minden erkölcsi és hadi érdemet bezsebelő Péter cár nagyvonalúan megbocsátott a Szászországba menekült II. Ágostnak, megújították országaik szövetségét, sőt Poroszországot és Dániát is befogadták a svédellenes koalícióba. Svédországot a Balti-tengeren is elérte a végzete. Ami a szárazföldön Poltava, az a tengeren a hangői ütközet volt 1714-ben. Így a szárazföldi és tengeri erejét elvesztő oroszlános skandinávok XII. Károly 1718-ban bekövetkezett halála után kénytelenek voltak alávetni magukat az orosz békediktátumnak. Az 1721. évi nystadti békével a balti térség közel két évszázadra az Orosz Birodalom befolyási övezetévé vált, a háború hátországává degradálódott Rzeczpospolitára pedig már más szemmel tekintettek Pétervárról.

Orosz kiszolgáltatottságban

Az Oroszország totális politikai és katonai fölényével szembesülő lengyel társadalom a megalázó helyzetért a cár előtt térdre boruló királyt, II. (Erős) Ágostot hibáztatta. Törvény adta jogukkal élve (Lex est Rex) királyellenes konföderációt szerveztek 1715-ben, ami vi-

szont a még be nem fejezett háború kimenetelét veszélyeztette. Ekkor a hatalmát féltő király – hogy a cár iránti lojalitását is biztosítsa – szejmet hívott össze. Az egyetlen napirendi pont a királyi előterjesztés elfogadása volt a hozzászólások lehetőségének kizárásával. A „néma szejm törvényei" nemhogy lecsendesítették volna az elégedetlenkedőket, éppen ellenkezőleg. Különösen sértette a nemesi önérzetet a konföderációk alakításának tilalma, a háborús kiadásokból való fokozottabb részvétel, de legjobban a „vallási disszidenseknek" tett engedmények.

A nem római és görögkatolikus hiten élők vallásszabadságának törvényesítését és állampolgársági egyenrangúsítását a „más vallású országok", a protestáns Poroszország és a pravoszláv Oroszország előtti behódolásként értelmezték. Ezt pedig már az állam „halálán" túlmutató „nemzethalállal" azonosították. A lengyel közéletben élet-halál harc szintjére emelt érzelmi politizálás vette kezdetét. Amíg a 17. században a lengyel–orosz vetélkedés fegyveres összecsapásokban nyert kifejezést, addig a 18. században az „ideológiai" (vallási) harc lett a küzdelem terepe.

Az új küzdőtéren a katolikus klérus játszotta a vezető szerepet. 1718-ban kiadott felhívásában – a királyi dekrétum elutasításán túlmutatva – megfogalmazódott a disszidensek elleni cselekvés programja:

„Minden lengyel, aki a haza egységét megőrizni és biztosítani kívánja, érezze kötelességének a római törvénnyel ellenkező görög törvény [értsd: a pravoszláv vallás] *megsemmisítését ezen vallás követőinek megvetésével, vallásgyakorlásuk korlátozásával, ezen vallás követőinek lakóhelyükről való elüldözésével a legcélravezetőbb eszközökkel. […] El kell érni, hogy a lengyel nemes ne barátkozzon az orosz nemessel, orosz nyelven ne beszéljen. Meg kell akadályozni a pravoszláv nemesek jelenlétét a nemesi gyűlésekben, mind a szejmikeken, mind a szejmen. Se választott, se kinevezett funkciókba, tisztségekbe ne kerülhessenek a görög hitet követők. Ha távlatilag sikerül elérni, hogy tanulatlanok és szegények maradjanak a pravoszláv hívők, megoldódik a katolikus és nem katolikus probléma."*

I. Péter cár (1721-től császár) és közvetlen utódai nem fordítottak különösebb figyelmet a lengyelországi és litvániai pravoszlávok hitéletét korlátozó törvényekre, nem éltek a jogilag biztosított „hit védelmezője" *(defensor fidei)* szerepükkel. Az orosz külpolitikai célok háttérbe szorították az egyvallásúak panaszait. Pedig 1733-tól a házasságkötés, a keresztelés és a temetés csakis katolikus engedéllyel történhetett, ráadásul a pravoszlávok kizárólag éjjel temetkezhettek. A vegyes házasságban született gyerekek kivétel nélkül katolikusok lettek. Az 1736. évi szejmi végzéssel nemcsak az országos, de a helyi hivatalviseléstől is eltiltották a vallási disszidenseket, és szigorú büntetéssel fenyegették meg azokat, akik külső országoknál próbálnak segítséget szerezni.

Ezek a hátrányos megkülönböztetéseket rögzítő döntések a torz nemesi demokráciának kiszolgáltatott III. Ágost uralma idején (1733–1763) születtek. A Drezdát szinte el sem hagyó III. Ágost – lévén szász elektor is – harminc éven át hivatalosan a lengyel–litván állam királya-nagyfejedelme volt, de annak ura soha nem lett.

A több évtizedes, elnéző és defenzív orosz valláspolitika az 1760-as években gyökeresen megváltozott. Ez összefüggésben állt a porosz–orosz külpolitikai érdekek találkozásával. II. (Nagy) Frigyes Szilézia Ausztriától való elragadását a hétéves háborúban (1756–1763) Oroszország támogatásával biztosította magának, Poroszország viszont nem gördített akadályt a lengyel kérdés orosz módra történő megoldása elé. Vagyis támogatta Poniatowski Szaniszló litván asztalnok (pétervári diplomataként II. Katalin cárnő egyik szeretője) lengyel trónra emelését 1764-ben (ur. 1764–1795).

A nem katolikus országok (Oroszország, Poroszország, Dánia) varsói követei az 1766. évi szejmen közös jegyzékben tiltakoztak a „vallási disszidensek" társadalmi, jogi diszkriminációja miatt. A királyi udvar és a szejm tudtára adták azt is, hogy a jövőben egységesen lépnek fel a hátrányos helyzetben lévő hitsorsosaik érdekében. Az „ideológiai hadüzenet" a katolikus hierarchia megdöbbenését váltotta ki, s Kajetan Sołtyk krakkói püspök a lengyel belügyekbe történő beavatkozásnak minősítette a diplomáciai kihívást.

Az eszkalálódó vallási feszültséget 1767 őszén egy kéthetes időtartamra tervezett, soron kívüli szejm igyekezett feloldani, de már az első ülésnapon botrány tört ki. Egyrészt azért, mert *„a szejm zavartalan munkájának biztosítására"* 4 orosz ezred táborozott le Varsó határában, másrészt azért, mert a Sołtyk püspök vezette szejmi ellenzék hazaárulónak nevezte királyát. A király és a szejmi ellenzék konfrontációját a varsói orosz nagykövet, Nyikolaj Repnyin sajátos módon rendezte el: a püspököt és az ellenzék más vezetőit 1767. október 2-án éjjel lefogatta és Oroszországba deportáltatta.

Így az ún. repnyini szejm az „elvárt" eredménnyel zárult. 1768. február 26-án az országgyűlés egy hallatlan részletességgel összeállított törvénykönyv elfogadásával vallási és állampolgári vonatkozásban is egyenjogúsította a Rzeczpospolita nem katolikus lakosait. A „repnyini szejm" határozatai ellen király- és oroszellenes programokkal fellépő 66 helyi konföderáció közül a legjelentősebb a podóliai bari összkonföderáció volt, Adam Krasiński podóliai püspök eszmei irányításával. A lengyelek hazafias érzéséről, egyúttal a realitásokat figyelmen kívül hagyó magatartásáról mindennél beszédesebben árulkodik Kazimierz Pułaski harcba hívó kiáltványa:

„Már 60 éve bennünk él a lefojtott oroszellenes gyűlölet, és ez jobban legyengítette szerencsétlen hazánkat, mint egy vesztes nyílt csata. Valaha ez a megvetendő nép [az orosz] *őseink elől menekült, a cárjaik a mi királyaink előtt hajladoztak. Szó nélkül tudomásul vettük, hogy birodalmat építettek az erdők, sztyeppék földjén, a köztársaságunk az ő erőszakjuknak lett az áldozata. Jelenleg a vallásunk megalázva, a legfőbb államhatalom idegen igában nyög, jogaink lábbal tiporva. Ezeket csak a gyáva emberek tűrhetik el. A gyávaságot félre kell söpörni, a szabadságért igenis harcolni kell, akár a halált is vállalni kell érte, még akkor is, ha a lengyelek–litvánok között árulók is vannak. Ellenállásunkat járásról járásra haladva kell megszerveznünk, hogy az egész országot behálózzuk a konföderációinkkal, hogy az oroszok mindenütt érezzék a megvetésünket, gyűlöletünket."*

Krasiński püspök 1768-ban még Párizsba is elutazott, hogy elnyerje XV. Lajos francia király támogatását a hitért és szabadságért jelszóval indított harchoz. Párizs nem is maradt közömbös, rendszeres anyagi juttatással és katonai szakértők küldésével segítette az „első lengyel népfelkelést", Norman Davies szerint: *„a modern lengyel nacionalizmus kiindulópontját".*

Az általános ütközeteket elkerülő, nyílt csatákat nem vállaló „kis háború" fortélyait remekül alkalmazó konföderátusok alaposan megnehezítették az orosz reguláris haderő dolgát. Alighogy sikerült pacifikálni a litvániai és a podóliai részeket, máris újabb „tűzfészkek" lángoltak fel. Szuvorov tábornok azonban Krakkó elfoglalásával (1772. január 22.) és az utolsó jelentős ellenállási góc, a częstochowai pálos kolostor-erőd bevételével (1772. augusztus 4.) végleg megtörte a konföderátusok erejét.

Kazimierz Pułaski, a várvédő főkapitány utolsó parancsában felszólította katonáit a harc befejezésére, mert tudomására jutott, hogy a Rzeczpospolita szomszédos államai (Poroszország, Oroszország, Ausztria) már megállapodtak az ország megcsonkításában:

„A további harcnak nincs értelme, három hatalommal viaskodni képtelenség. Már a jövőre kell gondolni, amikor a nemzet újra felemelheti a szabadság zászlaját, de a kapituláció kizárólag a lengyel király előtt történjen, ne az oroszok előtt."

A vallási intolerancia és az 1573 óta élvezett „aranyszabadság" *(złota demokracja)* elválaszthatatlanságán nyugvó „első népi felkelés" elfojtása a korlátlan szabadságban szocializálódott lengyelek és litvánok engedelmességét csak ideiglenesen biztosította. A Lengyelország 1772. évi területi megcsonkítását követő, színlelt behódolás után a nagy francia forradalom eszméi csillantottak fel némi reményt. Ám az 1791. május 3-i új lengyel alkotmány ismét felszínre hozta a lengyel államberendezkedés és a cári, valamint a porosz abszolutizmus által is képviselt alternatíva közötti feloldhatatlan ellentétet. Orosz–porosz kezdeményezésre 1792 májusában megalakult a Targowicai Konföderáció, hogy az 1791. évi alkotmány előtti állapotokhoz, „az igazi lengyel alkotmányossághoz" vezesse vissza a lengyel–litván államot.

Az újabb polgárháború megelőzése érdekében orosz katonaság özönlötte el Lengyelországot, amire válaszként újra beköszöntött a „kis háború" kora. Az ország pacifikálására szánt megoldás, a Rzeczpospolita 1793. január 13-án bekövetkezett második területi megcsonkítása csak olaj volt a tűzre. A bari általános konföderációra emlékeztető össznépi összefogással, az amerikai függetlenségi háború kitüntetett tábornoka, Tadeusz Kościuszko vezetésével orosz-ellenes felkelés bontakozott ki 1794-ben. Az egyenlőtlen erők küzdelmét az 1794. október 10-i maciejowicei csata döntötte el, ahol a sebesült Kościuszko maga is orosz fogságba esett. 1796-ig Pétervárott raboskodott, majd azzal a feltétellel nyerte vissza szabadságát, hogy I. Pál cárnak szavát adta: soha nem tér vissza Lengyelországba, és soha nem fog fegyvert Oroszország ellen.

* * *

1795. október 24-én – Ausztria kezdeményezésére – a Rzeczpospolita maradék nélküli felosztásával eltűnt az 1569-ben született I. Köztársaság. 1795. november 25-én, Katalin napján az utolsó választott király, Szaniszló lemondott trónjáról Oroszország javára, ahol koronáját letétbe helyezte. (Ezért történhetett, hogy Napóleon – korona híján – a Varsói Hercegséget alapította meg 1807-ben.) Az „ünnepélyes halotti tort" rendező uralkodók, a két császár és a király megegyeztek abban, hogy titulusaik közé egyikük sem emelheti be a „lengyel király" címet, de az inkorporált területek címeit szabadon használhatják.

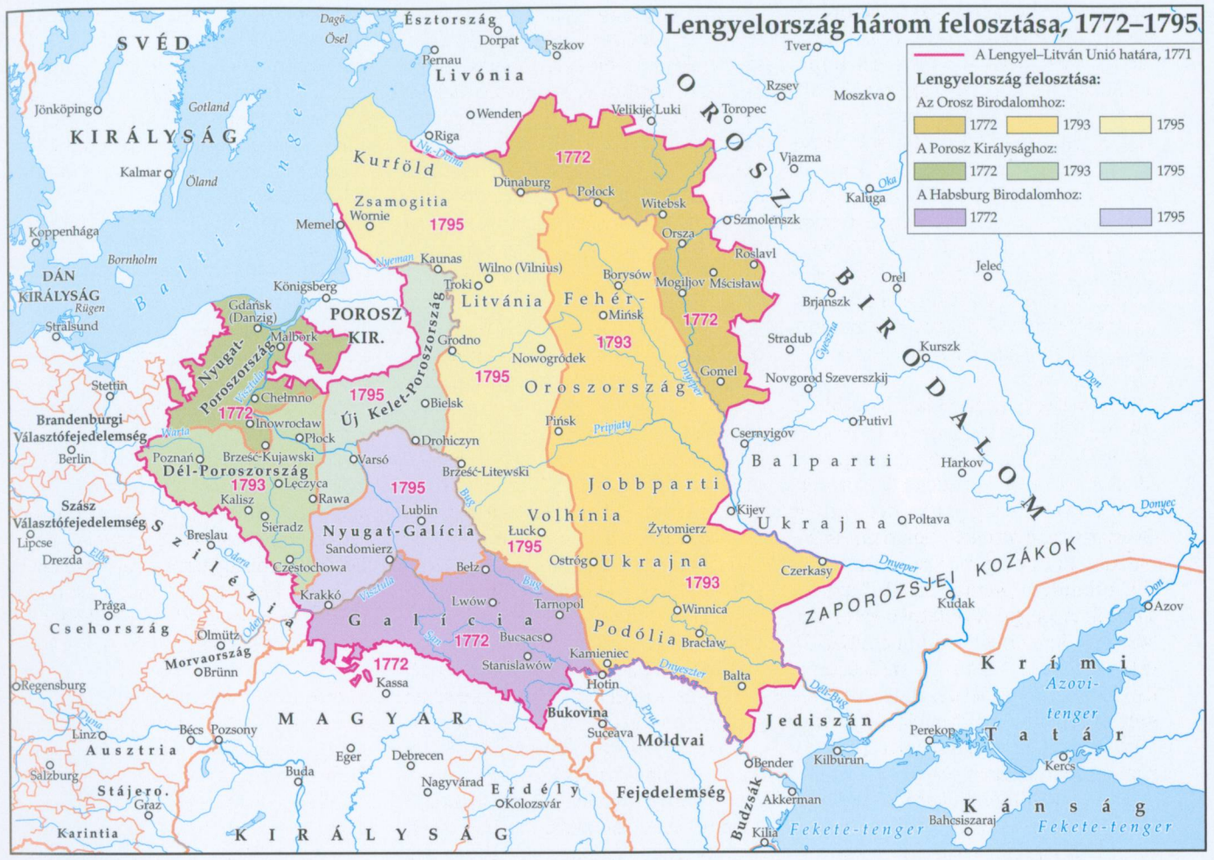

SASHALMI ENDRE

NAGY PÉTER ÖRÖKSÉGE

EURÓPAIZÁCIÓ ÉS MODERNIZÁCIÓ OROSZORSZÁGBAN

I. (Nagy) Péter regnálása a 17. század közepén Oroszországban megindult európaizációs folyamat, valamint ezzel összefüggésben az orosz állam, társadalom, egyház és kultúra történetében is külön fejezetet képez. Halála után intézkedéseinek megítélése, azaz a „péteri örökséghez" való viszonyulás – akár pró, akár kontra – a 18. századi utódok kormányzati retorikájának központi eleme lett.

Péter intézkedéseinek megítélése volt a vízválasztó az 1840–50-es években az ún. nyugatosok és a szlavofilek között zajló közéleti vitában is. Míg az előbbiek szerint Péter az európaizáció folytán kiemelte Oroszországot az elmaradottságból, addig az utóbbiak úgy gondolták, hogy éppen Péter szakította meg az orosz történelem szerves folyamatát és terelte azt idegen útra.

Nagy Péter egész alakos portréja az egyik leghitelesebb ábrázolás az orosz cárról. Az 1697–98. évi „követjárása" alatt állt modellt Godfrey Kneller német származású, brit királyi udvari festőnek, amikor 1698. január 11. és április 21. között III. Vilmos király vendége volt Londonban. Az angol barokk jellegzetességeit mutató portrén Péter teljes vértezetben, hímzett, aranyozott, hermelinnel bélelt köpennyel látható. Koronája egy fülkében lévő párnára helyezve tűnik fel; az ablakon keresztül látható hajók pedig az orosz cár hajóépítés iránti szenvedélyét jelzik. A tekintélyt sugárzó testtartással megjelenített cár ajándékként adta a festményt a brit uralkodónak, ezzel a kép diplomáciai gesztus és státuszszimbólum egyaránt

Ha mérlegre akarjuk tenni I. (Nagy) Péter uralkodását (1682–1725) a tekintetben, hogy mennyiben változtatta meg Oroszországot, és ebből a szempontból mennyiben tekinthetők intézkedései korábbi trendek folytatásának vagy netán újdonságnak, akkor a következő három általános szempontot érdemes kiemelni. A reformok körének kiterjedtségét, véghezvitelük időtartamát, végezetül pedig hosszú távú hatásukat. Mivel a Péter által generált változások jelentős része természetesen az európaizáció direkt következménye volt, érdemes az európaizáció kérdését is egy hosszabb időfolyamban szemlélni.

A Romanov-dinasztia és a tradíciók helyreállítása

1598-ban kihalt a Rurik-dinasztia. Ezt követően egy álcárok fellépésével tarkított, „zavaros időszak" vette kezdetét, amit 1613-ban egy új dinasztia hatalomra jutása zárt le. A Rurikovicsokkal rokonságban – bár nem egyenes ági rokonságban – álló Romanovok igyekeztek úgy feltüntetni magukat, hogy az előző cárokhoz hasonlóan ők is Isten kiválasztottjai. Az 1613-ban mindössze 16 éves Mihail Romanovot egy országos tanácskozógyűlésen kiáltották ki cárrá (1613–1645), amely azonban semmiképpen nem tekinthető a nyugati kereszténységben ismert rendi gyűlések megfelelőjének. Mindezt így írta le az eseményről készült hivatalos kormányzati dokumentum:

„És bizony a korábbiakban uralkodó cárok is Isten által választott cárok voltak, és bizony az ő istenfélő tövük […] *Fjodor Ivanovicsig* [I. Fjodor, 1584–1598], *egész Oroszország egyeduralkodójáig vezetett, de vele befejeződött és véget ért. Az ő helyében Isten ezt a cári méltóságot rád ruházza, mint a cári családdal különleges rokonságban levő, Isten által kiválasztott virágra* […]. *Akit pedig ezzel Isten meg akar adományozni, arra már az anyaméhben ráruházza ezt a méltóságot, és a csecsemőkortól erre készíti fel. Bizony így választott ki előre téged.* […] *És nem az emberek egyöntetű gondolata és nem is az embereknek való tetszés révén, hanem Isten igaz ítélete szerint bízatott rád e cári választás* […], *mivel* […] *Isten szava a nép szava."*

A korábbi, tradicionális, dinasztia- és Isten-központú – sőt, krisztusi áthallásokat sem nélkülöző – hatalomfelfogás helyreállt, eszerint pedig az Isten által trónra ültetett cárt semmilyen földi törvény és intézmény nem korlátozhatta abban, hogy ellássa feladatát: az ortodoxia őreként és védelmezőjeként, erős kézzel, félelmet sugározva uralkodjon, szigorúan büntetve a gonosztevőket, de könyörületesen gondoskodva az elesettekről. (Itt szándékosan nem az alattvalók szót használom, amely bár létezett a 17. század elején az orosz nyelvben, csak 1700 után került be a hivatalos kormányzati forrásokba mint azok alapvető eleme.)

A cári hatalom legitimációjának helyreállítását értelemszerűen a kormányzás gyakorlatban való megszilárdítása követte, ami nehezebb feladat volt. A cár jelenlétében ülésező ún. bojár dumába visszakerültek a régi családok, a központi igazgatást pedig továbbra is a 16. században létrejött prikázok (központi kormányszékek) végezték, sőt, a régiek mellé újakat is létrehoztak.

A hatalmi konszolidációban új fejezet kezdődött, amikor 1619-ben a lengyel király fogságából hazatért a cár apja, Filaret, akit néhány napon belül Oroszország pátriárkájává szentelt az éppen Moszkvában tartózkodó jeruzsálemi pátriárka. Ettől kezdve egészen 1633-ban bekövetkezett haláláig Filaret kezében volt az ország tényleges irányítása, egyik fő céljának pedig az akkor még csak sporadikusan jelen lévő nyugati hatások elleni fellépést tekintette.

A cári kincstár jövedelmeiben egyre jelentősebbé vált a meghódított szibériai népektől beszedett prémadó, ami a gigantikus terület meghódításának hihetetlen gyorsaságával állt összefüggésben: a 17. század közepe táján a terjeszkedés elérte Kamcsatkát. 1632-ben gazdaságilag már olyan erősnek érezte a magát a kormányzat, hogy háborút indított a lengyelek által a „zavaros időszakban" elfoglalt Szmolenszk visszaszerzésére.

Bár a háború (1632–1634) nem érte el a célját, ez volt az első nagyobb kísérlet az orosz hadsereg modernizálására, mégpedig az Európa felé nyitás révén: a háborút megelőzően ugyanis Nyugat-Európából toboroztak több ezer zsoldost, hogy a felállítandó új típusú ezredek – tűzfegyverekkel felszerelt gyalogsági alakulatok – magját képezzék. A háború után a tisztek egy része Oroszországban maradt, főként Moszkvában és a nagyobb városokban telepedtek le. A 17. században végig jelentős szerepet játszottak az orosz hadseregben és annak modernizálásában a nyugatról érkező tisztek, elsősorban a skótok.

A katonákon kívül természetesen európai kereskedők és iparosok is éltek – kis számban – Oroszországban, leginkább persze Moszkvában, de a Nyugattal folytatott kereskedelem fontosabb városaiban is. Az európaiakat összefoglalóan „németeknek" hívták. A „német" elnevezés akkoriban a nyugati kereszténység területéről, főként a protestáns Észak- és Északnyugat-Európából érkezett személyeket – skótokat, angolokat, svédeket, hollandokat és persze németeket is – jelölte, etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül. A fővárosban lakó európaiakat 1652-ben Moszkva mellé költöztették ki, így jött létre az ún. „németnegyed" (az 1660-as években kb. 1500 főt számlálhatott), ahol egyébként a későbbi I. Péter gyakran megfordult serdülőkorában: itt találkozott leginkább a mindennapi élet szintjén az európai szokásokkal.

A két cárevics érkezése. Ilja Repin 1900-ban készült történelmi zsánerképe a társuralkodók, I. Péter és V. Iván megérkezését ábrázolja Szemjonovszkojéba, ahol hadijátékot szerveztek számukra. A terep megnevezése játékudvar, de a kifejezés félrevezető: az itt rendezett „mulatságok" valójában éles fegyveres manőverek és hadgyakorlatok voltak, amelyek során az ifjú uralkodók megtanulták a korszerű, nyugati mintájú hadsereg irányítását. Ez az időszak kulcsfontosságú Péter életében, mert innen nőtt ki a hozzá hűséges Preobrazsenszkij- és a Szemjonovszkij-gárdaezred, amelyek hatalmának fegyveres alapját adták a későbbi belpolitikai küzdelmekben

Az európai hatások térnyerése

Mihailt fia, Alekszej (1645–1676) követte a trónon, aki alig volt idősebb, mint apja a trónra léptekor, viszont ő már más neveltetésben részesült – nevelője, Borisz Morozov bojár az európai kultúra elkötelezett híve volt. Ez nyilvánvalóan szerepet játszott abban, hogy Alekszej uralkodása idején jelentős impulzusokat kapott a Nyugat felé nyitás, ez azonban leginkább a cári családra és a legfelső udvari körök egy részére korlátozódott. Alekszej udvari színházat állíttatott fel, gyermekei nevelését pedig az 1664-ben Moszkvába érkező, belorusz származású Szimeon Polockijra bízta, aki az akkori Oroszország legműveltebb személyisége volt. Alekszejnek skót orvosa volt, az 1660-as években pedig az ikonfestészetbe behatolt a realista ábrázolás – ami ellentétes volt az ikonfestés kánonjával.

A nyugati nyitás azonban nemcsak személyes indíttatás, hanem részben kényszer is volt. 1654–1667 között háború zajlott a Lengyel–Litván Államszövetséggel. Ennek kiváltó oka az volt, hogy a kozákok az államszövetségtől elfoglalt területet - melyet Ukrajnának neveztek – 1654-ben a cár védnöksége alá helyezték. A háborúhoz jelentős mennyiségű fegyvert, hadiszereket kellett importálni Nyugat-Európából, ami tovább erősítette a Nyugattal való gazdasági kapcsolatokat.

Mindeközben Nyikon pátriárka (1653–1657) vezetésével zajlott az orosz egyház reformja, amelynek célja az volt, hogy összhangba hozzák az orosz egyház szertartásait a görög egyházéval, valamint korrigálják a szent szövegekbe került hibákat. Az ehhez szükséges könyvek egy részét is Nyugatról szerezték be, a „humán erőforrást" pedig a Kijevből érkező, latinul és görögül is tudó szerzetesek adták a feladathoz. Voltak azonban, akik ragaszkodtak a régi hithez – nem akartak három ujjal keresztet vetni kettő helyett, hogy csak egyet említsek a változtatások közül –, másrészt 1658-tól személyes konfliktus alakult ki Nyikon és Alekszej közt, mivel a pátriárka csökkenteni próbálta a cári befolyást az egyházi ügyekben. Álláspontjának alátámasztására Nyikon felhasználta a nyugati kereszténységben már évszázadok óta ismert kéthatalmi elméletet, amely szerint az egyház dolgaiba nem szólhat bele a világi hatalom. Az egyházreform kérdése 1666-ban oldódott meg, amikor Nyikont a moszkvai zsinaton megfosztották pátriárkai méltóságától, a reformokat viszont érvényben hagyták, így a cár befolyása még erősebb lett az egyházra.

Alekszejt legidősebb életben maradt fia, III. Fjodor (1676–1682) követte a trónon. Rövid uralkodása alatt Fjodor számos előremutató intézkedést hozott. Ezek közül mindenképpen ki kell emelni az államigazgatás központi szerveinek, a prikázoknak a korszerűsítését. 1613 és 1700 közt nagyjából 40-60 prikáz létezett egyidejűleg Oroszországban, melyek vagy területi (pl. Szibériai Prikáz), vagy tematikus (Külügyi Prikáz, Nagy Kincstári Prikáz) alapon szerveződtek, de a különböző feladatkörök között gyakori volt az átfedés. Fjodor egyes prikázok összevonásával, illetve másokba való beolvasztásával próbálta tevékenységüket racionalizálni.

A *mesztnyicsesztvo* intézménye részben összefüggésben állt a prikázokkal: ez ugyanis nem volt más, mint a hadseregben, valamint az igazgatásban a pozíciók betöltését szabályozó rend az egyes bojár nemzetségek között, illetve az adott nemzetségen belül. A nemzetségek közti rangsort a szolgálat régi volta és a leszármazás határozta meg, míg az adott nemzetségen belül a szeniorátus volt irányadó. A rendszer nem hagyott tág teret az egyéni érdemek érvényesülésének, ezért a szolgálatra vonatkozó iratokat 1682-ben a cár parancsára kidobálták a hivatalokból a Vörös térre, és nyilvánosan elégették. A mesztnyicsesztvo eltörlésének nemcsak azért volt nagy jelentősége, mert megnyitotta az utat a társadalmi mobilitás előtt, hanem mert itt jelent meg először hivatalos állami dokumentumban a közjó elve, amely a nyugati kereszténységben a hatalomgyakorlás évszázadok óta bevett alapelve volt.

KULCSDÁTUMOK

I. PÉTER ÉLETE ÉS URALKODÁSA

1672 Péter születése Moszkvában

1682 Sztrelecfelkelés, I. Pétert és V. Ivánt társcárokká kiáltják ki, Zsófia régensként uralkodik

1689 Zsófia bukása, Péter átveszi a tényleges hatalmat

1693 Első arhangelszki út, kapcsolat a nyugati hajósokkal. A tengeri orientáció kezdete, kereskedelmi és katonai perspektívaváltás

1695 Első (sikertelen) azovi hadjárat

1696 Győzelem a második azovi hadjáratban. Iván halála után Péter egyeduralkodó. Első stratégiai siker, tengeri kijárat és flottaépítés kezdete

1697–1698 A „nagy követség" Nyugat-Európába. Személyes technikai és katonai ismeretszerzés

1698 Sztrelecfelkelés leverése, tömeges kivégzések

1700 Az északi háború kezdete, vereség Narvánál. Reformkényszer: új fegyverzet, hadrend, tisztképzés nyugati mintára

1703 Szentpétervár alapítása. Új politikai és kulturális központ

1705 Az adózó udvarok számán alapuló katonaállítás bevezetése

1709 Poltavai győzelem XII. Károly svéd király felett. Fordulópont az északi háborúban, Oroszország felemelkedése

1710 Riga és Livónia meghódítása

1711 Szenátus felállítása. Pruti vereség a törököktől, ami figyelmeztetés a déli terjeszkedés korlátaira

1712 Szentpétervár főváros lesz. A nyugatos fordulat szimbolikus betetőzése

1718 Alekszej cárevics letartóztatása és halála. A belső hatalmi ellenállás brutális elfojtása

1721 Nystadi béke, a balti-tengeri kijárat biztosítása. A császári cím felvétele Péter által, az Orosz Birodalom hivatalos megszületése

1722 A rangtábla bevezetése

1723 Bakui hadjárat. A Kaszpi-tenger partvidékének elfoglalása

1724 Katalin császárnővé koronázása. A dinasztikus váltás előkészítése

1725 Péter halála Szentpéterváron. Reformjai túlélik, de lendületük megtörik, az autokratikus modernizáció öröksége fennmarad

Kettős cárválasztás

1682-ben Fjodor utód nélkül halt meg, és ekkor példa nélküli eseményekre került sor. Korábban a trónörökös mindig a cár legidősebb fia volt, most viszont egy sebtében verbuválódott gyűlés Pétert, a fiatalabb cárevicset ültette trónra, aki Alekszej cár második házasságából született (1672), mellőzve Péter idősebb féltestvérét, Iván cárevicset (1666), aki Alekszej első házasságából származott.

A hivatalos érv Péter mellett az volt, hogy Iván „gyenge tehetségű": szellemi és fizikai képességei valóban nem igazán tették őt alkalmassá az uralkodói feladatok ellátására. Iván cárevics rokonsága azonban, élén nővérével, az ambiciózus Zsófiával, hamarosan kikényszerítette a trónöröklésről hozott döntés megváltoztatását, s a sztrelecek lázadásának köszönhetően (V.) Iván lett az „első cár", míg (I.) Péter a „második cár" titulust kapta, Zsófia pedig, a cárok korára való tekintettel, hamarosan megszerezte a régensi pozíciót.

Péter trónra ültetése idősebb féltestvérével, Ivánnal szemben, majd e lépés igen rövid időn belüli revideálása a kettős cárválasztással a moszkvai hagyományok súlyos krízisét jelezték, mivel precedens nélküli események voltak. Az isteni inspiráció mint legitimációs eszköz segítségül hívása nemcsak a Péter uralkodását kihirdető, hanem a későbbi, kettős trónutódlásról szóló manifesztumból is hiányzott. Ráadásul ez utóbbi forrás a kettős hatalmat a világtörténelemből vett példákkal, valamint gyakorlati előnyökkel, tehát immár világi és racionális érvekkel támasztotta alá: háború esetén az egyik cár a Kremlben maradhat, míg a másik hadjáratot vezet.

Péter és rokonsága tehát vereséget szenvedett, a „második cárnak" anyjával együtt el kellett hagynia az udvart, és 1682–1689 között egy Moszkvához közel faluban lakott. Ezzel a cárevicseknek kijáró képzése is befejeződött, aminek következtében pl. soha nem tanult meg helyesen írni. Iván a Kremlben maradt, Péter pedig leginkább katonásdit szeretett játszani hasonló korú társaival. Ez a kedvenc időtöltése azután is megmaradt, hogy 1689-ben, már felnőtté válva, Zsófiát megfosztotta régensi hatalmától és kolostorba záratta – Zsófia ugyanis félreérthetetlen lépésekkel jelezte, hogy saját jogán kíván uralkodni. V. Iván, ahogyan Zsófia régenssége idején, úgy 1689 után sem folyt bele a kormányzásba.

Zsófia régenssége alatt, csakúgy, mint korábban, Fjodor idején, folytatódott a Nyugat felé nyitás, melynek külpolitikai szempontból a legfontosabb eleme a lengyelekkel kötött örök béke volt 1686-ban. Ennek folytán Oroszország támogatta az 1684-ben megalakult Szent Ligát, bár annak hivatalosan csak Péter idején lesz a tagja 1697-ben. A nyugati kultúra térnyerésének egyik fontos jelzése volt az 1687-ben megalakult Szláv–Görög–Latin Akadémia.

Péter serdülőkori katonai játékai Zsófia kiiktatása után is folytatódtak, csak ekkor már más léptékben zajlottak a csaták, amelyekben több ezer fő vett részt, valódi fegyverekkel (ennek következtében néha áldozatok is voltak). Innen már csak egy lépés volt, hogy Péter élesben, tényleges ellenféllel szemben is kipróbálja magát, amit az Oszmán Birodalomhoz tartozó Azov elleni hadjárataival (1695–1696) realizált.

Azovot második kísérletre sikerült is elfoglalnia, és ugyanebben az évben véget ért a kettős cárság gyakorlata: V. Iván 1696-ban bekövetkezett halálával Péter lett az egyedüli cár, aki addig kicsapongó életmódjával hívta fel magára a figyelmet, sokakat megbotránkoztatott, nem utolsósorban a pátriárkákat. Az orosz ortodox egyház konzervatív tagjai – így Joachim, majd utána Adorján pátriárka is – igyekeztek gátat szabni a nyugati hatások szélesebb körű elterjedésének. 1700-ban azonban Adorján meghalt, Péter pedig betöltetlenül hagyta a pátriárkai széket.

A nagy északi háború

1697-ben a cár váratlan döntést hozott, ugyanis népes követséggel nyugat-európai útra indult: félig inkognitóban, álnéven utazott, azaz hivatalosan nem ő vezette a követséget, bár az európai udvarokban mindenki tisztában volt a kilétével. Az európai úttal – az Azov elleni győzelem népszerűsítésén túl – főként az volt a célja, hogy szövetségeseket keressen az oszmánok elleni háború folytatásához. Ennek során eljutott az északnémet fejedelemségekbe, hosszabb időt töltött Hollandiában, Angliába is elutazott egy rövid időre, azonban 1698-ban Bécsből haza kellett térnie a sztrelecek lázadása miatt, amit keményen megtorolt.

Bár Péter európai körútja abból a szempontból nem volt sikeres, hogy az Oszmán Birodalom elleni háborúhoz nyerjen meg magának szövetségeseket, gyakorlati tapasztalatok terén felbecsülhetetlen jelentőséggel bírt számára, ugyanis a körútról egy Svédország elleni háború tervével tért vissza. Ezért 1700-ban békét kötött az oszmánokkal, hadat üzent Svédországnak, és megindult a svéd kézen lévő Narva (ma: Észtország) ellen, megkezdve ezzel a nagy északi háborút (1700–1721). XII. Károly svéd király azonban 8-10 000 fős seregével hatalmas vereséget mért

I. Péter Nyugat-Európában. Valentyin Szerov impresszionista jellegű festménye, 1907. A művész Péter iránt érzett mély tiszteletét mutatja, hogy nem idealizált félistenként, hanem valóságos uralkodóként jeleníti meg a cárt az ő kedvenc helyszínén, tengerparti környezetben, egyben érzékletesen ábrázolja az uralkodó és kísérete közötti, már-már komikusnak ható különbséget

A sztrelecek kivégzésének reggele.
Vaszilij Szurikov festménye, 1881.
Realista-romantikus történeti kép:
az 1698-as sztrelecfelkelés leverésének záróakkordját mutatja. A díszletet a Kreml falai
és a Vaszilij Blazsennij-székesegyház adják.
A sztrelecek a cári hadsereg gyalogos lövészei
voltak, akik féltették kiváltságaikat
a nyugati mintájú hadseregépítéstől.
A megtorlás brutális volt: 1200 felkelőt
végeztek ki vagy száműztek, több százat
nyilvánosan felakasztottak Moszkva főterén,
a Kreml falainál és a Vaszilij Blazsennij-
székesegyház előtt, hogy elrettentsék a lakosságot. Péter maga is levágott néhány fejet,
világossá téve: a régi moszkvai elit politikai
befolyásának vége és a cári hadsereg új
alapokra helyezése megállíthatatlan.
Szurikov a kollektív tragédiát árnyalt emberi
jelenetekkel ábrázolja. Az elítéltek arca
a kivégzés előtti beletörődő fájdalmat és
feszültséget tükrözi, miközben Péter lovas
alakja a modernizációt akadályozó erők
könyörtelen kiiktatójaként jelenik meg

a legalább négyszeres túlerővel bíró orosz seregre. Oroszország elvesztette teljes tüzérségét.

A haderőreform

Az igazi kihívás ekkor, a narvai vereséggel érkezett el Péter számára, hogy megmutassa uralkodói képességeit. A katasztrofális vereség okozta sokk és a fenyegetettség érzése a fiskális-katonai szempontokat helyezte minden más elé. Szembesült azzal, hogy gyökeresen át kell alakítania a hadsereget, s gyakorlatilag meg kell teremtenie az orosz hadiipart, hogy kiiktathassa a Svédországtól való nyersanyagfüggést a vasérc terén. Ez megkövetelte az ország alaposabb feltérképezését, új nyersanyaglelőhelyek keresését, állami manufaktúrák létrehozását – igaz, a robot révén biztosítva ehhez a munkaerőt –, továbbá számtalan új adó bevezetését.

Ennek következménye az adóprés fokozódása és a hadügyi költségvetés arányának drámai emelkedése lett. Minden más a fiskális-katonai szempontoknak rendelődött alá. Oroszország 1701-ben kiadásainak valamivel több mint felét költötte katonai célokra, 1724-ben pedig már közel háromnegyedét (egyes közbeeső években ez a mutató 80-85% közt is mozgott). Ha tehát Péter reformjairól beszélünk, az intézkedéseit ilyen összefüggésben kell szemlélnünk. Másrészt tekintetbe kell venni, hogy a szinte állandó háborúskodás miatt uralkodásának nagy részében nem volt ideje arra, hogy az államszervezet szisztematikus átalakításában gondolkodjon: a reformok így több hullámban jöttek, a rögtönzést és a kísérletezést csak az 1710-es évek vége felé váltotta fel a tudatos tervezés.

A hadseregfejlesztés eredménye

A hadiszerencse Péter számára XII. Károly poltavai vereségével fordult meg végleg (1709), akit Mazepa kozák hetman is kénytelen volt támogatni, minthogy egy idő után nem maradt más választása: a svédek a felperzselt föld taktikáját alkalmazták Ukrajnában, Péter pedig nem küldött neki katonai segítséget ahhoz, hogy hatékonyan ellenállhasson a svédeknek. Poltava után XII. Károly Mazepával együtt az Oszmán Birodalomba menekült, ahol a hetman hamarosan meghalt, a svéd király pedig csak 1714-ben tért vissza országába, minthogy az oszmánokat rá akarta bírni, hogy kössenek szövetséget Oroszország ellen.

Péter 1710-ben hadat üzent a szultánnak, és kiáltványokban szólította fel a balkáni ortodox népeket, hogy lázadjanak fel az oszmán uralom ellen és egyesítsék erőiket az oroszokkal. 1711-ben azonban a Prut folyó mellett Pétert és kb. 40 ezres seregét bekerítette az oszmánok mintegy 100 ezres serege, ám végül sikerült kievickélnie szorult helyzetéből. A kortársak arról beszéltek, hogy Péter második feleségének ékszereivel vesztegették meg a

nagyvezírt a szabad elvonulás fejében, ám később át kellett adnia Azovot, az azovi flottát pedig meg kellett semmisítenie.

Sokkal jobban alakult a hadi helyzet a Balti-tengeren: a semmiből felépített orosz balti flotta két győztes ütközetben (1714, 1716) megtörte a svédek tengeri hatalmát. Mivel 1718-ban meghalt XII. Károly, a svédek is hajlottak a békekötésre. A szerződést 1721-ben írták alá Nystadban (ma: Uusikaupunki, kikötőváros Finnországban, a Botteni-öböl partján). Ennek értelmében Oroszországhoz kerültek a mai észt és lett területek, valamint Karélia és Ingria.

1721-ben Pétert a hazának tett szolgálataiért az általa alapított Szenátus a Haza Atyja (Otyec Otyecsesztva), a Nagy Péter (Pjotr Velikij) és az Összorosz Császár (Vszjerosszijszkij Imperator) címmel tüntette ki. Péter minden tekintetben hatalma csúcsára ért. Uralkodása végén, 1722–23-ban még háborút vívott a perzsákkal, melynek révén területeket szerzett a Kaszpi-tenger nyugati partvidékén – ez azonban nem bizonyultak tartósnak, mivel az 1730-as években az oroszoknak fel kellett adniuk ezeket a hódításokat.

Péter „nyugatos” politikája

Minthogy Európa a középkor végétől (kb. 1450) kulturális értelemben egyértelműen a nyugati kereszténységgel volt azonos, a 17. század elejére pedig Európához a civilizációs és politikai felsőbbrendűség tudatát társították, értelhetően az Európához való kötődés, felzárkózás fontos lett Péter számára. Az európaizáció és a nyugatosodás tehát szinonimáknak tekinthetők, és az utóbbi alatt nem feltétlenül kell a korabeli Nyugat-Európától átvett dolgokat értenünk. Ellenkezőleg, az európaizáció főként német, dán, svéd, lengyel minták (sokszor csak elnevezések) átvételét jelentette.

Szimbolikus lépések

Miután Péter 1698-ban visszatért nyugat-európai útjáról, olyan intézkedéseket foganatosított, mint a szakállviselés tilalma az udvarban (a szakáll az ortodoxia jelképének számított, levágását a krisztusi képmás megcsúfításának tartották), később pedig szélesebb társadalmi csoportok (nemesség, városlakók) számára is, továbbá a viseletet szabályozó rendelkezéseket adott ki, melyek szerint a nemeseknek a kaftán helyett a magyar, illetve a német nemesi viselet lett az előírás. Ezek hatására némelyekben felvetődött, hogy nem is Péter tért vissza, hanem valaki más. Talán egy német, netán egy svéd, akit kicseréltek Péterrel, ő pedig vagy meghalt, vagy fogságban tartják, minthogy ilyen intézkedések nem származhatnak egy ortodox cártól.

A szakállborotválás, az európai öltözet viselésének előírása a nemesség

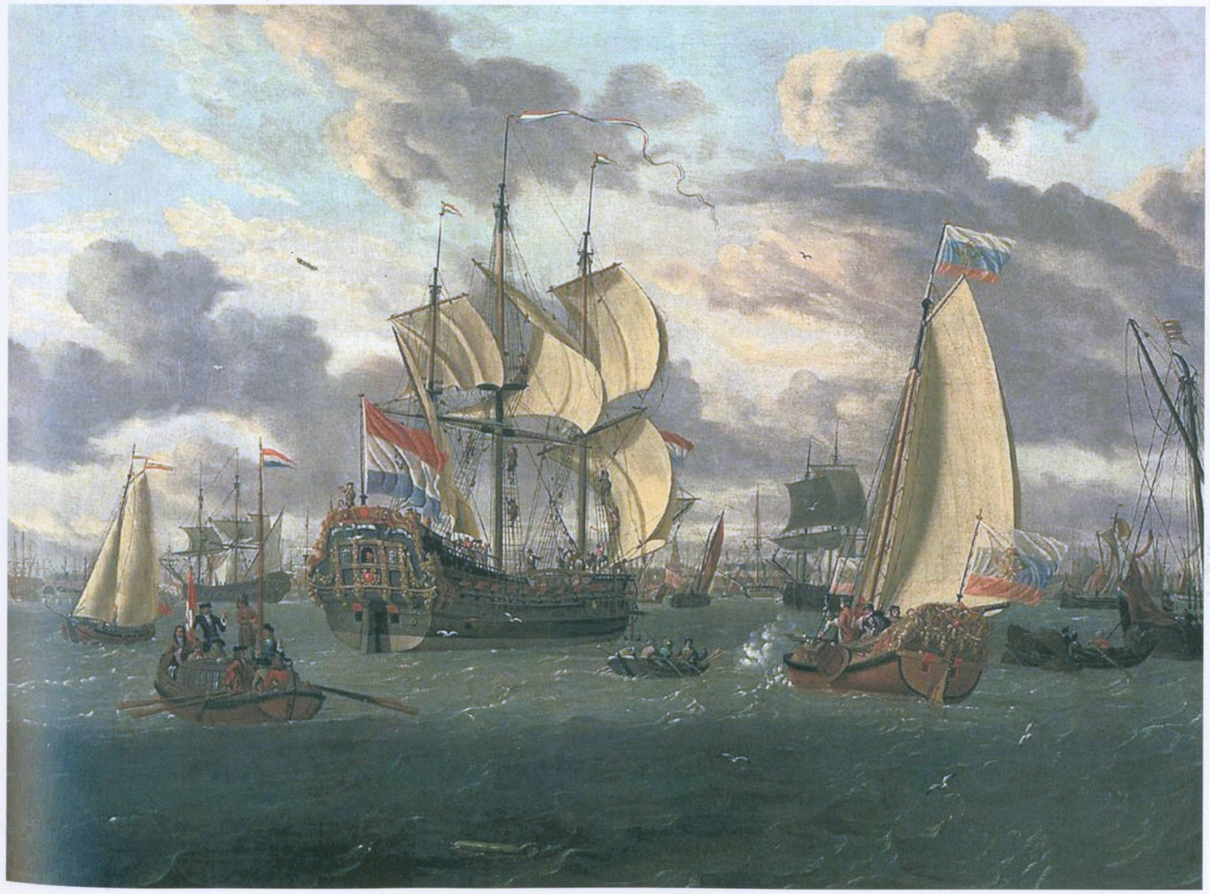

Nagy Péter, a balti-tengeri orosz flotta megteremtője az előtérben látható jachtján a Péter–Pál erőd felé hajózik.
A kép az uralkodó tengeri orientációját és Szentpétervár katonai-stratégiai fontosságát hangsúlyozza

számára Péter egyéb intézkedéseivel együtt – például a nemeseket arra ösztönözte, hogy idegen nyelven beszéljenek a szolgálóik előtt – hosszú távon olyan megosztó hatást gyakoroltak, ami „szociokulturális hasadás" néven ismert a társadalomtörténetben. Azaz kulturálisan elválasztották egymástól a felsőbb, európaizálódó, illetve a tradíciókhoz ragaszkodó, alsóbb társadalmi rétegeket. Erősen leegyszerűsítve: a nemességet, valamint a városlakók felsőbb rétegeit a városlakók alsóbb rétegeitől, különösen pedig a parasztságtól.

Fokozta az ellenérzést Péterrel szemben a cár 1699-es rendelete, amellyel bevezette a julián naptárt, és szeptember 1. helyett január 1-jét tette meg az év első napjának a következő, tehát az 1700-as esztendőtől. Ez számunkra érdektelen dolognak tűnhet, viszont ez a változtatás kiiktatta a 16–17. század egyik legfontosabb egyházi rituáléját: szeptember 1. volt ugyanis az „évbúcsúztató" vagy újévi rituálé dátuma, amely különleges helyet foglalt el az egyházi naptárban. A hagyományokhoz ragaszkodók e változtatást és az ünnep eltörlését azért is nehezményezték, mert úgy vélték, hogy a teremtés, így az első emberpáré is, ősszel történt, mégpedig azért, mert így a megélhetésükhöz szükséges javak bőséggel álltak Ádám és Éva rendelkezésére.

Péter 1699-ben kiadott másik rendelete az időszámítás kérdését érintette: 1700-tól kezdődően az éveket már Krisztus születéséhez kellett viszonyítani, amint az a nyugati kereszténységben régóta általános volt, nem pedig a teremtés (feltételezett) időpontjához, amit a Bizáncból átvett hagyomány alapján a Krisztus születését megelőző 5508. évre tettek. Ezen utóbbi időszámítás szerint az 1700-as év a 7208. lett volna. Mivel pedig a régi időszámítás szerint az új évszázad már 7200-ban (azaz 1692-ben) megkezdődött, olyan vád is megfogalmazódott Péter ellen, hogy egy újabb (az 1700-zal kezdődő) évszázad bejelentésével ellopott nyolc évet az időből.

Az uralkodói önidentitás

Az európaizáció jegyében fogant reformok egyike volt az uralkodó nevének és címének, ilyeténképpen pedig az uralkodói önidentitásnak a megváltoztatása. Péter előtt a cárok titulusában a keresztnév *(imja)* után ugyanis nem egy szám szerepelt (azaz hogy hányadik az ilyen néven uralkodók sorában), hanem az apai név *(otcsesztvo)* következett, és Péter uralkodásának korai időszakában sem volt ez másként.

Az uralkodói név megváltoztatása Péter Alekszejevicsről (Pjotr Alekszejevics) Első Péterre (Pjotr Pervij) a nyugati kereszténységben bevett szokást követte, viszont szakítást jelentett az orosz tradíciókkal, ráadásul blaszfémikus felhangja is volt. Részben azért, mert – bár nem ez volt a szándéka a cárnak – egyesek valamiféle vallási vonatkozású „elsőség" vindikálását látták az „Első Péter" megnevezésben (különösen az ortodox óhitűek, akik nem fogadták el a Nyikon pátriárka által a 17. század közepén bevezett egyházi reformokat). Ugyancsak blaszfémiaszámba ment a cár azon igénye, hogy az apai név mellőzésével egyszerűen Péternek és ne Péter Alekszejevicsnek szólítsák, ami aztán az őt dicsőítő irodalomban általánossá is vált. Az a megtiszteltetés ugyanis, hogy valakinek egyszerűen csak a keresztnevét használják, korábban csupán a klérus tagjainak járt ki, valamint a szentek esetében volt szokás.

Mindezt tetézte, hogy Péter metszeteken szereplő portréin sok esetben nem is cirill, hanem latin betűkkel láthatták az új elnevezést a kortársak, amelyeken a felirat Petrus Primusként azonosította uralkodójukat.

Az imperator

A svédek felett aratott, 1709-es poltavai győzelmet követően mind az írott, mind a képi források egyre gyakrabban imperatorként említették őt, már jóval azelőtt, hogy 1721-ben hivatalosan is felvette volna az összorosz imperator titulust. (A gondosan felépített európai uralkodói imázs miatt a cár szó már csak a hosszú titulusban szerepelt.)

A cár megnevezés az isteni kiválasztottságot fejezte ki az oroszok szemében, az imperator viszont idegenül hangzott. Másrészt a reformokhoz társítva e címet az óhitűek a Fenevad számát, a 666-os számot vélték kiolvasni belőle: ahogy a latin ábécé betűit, úgy az oroszban a cirill betűket is használták számértékek jelölésére. Az óhitűek ugyanis azt állították, hogy Péter az m betűt csak megtévesztésként tette az imperator titulusba, hogy leplezze valós személyét – ugyanis csak enélkül jött ki a kívánt 666-os szám.

Péter megreformálta az Oroszországban használatos ábécét is. Az ún. polgári ábécé bevezetésével a betűket úgy alakították át, hogy azok formájukban közelítsenek a latin ábécéhez. Ráadásul az új betűtípussal csakis világi tartalmú műveket adtak ki, míg az egyház által használt verzióval csakis vallási szövegeket nyomtattak. A nyomtatás pedig meghatározó szerepet kapott a Péter által bevezetett intézkedések realizálásában.

Az imperator cím korai használatával párhuzamosan megfigyelhető volt az uralkodói imázs radikális átalakulása, amit jól mutatott a Péter neve alatt 1705-ben Amszterdamban kiadott jelképkönyv címlapja. Ez a cárt – Péter Alekszejevicsként említve ugyan, de – már „moszkvai imperatorként" nevesíti, a címlap közepén lévő Péter-portré pedig nem a cárok díszes, a papságéhoz hasonló viseletében, mellkereszttel, hanem a korabeli európai mintát követve páncélban és uralkodói szimbólumok – pl. az ún. Monomah-sapka – nélkül ábrázolja őt. Nemcsak a portrék, hanem a ceremóniák – és azok ikonográfiája – terén is nagy volt a váltás: a győzelmi bevonulások során az ortodox egyház által korábban tiltott antik mitológia alakjai (Herkules, Mars) jelentek meg az újdonságnak számító diadalkapukon, először 1696-ban, Azov bevétele után.

Az isteni kegyelem természetszerűleg axióma maradt a hatalom igazolásaként a képi ábrázolások terén is, de immár egy új, nem ortodox szimbolika segítségével fejezték ki: vagy az antik isteneket hívták segítségül a pogány római császárokhoz hasonlóan, vagy a nyugati kereszténység vallási szimbolizmusát alkalmazták (például egyenlő oldalú háromszög a belőle kijövő fénysugarakkal, a „mindent látó szemmel" vagy anélkül).

Az új ceremóniák ugyanakkor szinte teljesen kiiktatták azokat a 16–17. századi vallási rituálékat, amelyek kizárólagos üzenete az volt, hogy a cár a megváltás felé vezeti az általa uralt ortodox közösséget. 1709-től pedig egyértelmű lett, hogy a római császárokat idéző diadalmenet vette át a legfőbb szerepet a moszkvai korszak vallási rituáléi helyett.

Az uralkodó a Preobrazsenszkij-ezred tulajdonosaként látható Paul Delaroche festményén, 1838. Egy romantikus történelmi portré: Péter mint a saját gárdájának tisztje, egyszerű uniformisban, de határozott, erőteljes tartással jelenik meg. A kép a „közkatonából lett uralkodó" mítoszt erősíti

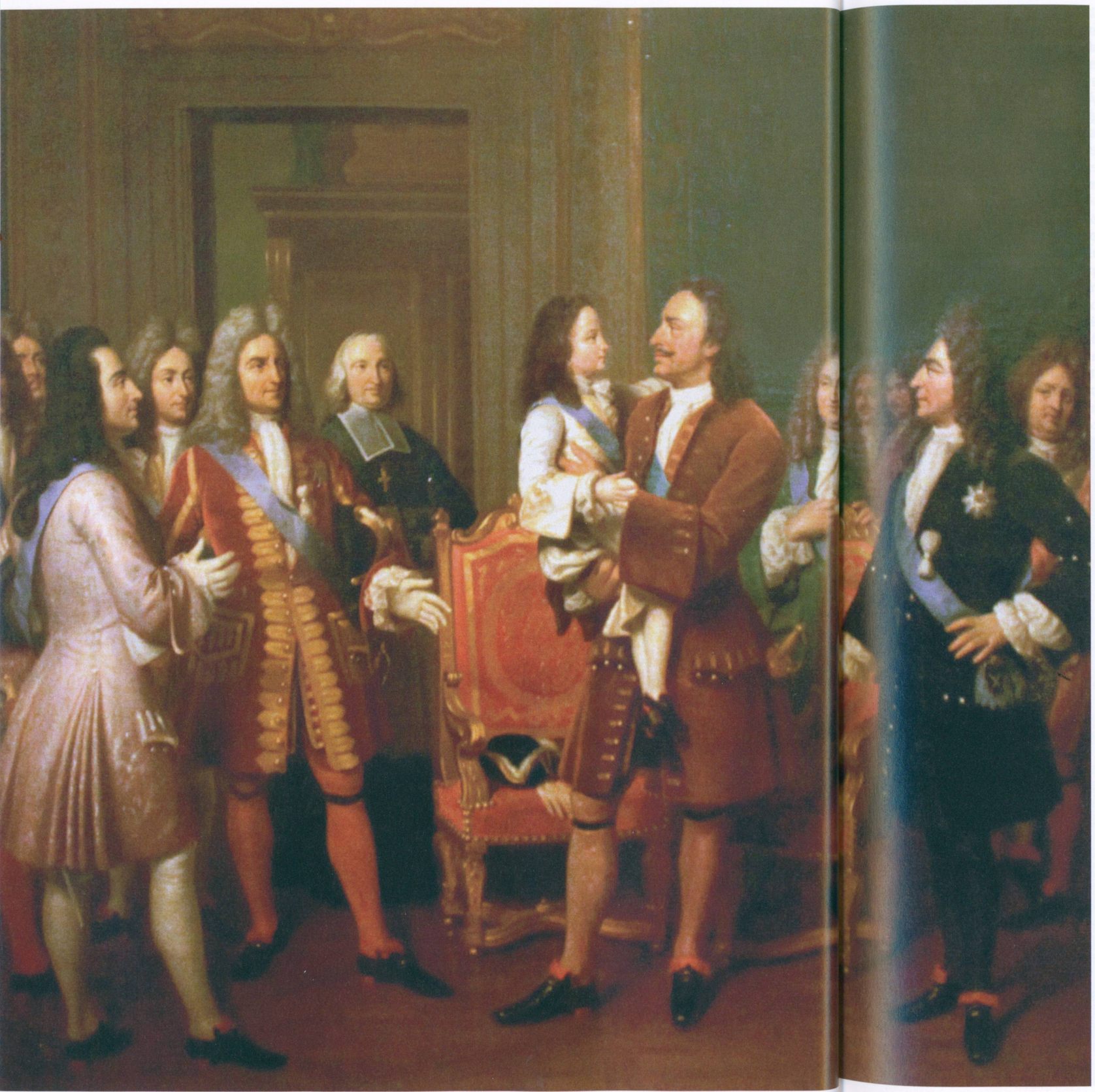

Nagy Péter találkozása a gyermek XV. Lajossal Párizsban. Louis Hersent 1838-ban készült, romantikus történelmi festménye Péter 1717. évi párizsi látogatásának azt a pillanatát ragadja meg, amikor karjaiba vette XIV. Lajos dédunokáját, Franciaország kiskorú királyát, az akkor hétéves XV. Lajost. Két uralkodó ritkán kerül ilyen közel egymáshoz. A jelenet színpadias formába komponálva reprezentálja a két állam közötti diplomáciai kapcsolatok mélységét, miközben kiemeli Péter emberi közvetlenségét

ÚJ HATALMI IDEOLÓGIA, ÚJ ÁLLAMSZERVEZET

A hatalom imázsában történt váltás szerves kísérő jelensége, látható megnyilvánulása volt a hatalom ideológiájában végbemenő átalakulásnak. Péter rendeleteiben erősen hangsúlyozta a közjó elvét és az uralkodó világi rendeltetését, valamint az állam *(goszudarsztvo)* érdekét: 1700 után egyértelműen megkezdődött a hatalomról való gondolkodás paradigmáinak átalakítása és egy új, immár valóban politikainak nevezhető nyelvezet kialakítása. A péteri ideológia már nem az uralkodó vallási kötelezettségeit állította középpontba, hanem azt, hogy kimutassa a hatalomgyakorlás jogelvekkel alátámasztott korlátlanságát, mégpedig éppen az abszolutista politikai gondolkodás alapfogalmainak szelektív átvétele révén.

A hivatalos ideológia csak azt vette át az abszolutista eszmekészletből, ami az uralkodó pozícióját erősítette, pl. „az uralkodó akarata törvény", „az uralkodó a törvények felett áll" jogi formulákat. Az alattvalók jogainak hangsúlyozása, valamint a fundamentális (azaz megváltoztathatatlan) törvények viszont nem épültek bele – noha ezeket a korlátozásokat a nyugati abszolutista szerzők alapvetőnek tartották, összeegyeztethetőnek az uralkodói teljhatalommal! –, Oroszországban így nemcsak fennmaradt, hanem, paradox módon, éppen a nyugati hatások eredményeként még meg is erősödött az autokrácia ideológiája.

A REFORMER CÁR

Mindez együtt járt annak a megjelenésével, ami később a „reformer cár" kifejezésben öltött testet. Igaz, a reform szó nem létezett Péter idején az orosz nyelvben, a kifejezés a19. század végén gyökeresedik meg az oroszban, amikor is javítás, változtatás, korrekció vagy terv jelentésben volt használatos. A reform helyett talán pontosabb kifejezés lenne Péter intézkedéseinek leírására a változtatás. Amikor pedig ilyenre került sor, akkor azt a „minthogy"/„mivel-

MOSZKVA ÉS SZENTPÉTERVÁR

MOSZKVA: A „RÉGI" OROSZORSZÁG

- A pravoszláv egyház központja
- A Kreml és a bojári udvar a régi szokásokat őrizte
- Péter szemében: archaikus, konzervatív, változást gátló közeg

SZENTPÉTERVÁR: ABLAK A NYUGATRA

- 1703-ban alapította, mocsaras vidéken, a Néva torkolatánál
- 1704-től gyorsan erődített kikötő és hajóépítő központ lett
- 1712-től főváros. Nagy Péter részéről ez szimbolikus döntés:
  - A birodalom súlypontját nyugat felé helyezte
  - Európai stílusban építkezett, széles utcákkal, barokk palotákkal
  - Kikötője révén tengeri kapcsolatot teremt Európával

SZIMBOLIKUS ÜZENET:

- „Az új Oroszország innen indul"
- Péter a régi pravoszláv fejedelem helyett európai uralkodóként pozicionálta magát
- Szentpétervár „ellenfőváros" lett Moszkvával szemben. A főváros-áthelyezés a hatalmi központ áthelyezése is volt

KÖVETKEZMÉNY

- Szentpétervár lett a birodalmi adminisztráció, Moszkva a nemzeti tradíciók szimbóluma
- A két város közti kulturális és politikai kettősség évszázadokra fennmaradt

RANGTÁBLA

A SZOLGÁLATI NEMESSÉG LÉTREHOZÁSA

A moszkvai állam kormányzati rendszere bojárokkal való tanácskozásokon (dumák) és különféle hivatalokon (prikázok) alapult. A hivatalviselés a származástól s nem a képességektől függött. A tisztségek gyakran öröklődtek. Péter 1708–1719 között közigazgatási reformokat vezetett be: az országot kormányzóságokra, guberniumokra osztotta, majd ezeket kisebb egységekre szabdalta. Minden egység élére a központból kinevezett hivatalnok került, aki a cárnak felelt. A helyi önállóságot erősen korlátozta.

A Nagy Péter által 1722-ben létrehozott rangtáblának három párhuzamos ága volt: katonai, polgári és udvari – minden fokozaton belül a katonai rangok voltak a legtekintélyesebbek. Előmenetelt, magasabb rangot csak aktív szolgálattal lehetett szerezni. Az érdemelv – főleg a későbbiekben – sokszor formális volt, a korrupció és nepotizmus sem tűnt el teljesen, ám a rangtábla rendszere egészen 1917-ig a cári Oroszország egyik alapintézménye maradt.

RANGFOKOZAT

KATONAI ÁG	POLGÁRI ÁG	UDVARI ÁG
1. Tábornagy	Kancellár	Udvari kancellár
2. Tábornok	Titkos tanácsos	Udvari titkos tanácsos
3. Altábornagy	Valós tanácsos	Udvari valós tanácsos
4. Vezérőrnagy	Államtanácsos	Udvari államtanácsos
5. Brigadéros	Tanácsos	Udvari tanácsos
6. Ezredes	Kollégiumi tanácsos	Udvari kollégiumi tanácsos
7. Alezredes	Udvari tanácsos	Udvari tanácsos (alsóbb)
8. Őrnagy	Kollégiumi ülnök	Udvari ülnök
9. Kapitány	Titkos tanácsjegyző	Udvari titkár
10. Főhadnagy	Tanácsjegyző	Udvari jegyző
11. Hadnagy	Kollégiumi írnok	Udvari írnok
12. Zászlós	Kollégiumi segéd	Udvari segéd
13. Kadét	Kollégiumi tanuló	Udvari tanuló
14. Kadétsegéd	Kollégiumi írnoksegéd	Udvari írnoksegéd

hogy" *(ponyezse)* állandóvá váló formula vezette be a rendeletek szövegében, amelyben elmagyarázták, hogy milyen hasznot is hoz majd az adott intézkedés névlegesen a köz, valójában leginkább az állam javára.

Péter uralkodása alatt általánossá vált a múlt és a jelen szembeállítása, korabeli szóhasználattal élve a „korábban" és a „mostanság" közti különbség hangsúlyozása, vagyis a kontraszt megmutatása. Míg a 16–17. században az igazságos, de félelmetes cár a visszásságokat szüntette meg, a sérelmeket orvosolta, mondhatni, rendet teremtett, addig a „reformer cár" – legalábbis a retorika szintjén – az alattvalók boldogulásán fáradozott. Korlátlan hatalmából fakadóan változtatásokat eszközölt a közjó érdekében – valójában, persze, annak érdekében, amit ő, Péter a közjóról gondolt. Mindezt pedig az alattvalók életének szinte mindenre kiterjedő, rendeletekkel történő szabályozásával igyekezett megvalósítani.

Péter kiteljesítette azt a 17. század közepén indult folyamatot, amely az orosz fiskális-katonai állam kiépítését eredményezte. A 17. század derekától Európa-szerte megfigyelhető volt a nagy létszámú, 100 ezer körüli állandó hadseregek és 10-40 ezer fős tengeri flották megjelenése, a fokozott adóztatás, a hivatalnokok számának emelkedése, a gazdaságba való erősödő központi beavatkozás. Péter ilyen irányú intézkedései nagy hasonlóságot mutatnak a európai hatalmak korabeli gyakorlatával.

Péter már nem a földbirtokosok időleges katonai szolgálatára, hanem az adózó udvarok számán alapuló katonai kötelezettségre alapozta a hadseregét (ez nagyjából 280 ezer fő volt), valamint szó szerint a semmiből teremtette meg az orosz balti flottát (hozzávetőlegesen 28 000 fő), amely már nagyobb volt, mint a svéd és a dán flotta együttesen. Mindezek költségeit Péter a sok kísérletezés után egy új alapokra helyezett fiskális bázissal próbálta fedezni, az 1718-ban bevezetett fejadóval, amit csak 1887-ben töröltek el.

Az új kormányzati rendszer az erős központi ellenőrzésen és az új központi kormányzati szerveken (Szenátus, kollégiumok) alapult. Péter olyan típusú „kormányzati gépezetet" akart, amely mintegy óraműként, az uralkodó állandó személyes beavatkozása nélkül, az uralkodó távollétében is működik a hivatali funkciók pontos meghatározása révén: ezt a fajta államot illette ő maga a *reguljarnoje goszudarsztvo,* azaz „szabályozott állam" elnevezéssel, amely a korabeli európai szóhasználatban a jól működő, civilizált államot jelentette.

AZ ÁLLAMAPPARÁTUS ÁTALAKÍTÁSA

Kezdetben Péter is azt a hagyományos gyakorlatot követte, hogy amikor nem tartózkodott Moszkvában, bojári bizottságot jelölt ki az ügyek vitelére, de gyakori távolléte ellentétben állt a duma lényegével, amely nem valamiféle formalizált intézményt jelentett, hanem a cár jelenlétében való tanácskozást. Péter viszont nem kívánt a dumára támaszkodni, így az mind ritkábban és mind kevesebb taggal ülésezett, 1704-re pedig elsorvadt anélkül, hogy a megszüntetéséről bármiféle rendeletet kiadtak volna.

A hatalom egy szűk körű bizottság kezébe került, ezt pedig mind gyakrabban emlegették a „miniszterek konzíliuma" néven. Ezt a gyakorlatot váltotta fel a Szenátus, amit Péter 1711-ben az oszmánok elleni hadjáratra készülődve hozott létre, azzal a kinyilatkoztatott céllal, hogy távollétében helyettesítse. A cár gyakori távollétei miatt a 9 taggal működő Szenátus állandósult, melynek feladatául azt szabta Péter, hogy *„mindig éberen ügyeljen az uralkodó és az állam hasznáról való gondoskodásra és arra, hogy a jót kiterjessze, ami pedig káros lehet, azt elhárítsa".*

Péter a Szenátust nem valamiféle jogi-intézményes féknek szánta, hanem hatalmának hatékonyabbá tételére vette igénybe. Ugyanakkor, ellentétben a dumával, a Szenátus nem szorult rá a cár személyes jelenlétére, s ugyancsak a dumával ellentétben saját ukázokat adhatott ki. A gyakorlatban a Szenátusnak a rendeletek megszövegezése lett a feladata, ám nem korlátozhatta az uralkodói hatalmat. Az államigazgatást koordináló bizottságként funkcionált, s a jogegység előmozdításában játszott fontos szerepet, illetve legfelsőbb bírói fórumként lépett fel.

Fjodor cár 1680-as prikázreformja a rendszer problémáit igyekezett kiküszöbölni annak racionalizálásával, és sokáig Péter is hasonló keretben gondolkodott a központi kormányzatról: részben új prikázokat hozott létre, részben összevonásokat eszközölt a hatékonyság növelése érdekében. Az új szisztéma a kollégiumok felállításával vette kezdetét, melyek 1719–1720 folyamán kezdtek el működni. A dán és svéd minta alapján létrehozott kollégiumok felállítása a racionális alapon nyugvó, egész birodalmat lefedő intézményes irányítás felé tett lépésként értékelhető.

A kilenc kollégium a Szenátus alárendeltségében működött, többségének feladata a pénzügyek és a gazdaság egyes területeinek (pl. Kereskedelmi Kollégium) irányítása volt, de a legfontosabbak a Külügyi, a Hadügyi és a Tengerészeti Kollégium voltak. E kollégiumok elnevezései önmagukban is jól mutatják a péteri államgépezet fiskális-katonai jellegét. Az Igazságügyi Kollégium létrehozásával viszont először jött léte olyan szerv, amely kizárólagosan ezzel a területtel foglalkozott. 1720 után minden kollégiumnak 10 tagja volt, beleértve az elnököt és az alelnököt. A döntéshozatal kollektív (kollegiális) módon történt – innen ered maga az elnevezés is.

A prikázok sem szűntek meg teljesen, néhány továbbra is funkcionált. Sőt, a politikai bűncselekményekkel foglalkozó Preobrazsenszkij Prikázt Péter hozta létre még a 17. század végén. Nyilvánvaló, hogy a központi kormányzat reformjának rövid és hosszú távú hatását nem szabad összekeverni. Az új intézmények működésének összecsiszolódása pedig természetesen nem történhetett meg Péter idején. A kollégiumokat 1802-ben felváltották a minisztériumok, míg a Szenátus 1917-ig fennmaradt.

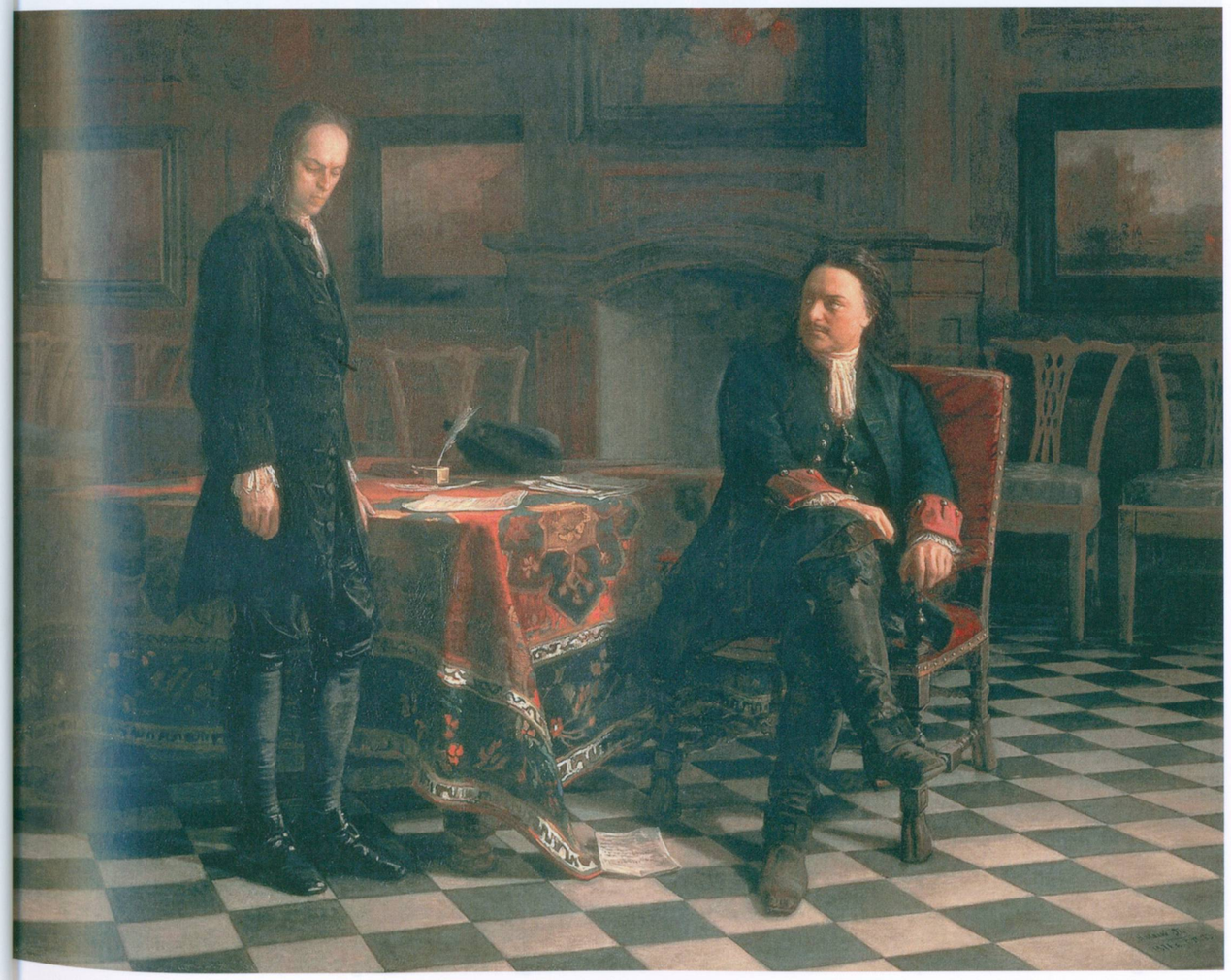

A cár kizárja az örökösödésből elsőszülött gyermekét, Alekszej cárevicset, miután második házasságából is fia született. Nyikolaji Ge alkotása, 1871. Sötét tónusú, drámai kompozíció: az idősödő Péter szigorú tekintete előtt fia megtörten áll, a feszültség szinte tapintható. A festmény a hatalom és a családi kötelék tragikus ütközését ábrázolja, az orosz történelmi festészet egyik pszichológiailag legmélyebb darabja

Nagy Péter társasági összejövetele 1718-ban. Stanisław Chlebowski festménye. Nagy Péter rendeletet hozott a „asszambléknek" nevezett társasági összejövetelekről, amelyek a nyugat-európai szokások integrálását célozták az orosz társadalomba. Ezek a gyakran tánccal, játékokkal és beszélgetésekkel tarkított összejövetelek platformot biztosítottak Péter számára a nyugati divat és etikett bevezetéséhez, illetve az orosz társadalmi elit modernizálásához. Ezek a találkozók Szentpétervár társadalmi életének fontos részévé váltak, és segítettek integrálni a nyugat-európai kultúrát az orosz társadalom felső rétegeibe

Az egyház betagolása az államszervezetbe

Péter az egyház irányítását is átalakította, mégpedig a világi kollégiumok mintájára. 1721-ben a pátriárkai méltóságot megszüntetve egy Papi Kollégium nevű testületet állított az egyház élére. A testület kezdeményezésére ezt az elnevezést – Péter jóváhagyásával – Legszentebb Összorosz Kormányzó Szinódusra (röviden: Szent Szinódus) módosították. Tagjait, akik egy kivétellel egyházi személyek voltak, Péter nevezte ki. Az uralkodó közvetlen befolyása leginkább az 1722-ben létrehozott új tisztségen, a szinódus főügyészén keresztül érvényesült: a pozíciót a cár egy katonatiszttel töltötte be.

Péter előtt a cárok nem tekintették magukat az egyház fejének, de ez a pátriárkai méltóság megszüntetésével megváltozott. Péter, bár expressis verbis, úgy tűnik, nem tett ilyen kijelentést, más megnyilatkozásai és rendelkezései félreérthetetlenül ezt támasztják alá. Nagy Katalin használta magára először az „egyház feje" kifejezést, bár hivatalos állami dokumentumban ez csak fia, I. Pál (1796–1801) idején jelent meg. A Szent Szinódus egészen 1918-ig fennmaradt.

Az orosz állam racionalizálása

Péter uralma alatt korszakos változások következtek be a központi kormányzatban: a duma kiiktatása és a Szenátus létrehozása, a prikázok nagy részének lecserélése a kollégiumokra. Egyházi vonatkozásban a pátriárkátus megszüntetése és helyébe a Szent Szinódus létrehozása. Mindez együttesen azt eredményezte, hogy 1725 után már nem volt lehetséges a visszatérés a 17. századi állapotokhoz. Nem állították vissza a régi kormányzati gyakorlatok vagy intézmények egyikét sem, szemben az 1613 utáni fejleményekkel.

Természetesen senki nem gondolja, hogy az európaizáció egyedül, csakis és kizárólag Péter személyének volt köszönhető. A „Nyugat", mint ahogy korábban, még ekkor is döntően az Ukrajnának nevezett területen keresztül érintkezett Oroszországgal. Az európaizáció intellektuális humán erőforrását ugyanis elsősorban még nem a Nyugat-Európából időlegesen vagy véglegesen Oroszországba áttelepedő személyek jelentették, hanem döntően az Ukrajnából származó egyházi értelmiség. Nyelvtudásuk révén ők játszották a közvetítő szerepet a „Nyugat" és Oroszország között, elsősorban ők voltak a fordítói a latin és más európai nyelveken megjelent munkáknak, ők irányították a nyomtatás újonnan létrehozott oroszországi műhelyeit, működtették az újonnan alakult iskolákat, továbbá ők alkották meg Péter számára az autokrácia új, nyugati politikai fogalmakat beépítő ideológiáját.

Az új kormányzati szervek a Péter által – szó szerint a semmiből – felépíttetett fővárosban működtek, amely 1712-től már bizonyosan Szentpétervár volt, noha hivatalos irat nem maradt fenn a főváros áthelyezéséről. Egy igen rövid időtől eltekintve egészen a cárizmus bukásáig Szentpétervár maradt az uralkodói székhely, amely már tipikusan az európai barokk építészeti stílust követte – még ha ezeket az épületeket nagyrészt nem is Péter idején emelték. Már Péter alatt megjelentek a fontosabb európai államok állandó diplomáciai képviseletei, és paritásos alapon ő is állandó képviseleteket hozott létre azok fővárosaiban – szemben az 1700 előtti, döntően eseti jellegű diplomáciai érintkezésekkel.

Az orosz külkereskedelem fő iránya 1725-ben már nem Közép-Ázsia volt, hanem Nyugat-Európa. Oroszország nemcsak önellátó lett a hadiipar szá-

Az óhitű ortodox oroszok Antikrisztusként tekintettek a cárra. A 19. század eleji ábrázoláson a kép bal oldalán Péter látható borotvált arccal, európai ruhában, európai típusú koronával, míg jobb oldalán Nyikon pátriárka. Legfelül a felirat: *„És megjelent a vad szerzetes, és jelen van."* Alatta: *„A fenevad szájából, a sárkány szájából, a hamis próféta szájából három, a békákhoz hasonló tisztátalan lélek jöve ki az egész világra."* A „vad szerzetes" nyilvánvalóan Nyikon, Pétert pedig az ő tevékenysége folytatójának, azaz az ortodoxia lerombolójának tartották. Nyikon feje felett cirill betűkkel (és a számokat betűkkel jelölve) ez olvasható: *„Az ő száma 1666"*, ami világosan a fenevad száma (666) és a nyikoni reformokat megerősítő zsinat éve (1666) közt fennálló oksági összefüggést emeli ki

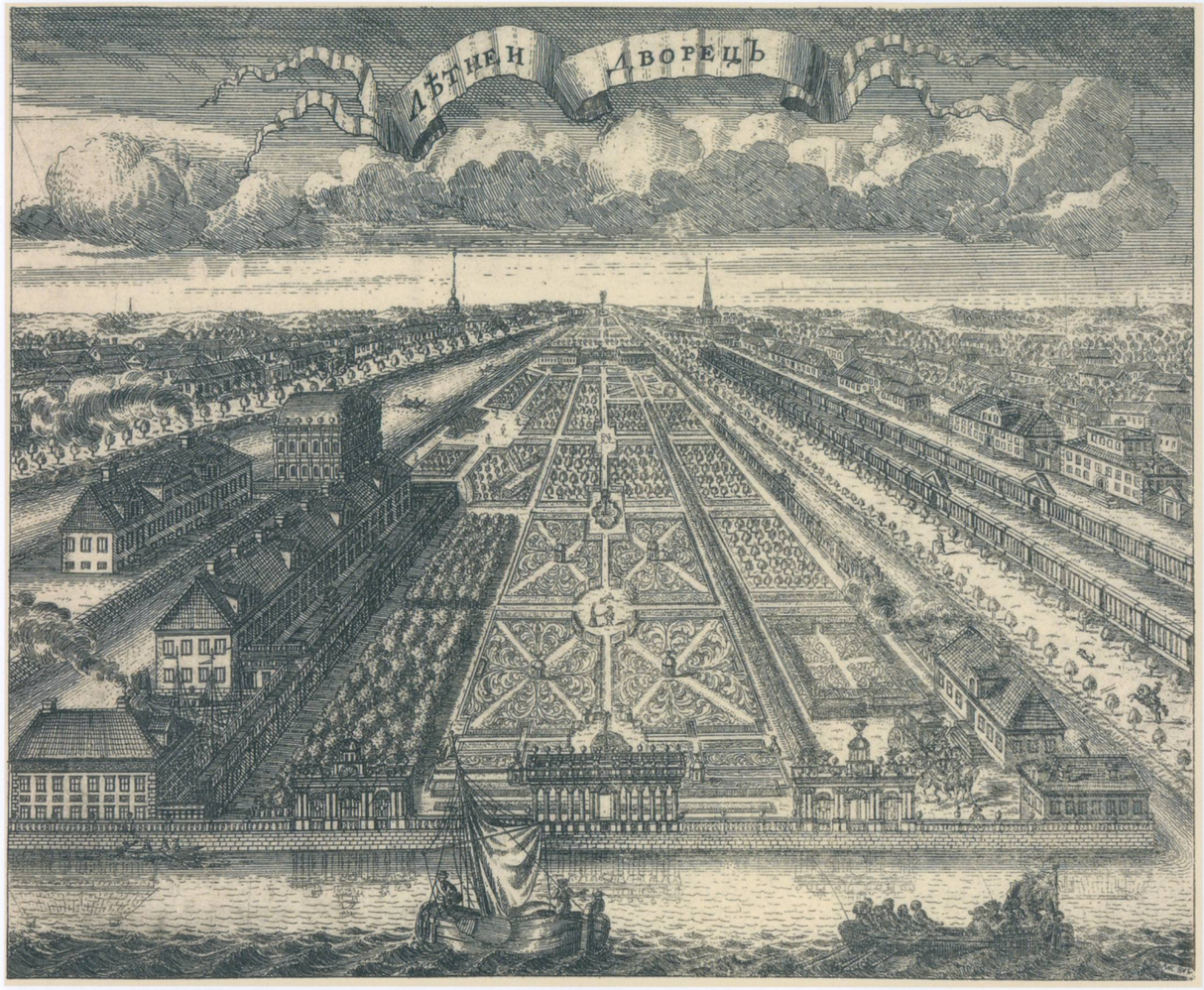

A Nagy Péter által építtetett Nyári Palota kertje 1716-ban. Alekszej Zubov metszete Szentpétervár korai barokk városképét örökíti meg: a Nyári kert rendezett tengelye a Nyári Palota felől. A kép a város „nyugati" esztétikai programját mutatja be, szabályos perspektívával és reprezentatív építészeti elemekkel

mára legnagyobb jelentőségű vasgyártásban, hanem Európa legnagyobb vasgyártójává vált – hamarosan pedig a legnagyobb exportőrré nőtte ki magát. Oroszország 1725-re kelet-európai regionális hatalomból elsőrendű európai hatalommá lépett elő, bár szüksége volt még két-három évtizedre ahhoz, hogy megkérdőjelezhetetlenül nagyhatalommá váljon. Amikor II. Katalin trónra lépett, ez már nem volt kérdés.

Az országot Péter uralma kezdetén még a régi fővárosra utaló elnevezéssel Moszkvai államként (Moszkovszkoje goszudarsztvo) említették – ennek korabeli latin megfelelője volt a Moscovia. Péter uralmának végére a hivatalos elnevezés már Rosszija volt, mely az 1725 utáni negyedszázadban stabilizálódott.

A VÁLTOZÁSOK EMBERI OLDALA

Péter uralkodása alatt a háborúk, az új főváros felépítése, továbbá a cárral szemben kibontakozó ellenállás leverése Oroszország népességének szerény becslések szerint is minimum 10-15%-át emésztették fel. Szentpétervárról azt tartják, hogy csontokon épült fel, amit szó szerint kell érteni: tízezrével hajtották oda a parasztokat, hogy a lakatlan, mocsaras területen *„a természet rendjének ellenében"* – ahogy azt később Scserbatov herceg írta utópiájában 1783–84 táján a péteri életmű kritikájaként – építsék fel az új fővárost, amely a cár védőszentjének nevét kapta. A péteri változtatások erőszakossága, számos esetben átgondolatlansága – és az ortodox tradíciókkal való konfliktusa – érthető társadalmi feszültséget és ellenállást váltott ki.

A cár első házasságából származó fia, Alekszej sem akarta követni Pétert a megkezdett úton, ezért a cár 1718-ban megfosztotta őt a trónutódlás jogától, és második házasságából született (1715), kiskorú fiát, Péter Petrovicsot tette meg örökösének. A Péter és Alekszej közt kialakult konfliktus odáig fajult, hogy Alekszej 1716-ban külföldre menekült. Miután a cár követének sikerült rábírnia a visszatérésre azzal, hogy nem lesz bántódása, Péter végső döntésre szánta el magát: „méltatlanságra" hivatkozva megfosztotta Alekszejt a trónöröklés jogától, majd összeesküvés vádjával bíróság elé állította, amely árulóként halálra ítélte (1718).

Alekszej végül tisztázatlan körülmények közt halt meg cellájában a kivégzésére kitűzött nap hajnalán. Ha végül sor került volna a cárevics kivégzésére, az nyilvánvalóan nem vetett volna jó fényt Péterre, így valószínűsíthetően Péter tudtával likvidálták. 1719-ben viszont elhunyt az 1718-ban kijelölt örökös, Péter Petrovics is. Mivel Péternek nam maradt fiú utódja, 1722-ben törvényt hozott a trónutódlásról – első ízben az orosz történelem folyamán, azonban éppen ez lett a bizonytalanság melegágya a hatalom átadásában. A törvény ugyanis szakított a trónöröklés addigi általános gyakorlatával, amelynek értelmében a trónt a legidősebb életben levő fiú örökölte.

Péter rendelete azt mondta ki, hogy kizárólag az uralkodó döntésétől függ, mindenféle megkötés és korlátozás nélkül, hogy kit tesz meg örökösének. Az új szabályozás így, legalábbis elvben, megszüntette a trón betöltésében korábban érvényesülő vérségi jogot. A trónt immár bárki örökölhette, akit arra az uralkodó alkalmasnak, méltónak talált, nemtől függetlenül (!), akár rokonságban állt az illető az uralkodócsaláddal, akár nem, és még felekezeti előírásról sem történt említés, ami kötötte volna az uralkodót a döntésében.

Péter anélkül halt meg, hogy nyilatkozott volna arról, ki legyen az utódja. Az, hogy bizonytalanná vált a trónutódlás menete, palotaforradalmakhoz vezetett: 1725–1762 között az általa létrehozott gárdaezredek döntötték el a trónutódlás kérdését.

Pétert második felesége, egy írástudatlan parasztlány követte, aki I. Katalinként uralkodott (1725–27). Ami nem sikerült Alekszej cár lányának, Zsófiának, hogy nőként saját jogán uralkodjon, az sikerült Péter képzetlen második feleségének. Vajon nem fokmérője-e ez a tény annak, hogy milyen cezúra volt Péter uralkodása? Ugyanakkor Péter rendeletének másik következménye az volt, hogy ismét feltűnt az „álcár" jelenség. A közhiedelemmel ellentétben a legtöbb álcár nem a 17. században, hanem éppen a 18. században lépett fel.

Bronzlovas. Etienne Falconet alkotása, Szentpétervár, 1782. Katalin cárnő rendelte meg, azzal az üzenettel, hogy Nagy Péter művének ő a folytatója, kiteljesítője. Felirata, *„I. Péternek – II. Katalin"*, az utódlás és kontinuitás összekapcsolásának tömör hitvallása. A hátsó lábain álló ló a Péter által megteremtett és uralt, feltörekvő orosz állam metaforikus megjelenítése. A korabeli uralkodók lovas ábrázolásai ugyanis magának az uralkodásnak a szimbolikus kifejezői voltak. A szikla, amelyen áll, a reformokkal leküzdött múltat jelképezi. A kígyó a ló lábai alatt a belső ellenállás legyőzésére utal

NÁNAY MIHÁLY

ELŐRE A FEKETE-TENGERIG!

NOVOROSSZIJA MEGHÓDÍTÁSA

Az európai kontinens felét kitevő Kelet-európai-síkvidék hatalmi viszonyai Moszkva felemelkedéséig és hódításainak fokozatos kiterjesztéséig folyamatosan változtak. A kontinens szigetekkel, félszigetekkel, hegységekkel tagolt nyugati fele magától értetődően kedvezett a stabil államterületek kialakulásának, ám a minden irányban átjárható Kelet-európai-síkvidék államainak határai a mindenkori erőviszonyoknak megfelelően mozogtak (akár több száz kilométeres „kilengésekkel"). A határok mozgásai az orosz terjeszkedéssel párhuzamosan vettek föl viszonylag egyirányú tendenciát, melybe beletartozik a Fekete-tengertől északra elhelyezkedő s mindaddig tatár uralom vagy ellenőrzés alatt álló sztyeppvidék meghódítása is.

Amintegy ötmillió négyzetkilométer nagyságú Kelet-európai-síkvidék Európa legegyhangúbb óriástája. Domborzati tagolása szinte lehetetlen, bár több hátság is kiemelkedik belőle, ezek nem képeznek érdemi választóvonalakat. A földrajzi szakirodalom éppen ezért a térséget növényzeti övek szerint tagolja, hiszen a zárt erdővidék, az erdős sztyepp avagy a nyílt sztyepp igen eltérő táji karaktert ad az egyes vidékeknek. Bizonyos tekintetben Moszkva léte is e növényzeti öveknek köszönhető, hiszen a 13. században a keletről érkező mongol hódítók a sztyeppövezetet, valamint az erdőssztyepp-vidék jelentős részét elfoglalták, ám a zárt erdővidéket kevésbé tudták kontrollálni, ami Moszkva számára megteremtette a felemelkedés lehetőségét.

A moszkvai nagyfejedelmek, majd cárok éltek is ezzel a lehetőséggel, és elsőként észak, valamint kelet felé terjesztették ki birodalmukat, egészen addig, amíg természetes határokba nem ütköztek (Jeges-óceán, Csendes-óceán, Amur folyó stb.). Sokatmondó tény, hogy a Csendes-óceán melléktengerének partján fekvő Ohotszk városát hamarabb alapították, mint a Moszkvától „csupán" néhány száz kilométerre fekvő Szentpétervárt.

A nyugati és déli terjeszkedés ugyanakkor sokkal problémásabb volt: Moszkvától nyugat felé haladva nem létezik semmilyen védhető határt jelentő, természetes vonal, ráadásul ezekben az irányokban erős, szervezett államok (Svédország, Lengyelország, Oszmán Birodalom) fenyegették Moszkvát, illetve állták útját az orosz törekvéseknek. A nyugati és déli hódításokra tehát csak a cári birodalom 18. századi megerősödése, ellenfeleinek meggyengülése után kerülhetett sor.

Az orosz cárok egyik legfontosabb újkori célja a meleg tengeri kikötők elérése volt, s erre legkézenfekvőbb módon a Fekete-tenger partjára való kijutással volt lehetőség. Moszkvától délre azonban meglehetősen rendezetlen hatalmi körülmények alakultak ki a 17. század közepére. A valaha a Kijevi Rusz részfejedelemségeit jelentő nyugati területek zöme a Lengyel–Litván Unió kezébe került, északi és keleti irányból Moszkva vonta uralma alá a Dnyepertől keletre eső síkvidéket, míg délen, a sztyeppvidéken a Fekete-tengert saját beltengerévé tevő Oszmán Birodalom, illetve vazallusa, a Krími Tatár Kánság gyakorolt fennhatóságot. E hatalmak ütközőzónájában, a Dnyeper zuhatagai mentén élt a magyar hajdúkéhoz hasonlítható, szabad, katonai életmódot folytató kozákság.

Minthogy a meleg tengeri kikötőkhöz a sztyeppvidéken keresztül vezetett az út, az orosz uralkodóknak az oszmánokkal és a krími tatárokkal kellett fölvenniük a harcot. A császári címet felvevő cári vezetésben nem uralkodott egyetértés egy esetleges háború vállalásáról, ám 1768-ban a törökök tették meg azt a szívességet, hogy határvillongásokra hivatkozva – valójában egy elhúzódó lengyelországi polgárháború oroszellenes irányzatának ígéretein (Podólia oszmán kézre juttatása) felbuzdulva – hadat üzentek, s ezt nyomatékosítva a Jedikuléba zárták az isztambuli orosz követet. Az 1768–74 között vívott orosz–török háború azonban nem a Porta elképzelései szerint alakult.

II. Katalin császárnő (1762–1796) hadereje mélyen benyomult az Oszmán Birodalomba, s egészen a mai Bulgária területén húzódó Balkán-hegység lábáig jutott. A szultán kénytelen volt elfogadni Oroszország súlyos feltételeit. A kücsük-kajnardzsi békemegállapodás (1774) értelmében a Krími Kánság teljesen függetlenedett az Oszmán Birodalomtól – valójában orosz vazallussá vált –, az Orosz Birodalom pedig feketetengeri kikötőkhöz jutott. A Dnyeper torkolatában ekkor alapították meg Herszon városát, de az Azovi-tenger stratégiai fontosságú kijáratát őrző Kercs, valamint a Don folyó torkolatánál fekvő Azov is ekkor került véglegesen orosz kézre, ráadásul az oroszok megkezdték fekete-tengeri flottájuk kiépítését.

II. Katalin orosz császárnő Stefano Torel 1770-ben készül festményén a bölcsesség istenasszonyaként jelenik meg, aki nemcsa tanácsaival mozdítja elő az állam javát hanem győzelmeket is osztogat (részle

A hódítások azonban nem zárultak le. Amikor 1782-ben a krími tatár kán, Sahin Giráj ellen lázadás robbant ki, s a trónkövetelők a kán oroszbarát irányvonalát és a tervezett reformokat egyaránt elutasították, a császárnő úgy döntött, hogy pacifikálja a Krím félszigetet, s a birodalmához csatolja. 1783-ban a kán lemondott, a Krím pedig Oroszország legújabb kormányzósága lett.

A Porta nem tudta elfogadni a Krím annexióját, s ultimátumban követelte az oroszok kivonulását. Ezt Nagy Katalin természetesen visszautasította, ami újabb háború kitöréséhez vezetett. Szuvorov tábornok nagy győzelmeket aratott, s a Duna torkolatáig jutva Izmail erődítményét is elfoglalta. A pétervári vezetés végül az ismét élesedő lengyelországi helyzet, illetve a francia forradalom miatt békét ajánlott a törököknek. A Iașiban 1792-ben megkötött béke eredményeképpen a Déli-Bug és a Dnyeszter közötti területeket is megszerezte Oroszország.

A hódítások nyomán orosz kézre került területeket Nagy Katalin a már 1764-ben megalakított Novorosszija (Új-Oroszország) kormányzóságba olvasztotta. A kücsük-kajnardzsi békét követően megkezdődött a terület pacifikálása, és sorban alakultak az új járásközpontok: 1774-ben Herszon és Nyikolajev, 1775-ben Luganszk, 1776-ban Zaporozsje, 1778-ban Mariupol és Pavlograd jött létre. A Krím 1783-ban bekövetkezett annexiója nyomán Konsztantinograd alapítására került sor, majd a jászvásári békét követően a kiürült Hadzsi-bej török-tatár erődítménye lett az orosz Ogyessza alapja 1794-ben. A helyi kormányzóságok egyesítésével létrehozott főkormányzóság központja – a még 1734-ben I. Katalin tiszteletére alapított Jekatyerinoszlav átkeresztelésével – 1796-tól Novorosszijszk lett. A területfoglalásokat és a városalapításokat azonnal követték az azok benépesítésre hozott intézkedések. Elsőként a családos katonák letelepítésére került sor.

* * *

A Krímet és a fekete-tengeri partvidék széles zónáját magába foglaló Új-Oroszország térsége végül II. Katalin császárnő impériuma alatt a cári tábornokok sikereinek eredményeként került a 18. század harmadik harmadában szláv fennhatóság alá.

GEBEI SÁNDOR

Diadalút délre

II. Katalin császárnő utazása a Krímbe 1787

Katalin cárnő „Nagy" elődjétől, Pétertől eltérően „otthonülő", vagyis Oroszországot el nem hagyó típus volt. Péter külföldi útjai olyan időszakban zajlottak, amikor országa az azonnali reformok eredményeképpen nagyhatalommá formálódott. Katalin már szilárd nagyhatalmi reputációval rendelkező országot irányított. Utazásainak az volt a célja, hogy birodalma jelesebb helyszíneit felkeresve személyes benyomásokat szerezzen a fővárostól távol élő alattvalóiról.

Katalin császárnő utazásai nem nélkülözték a ceremoniális külsőségeket. Népes kíséretébe az udvart kiszolgáló több száz fős személyzeten kívül meghívott társasági vendégek és külföldi diplomaták is tartoztak. A vendégek feladata az volt, hogy a hosszú utazások alatt szórakoztassák Katalint és közvetlen környezetét, beszélgessenek az európai kulturális életről, művészetekről stb. A császárnői látogatás emlékezetessé tételében a fogadó városok egymással versengtek. Egymást érték a tűzijátékok, színpompás felvonulások, katonai parádék, diadalíveket ácsoltak szárazon és vízen, helyi poéták dicsőítő verseit adták elő.

Uralkodásának 34 éve alatt hét körutazást tett birodalmában (1763, 1764, 1767, 1780, 1783, 1785, 1787). Ezek közül magasan kiemelkedik az 1787. évi utazás, amely grandiózusságával minden korábbi útját felülmúlta. A hivatalos indoklás szerint azért került sor a Krím meglátogatására, hogy az 1774. évi béke területi gyarapodásával és a Krím 1783. évi annektálásával megnövekedett birodalom déli részeit is megismerje a császárnő. Valójában a déli „felvonulás" egy erődemonstráció volt, az Oszmán Birodalommal érzékeltette azt a tényt, hogy Oroszország jelenléte a Fekete-tenger északi partvidékén már nem ideiglenes jellegű.

A déli hódítás teljhatalmú ura, a kiváló szervezőképességgel rendelkező Grigorij Patyomkin, az egykori szerető 1775 óta óriási energiákat mozgósított a rábízott térség, Novaja-Rosszija (Novorosszija) minél kedvezőbb és vonzóbb bemutatására.

II. Katalin és 14 hintóból, 164 szánból álló téli karavánja 1787. január 13-án hagyta el Carszkoje Szelót. A karaván „fő attrakciója" a császárnő szántalpakra épített, mozgó palotája volt, amelyet 30 ló vontatott. A mozgó palota berendezése magától értetődően fényűző volt, s a hivatalos napirend betartására alkalmas szobákat, irodákat sem nélkülözte. Az ebédlőben 8 főre terítettek mindennap, s az asztalhoz Katalin kiválasztottjai, meghívottjai ülhettek, ahogyan a játékszoba kártyaasztalaihoz is. Katalin kikapcsolódását könyvtárszoba is segítette.

A postaállomások feljegyzései szerint a Pétervár–Kijev közötti 76 állomáson megállóhelyenként 550 lovat váltottak. Kijevbe februárban érkezett meg a szánkaraván, s teljes három hónapot tartózkodott a középkori Rusz fővárosában. Itt a szárazföldi utazást folyami hajózás váltotta fel. Jekatyerinoszlavig, a dnyeperi sziklapárkányokig, a zuhogókig akadálytalanul haladt a folyami flotta.

Innen megint csak szárazon folytatta útját a császárnő és kísérete. Patyomkin főkormányzó jó előre figyelmeztette alárendeltjeit a teendőkre. Este hatalmas tüzek útjelzőként mutatták a haladás irányát. A tervezett pihenőhelyeken a környék nemesei ünnepi öltözetben jelentek meg a császárnő köszöntésére, az útba eső falvak népe diadalkapukkal, díszbe öltöztetett templomokkal köszöntötte az uralkodót. Korszakov ezredes pl. szigorú parancsot kapott Patyomkintól, hogy az út olyan sima, göröngymentes legyen, mintha a rómaiak építették volna. Jekatyerinoszlav elöljárójától pedig a város tisztaságát, rendezettségét, a hidak épségét követelte meg.

A „Patyomkin-falvak" legendája onnan eredhet, hogy Patyomkin helytartó azt is elvárta beosztott vezetőitől, hogy a kilátást zavaró, rozzant épületeket bontassák le, az elhanyagolt házak homlokzatát festessék újra.

A hajóflottilla április 30-án érte el Novaja-Rosszija első jelentős városát, Kremencsugot. Ez a város volt a helynökség központja, benne Patyomkin az uralkodó képében a teljhatalmú úr, ráadásul itt a házigazda szerepét is neki kellett betöltenie. Nagyszerű zenei programmal lepte meg a császárnőt, 186 zenész, énekes produkciója szórakoztatta az utazókat. II. Katalin elragadtatással írt Herszonról, amely 1784 óta szabad kereskedelmi joggal bírt, Szevasztopollal és Feodoszijával egyetemben:

„Még nyolc éve sincs, hogy megszületett ez a város, s máris birodalmunk egyik legjobb hadi és kereskedelmi városa. Minden háza kőből épült, 6 verszta hosszúságú, fekvése, klímája, termőföldje utolérhetetlen, itt legkevesebb 10-12 ezer, mindenféle nációbeli ember él. Itt, amit az ember akar, minden kapható, nem rosszabb az ellátása Pétervárnál."

A cárnő jelenlétében három hadihajót is ünnepélyesen vízre bocsátottak, egy 80 ágyús, egy 60 ágyús és egy 55 ágyús fregattot. A vártemplom ajtaján aranybetűkkel ez a felirat volt olvasható: *„II. Katalinnak, az emberiség* [értsd: a kereszténység] *megmentőjének ajánlva".*

A krími utazás résztvevője a cári udvar egyik kedvenc diplomatája, a francia Louis Philippe, comte de Ségur (pétervári rezidens 1784–1789 között) volt, aki a franciagyűlölő Patyomkinnál már évekkel korábban sikeresen lobbizott Antoine, baron de Saint-Joseph (1749–1826) marseille-i nagykereskedő érdekében. Komoly engedményeket tudott kicsikarni a tengeri kereskedelemben érdekelt honfitársának, aki 1782-ben elsőként kapott engedélyt arra, hogy Herszonban kereskedőházat nyisson. Ettől fogva a francia kereskedőház hajói a Herszon–Marseille útvonalon szállíthatták áruikat, útba ejtve Korzika, Genova, Nizza kikötőit is. De Sztambul, Szmirna török kikötőkbe is szabadon befuthattak orosz árukkal (főleg gabonával) a francia hajók. 1784-ben mindössze négy, Herszonból indult kereskedelmi hajó érkezett Marseille-be, egy év múlva már 11 orosz és 1 osztrák tehervitorlás vetett horgonyt Marseille-ben.

II. Katalin hintója 1787. május 21-én gördült be Bahcsiszerájba, a kán fővárosába. Őrzéséről, kíséretéről –a császárnő kifejezett parancsára – a tatárok gondoskodtak, vagyis azok a „vademberek", akikről Katalin tudta, hogy a nőket mélyen megvetik. Fölényét, diadalát így éreztette a meghódolt tatársággal. Melchior Grimmnek nagy büszkeséggel számolt be arról, hogy őt és kíséretét a káni palota mellett, a mecsetek és minaretek között épült palotafélében szállásolták el. Kihívóan sétált, nézelődött a tatárok fővárosában. Büszkeségét nem rejtette véka alá: neki, az asszonynak sikerült a tatárokat térdre kényszerítenie.

Patyomkin igazi, minden addigit felülmúló ajándéka II. Katalinnak a Szevasztopolban kiépített kikötő bemutatása volt. Itt már korábban is létezett egy kb. 400 házból álló városka, Ahtiarszk, hajóépítő műhellyel, népes helyőrséggel. A császárnőt 15 újonnan épített hajó díszsortüze köszöntötte a Szevasztopoli-öbölben. II. Katalint és kíséretének tagjait elbűvölte az eredmény.

Ségur diplomata a naplójában elragadtatással írt a látványról. Hihetetlen, felfoghatatlan, hogy a fővárostól 2 ezer versztányira, a semmi közepén, a nemrégen elfoglalt vidéken Patyomkin, az „óriás Küklopsz" (szeme világát, nem a szemét vesztett óriás) hogyan tudott ilyen pompás épületeket építtetni, hogyan volt képes a semmiből flottát „varázsolni", hogyan tudta benépesíteni ezt a korábban lakatlan sztyeppét. Igazi hőstett az, amit Patyomkin itt véghez vitt – lelkendezett a francia gróf. Ódákat zengett Patyomkinról II. József császár bizalmasa, oroszországi útitársa, az osztrák-németalföldi Charles Joseph de Ligne herceg is:

II. Katalin császárnő 1787. évi krími utazásának allegóriája

„Ez a legcsodálatraméltóbb ember, akivel valaha is találkoztam. Egy semmittevőnek tűnik, pedig állandóan dolgozik. Állandóan sürög-forog, nem alszik se éjjel, se nappal, mert folyamatosan a császárnőnek való megfelelés kényszere hajtja előre, őt egyenesen isteníti. A vidámságok idején ő mindig szomorú, szerencsétlennek érzi magát az őt állandóan megtaláló szerencse közepette. Komor és kiegyensúlyozatlan, gyakran utálattal fordul embertársai felé. Mély gondolkodású filozófus, ügyes miniszter, hozzáértő politikus, de egy tízéves gyerek lelkülete lakik benne. […] Mint egy gyermek, mindent akar, de mindenről képes lemondani, mint egy felnőtt férfi. De miben is rejlik az ő varázsereje? Ez egy zseni! S még egyszer zseni! S még egyszer zseni!"

Az orosz kormányzat a 18. században a francia kultúra csodálója volt, és együttműködött a francia kormánnyal. Az 1789-es forradalom hatására azonban olyan elkeseredett ellensége lett Franciaországnak, hogy saját régi ellenfelével, az Oszmán Birodalommal is összefogott ellene. A heves harcokat ötéves béke és látszólagos barátság követte, majd előbb a francia császár próbált békét diktálni Moszkvából a cárnak, később az orosz cár vonult be hadseregével élén Párizsba. A nyugat-európai kultúrát megismerő orosz tisztek pedig olyan mozgalmat indítottak meg, amely alapjaiban rázta meg a birodalmat.

HAHNER PÉTER

OROSZ CSIZMÁK PÁRIZSBAN, FRANCIA ESZMÉK PÉTERVÁRON

OROSZORSZÁG A FRANCIA FORRADALOMTÓL A DEKABRISTÁKIG

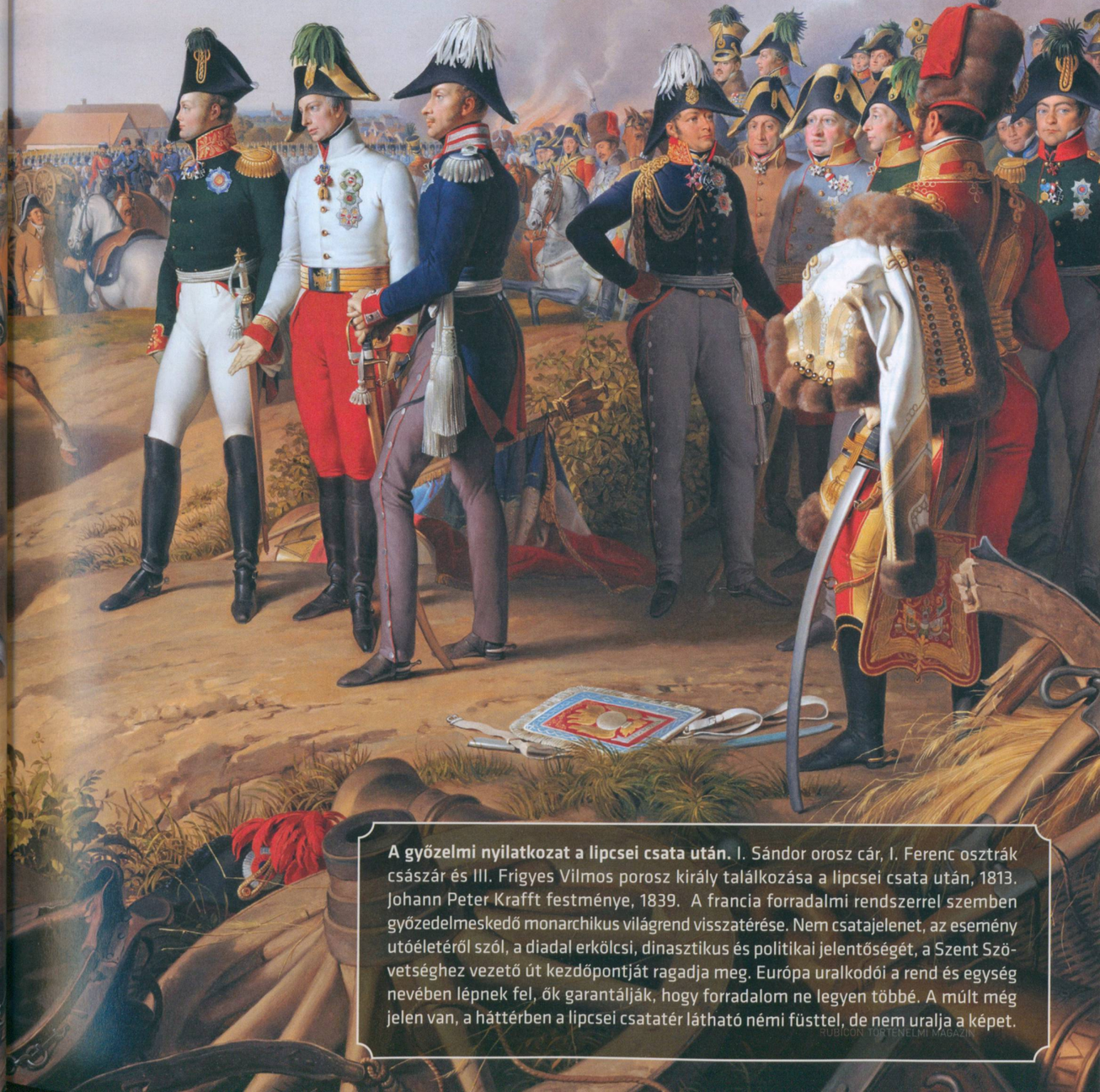

A győzelmi nyilatkozat a lipcsei csata után. I. Sándor orosz cár, I. Ferenc osztrák császár és III. Frigyes Vilmos porosz király találkozása a lipcsei csata után, 1813. Johann Peter Krafft festménye, 1839. A francia forradalmi rendszerrel szemben győzedelmeskedő monarchikus világrend visszatérése. Nem csatajelenet, az esemény utóéletéről szól, a diadal erkölcsi, dinasztikus és politikai jelentőségét, a Szent Szövetséghez vezető út kezdőpontját ragadja meg. Európa uralkodói a rend és egység nevében lépnek fel, ők garantálják, hogy forradalom ne legyen többé. A múlt még jelen van, a háttérben a lipcsei csatatér látható némi füsttel, de nem uralja a képet.

Nagy Katalin meghasonlása

II. (Nagy) Katalin cárnő (ur. 1762–1796) a francia kultúra rajongója volt, a francia nyelvet második anyanyelveként használta. Kiváló kapcsolatot épített ki a francia felvilágosodás képviselőivel, többek között Voltaire-rel és Diderot-val. Nagylelkű adományokban részesítette az írókat és filozófusokat, akik ezért Európa-szerte dicsőítették és „Észak Szemirámiszának" nevezték a cárnőt. 1767-ben megjelent, *Utasítás (Nakaz)* című politikai értekezésében többször is idézte Montesquieu tanításait, 1779-ben pedig a francia és orosz kormányzat közösen vállalt garanciát a bajor örökösödési háborút lezáró tescheni békéért.

A francia forradalmat azonban nem titkolt ellenszenvvel fogadta: *„Én arisztokrata vagyok, és az is maradok* – közölte Ségur francia nagykövettel. – *Ez a foglalkozásom!"* Haderejét egyelőre lekötötte az orosz–oszmán (1787–1792) és orosz–svéd (1788–1790) háború, valamint Lengyelország felosztásai (1793, 1795). Ezért hadat nem üzent s nem csatlakozott az 1. francia-ellenes koalícióhoz (1793–1797), de támogatásban részesítette a koalíció tagjait és a francia emigránsokat. A cenzúrát megerősítette, és átértékelte a felvilágosult filozófusok tevékenységével kapcsolatos nézeteit.

A jobbágyrendszert bíráló Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsevet Szibériába száműzette, Nyikolaj Ivanovics Novikovot pedig a porosz szabadkőművesekkel fenntartott kapcsolatai és Pál cárevics beszervezésére tett kísérlete miatt bebörtönöztette. Tovább erősítették a cenzúrát, ám különösebb megtorlásra nem volt szükség, mivel a forradalmi terror az addig franciabarátnak tekinthető orosz társadalmi elitet is ellenszenvvel töltötte el. Daskova hercegnő, akit a cárnő nevezett ki az Orosz Akadémia elnökévé, így írt: *„Mi, oroszok, legyünk oroszok és ne franciák! Maradjunk hazafiak, s ragaszkodjunk őseink jelleméhez!"*

Bár az Orosz Birodalom a 19. század elején a világ ipari termelésének csak 5,6%-át biztosította, s lakosságának mindössze 5%-a élt városokban, 40 milliós népességének s évente átlagosan 20 millió aranyrubeles kereskedelmi többletének köszönhetően a világ vezető nagyhatalmai közé tartozott. Óriási területének köszönhetően nehéz volt döntő katonai csapást mérni rá, s bár csak negyven csatahajóval rendelkezett, szárazföldi seregeinek létszáma Nagy Katalin uralkodása végén elérte a 413 000 főt. Vagyis a háborúkba való belépésével (vagy azokból való kilépésével, békekötéseivel) alaposan megváltoztathatta a nemzetközi erőviszonyokat.

A cár pálfordulásai

Az örökösödést II. Katalinnak ugyanúgy nem sikerült megfelelően rendeznie, ahogy korábban I. Péter cárnak sem. Azt tervezte, hogy imádott unokája, a felvilágosult nevelésben részesített Sándor követi majd a trónon, váratlan halála után azonban fia, I. Pál vette át a hatalmat (1796–1801). Az erőszakos, kiegyensúlyozatlan cár legszívesebben mindent felszámolt volna anyja örökségéből, aki 42 éves koráig távol tartotta őt az államügyektől, és még a gyermekeit is elvette tőle. A főváros, Szentpétervár helyett Moszkvában koronáztatta meg magát, feloszlatta a nemesség Katalin által létrehozott vidéki testületeit, a nemesekre is kiterjesztette a testi fenyítés lehetőségét (amely alól Katalin mentesítette őket), és erősítette a centralizációt.

Kapkodás és következetlenség

Az új uralkodó, aki porosz egyenruhába öltöztette katonáit, korlátozta a jobbágyok robotkötelezettségét, és lehetővé tette, hogy petíciót intézzenek a cárhoz, lázongásaikat azonban keményen megtorolta, s ugyanolyan bőkezűen osztogatta őket kegyencei körében, mint anyja. Az 1797-es örökösödési törvénnyel biztosította, hogy kizárólag a cárevicsnek nevezett, legidősebb fiúgyermek örökölhesse a trónt, megszüntetve ezzel a nőági örökösödést. Ontotta a felesleges és kicsinyes utasításokat, uralkodása első évében több tízezer rendeletet tett közzé, melyekben szabályozni próbálta a mindennapi életet, megalázó gesztusokra kötelezte udvaroncait, és betiltott minden francias viseletet.

Kapkodás és következetlenség jellemezte külpolitikáját is. Bár gyűlölte Franciaországot, pénzügyi okokból nem akart háborút. Amikor azonban Bonaparte flottája 1798-ban elfoglalta Máltát, a Máltai Lovagrend számos tagjának menedéket adott Szentpéterváron. E lovagok a cárt nagymesterükké nyilvánították, holott az előző nagymester, Ferdinand von Hompesch zu Bolheim még nem mondott le. Bár a római kánonjog szerint e választás szabálytalan volt, a cár megnyitotta a rendet a nem katolikus keresztények előtt, majd 1798 novemberében csatlakozott a 2. franciaellenes koalícióhoz (1798–1802). 1799. január 3-án az ősi ellenséggel, az Oszmán Birodalommal is védelmi szerződést kötött.

Usakov és Szuvorov

Az első sikereket tengeren arattak. Fjodor Fjodorovics Usakov admirális az oszmán flottával szövetségben felszabadította a Jón-szigeteket, majd Korfu elfoglalása után létrehozta a Hét Sziget Köztársaságát. Ezután sikeresen manőverezett Genovánál, Anconánál, Rómánál és Nápolynál is.

A hatvankilenc éves Alekszandr Vasziljevics Szuvorov tábornok pedig Észak-Itáliában aratott győzelmeket, gyors hadműveleteinek és a katonáival fenntartott jó kapcsolatának köszönhetően. Az osztrák–orosz seregek főparancsnokaként Trebbiánál (1799. június 17–20.) Macdonald, Novinál (augusztus 15.) pedig Joubert tábornok francia seregeit győzte le, s ezzel felszámolta az itáliai franciabarát bábállamokat. Párizs ellen akart vonulni, az osztrák haditanács azonban nem nézte jó szemmel az orosz előrenyomulást, és inkább Svájcba irányította Szuvorovot. A tábornok kiharcolta az átkelést a Szent Gotthárd-hágón, de mire megérkezett, szövetségesei a zürichi csatában vereséget szenvedtek, s a többszörös francia túlerő elől kénytelen volt nagy nehézségek közepette visszavonulni osztrák területre.

Pál cár a történteken úgy felháborodott, hogy 1799 végén szakított az osztrák és a brit kormánnyal. Bonaparte első konzulnak sikerült meghódítania őt néhány gesztussal: az orosz hadifoglyok egy részét megfelelően felöltöztetve hazaengedte, s elküldte a cárnak a Máltai Lovagrend nagymesteri kardját. I. Pál sértésnek könyvelte el, hogy a britek nem adták vissza Máltát a lovagrendnek, ezért közeledni kezdett Franciaországhoz, s már egy orosz–francia közös támadást tervezgetett az indiai brit seregek ellen.

Bel- és külpolitikai ellenfelei ekkor összefogtak az egyre hisztérikusabban és kiszámíthatatlanabbul viselkedő uralkodó ellen. Pahlen gróf vezetésével az 1801. március 23-ról 24-re virradó éjszakán a szentpétervári Szent Mihály-kastélyban megpróbálták erőszakkal lemondatni a trónról. A dulakodás során azonban fojtogatni kezdték és végeztek vele. Ekkor állapította meg Madame de Staël francia írónő (1766–1817), hogy az orosz kormányzati rendszer *„gyilkosság által korlátozott autokrácia"*.

I. Sándor hatalmi politikája

Pál cár fiát és utódát, I. Sándort (ur. 1801–1825) örökös lelkifurdalás gyötörte, amiért hozzájárult apja lemondatásához – ha nem is a meggyilkolásához. Érzékeny, művelt, vonzó, de misztikumra hajlamos, következetlen egyé-

I. Pál cár. Vlagyimir Borovikovszkij 1796-ban készült alkotása nem egyszerű portré, hanem hatalmi tükör. A cár uralma rövid volt és ellentmondásos, „újjá akarta teremteni" az orosz uralkodói etikettet – ritualizáltabb, misztikusabb formában

Usakov flottája a tengerszorosokba érkezik. Konstantinápoly, 1798. szeptember. Mihail Ivanov festményén az orosz flotta az ortodox kereszténység védelmezőjeként jelenik meg a muszlim világ torkában. A hajók hosszú sora itt hatalmi demonstráció – nem egy tengeri ütközetre készülődést jelenít meg, hanem geopolitikai jelenlétet tükröz

Szuvorov átkelése az Alpokon. Vlagyimir Szurikov alkotása 1899-ben, az ábrázolt esemény 100. évfordulóján született. Célja az emlékezet ébrentartása mellett a mitológiateremtés. Szuvorov orosz Prométheuszként jelenik meg: idős, de elszánt, hősies, már-már prófétai. A festmény nem katonai realitást, hanem heroikus akaratot és orosz nemzeti lelkületet tükröz

niség volt. Liberális baráti köre, az úgynevezett „titkos bizottság" (Adam Jerzy Czartoryski, Pavel Alekszandrovics Sztroganov, Viktor Pavlovics Kocsubej és Nyikolaj Nyikolajevics Novoszilcev) hatására reformokat vezetett be. Visszavonta I. Pál nemességellenes intézkedéseit, az I. Péter cár által felállított kormányszerveket, a kollégiumokat pedig 1802-ben minisztériumokkal váltotta fel. Engedélyezte, hogy a földesurak önként felszabadítsák jobbágyaikat (1803), és iskolatörvényével (1803) lehetővé tette falusi iskolák és új egyetemek alapítását.

Mihail Mihajlovics Szperanszkij államtitkár ennél is komolyabb reformokat vezetett be: a fejadó felemelésével és a jövedelemadó bevezetésével megháromszorozta az állami bevételeket. Állandó duma (egy valódi törvényhozó testület) alapítását javasolta, vagyis felvetette a hatalmi ágak szétválasztásának és választott képviseleti gyűlések felállításának lehetőségét, valamint a nemesség megadóztatását (1809), ezt azonban a cár már nem fogadta el. Szperanszkij terveiből mindössze az államtanács felállítása valósult meg (1810).

Az érdekszférák elhatárolása

Sándor uralkodása kezdetén, 1801. október 8-án Párizsban orosz–francia békeszerződést írtak alá, melyben a cár elfogadta Itália francia érdekek szerinti átszervezését, s a felek megegyeztek, hogy közösen rendezik a német államok vitás kérdéseit. Az amiens-i békével (1802) egy rövid időre Európát orosz és francia érdekszférákra osztották. Az Isztambul felé irányuló orosz terjeszkedési kísérletek azonban konfliktust eredményeztek a Földközi-tengeren előrenyomuló Franciaországgal.

Az árulással vádolt Enghien hercegének – az emigráns royalista hadsereg egykori tisztjének – kivégzése (1804) felháborította a cárt, udvari gyászt rendelt el, mire a francia diplomácia durván figyelmeztette őt apja megbuktatásában játszott szerepére. Sándor nem ismerte el Napóleon császári címét sem. A francia terjeszkedés hatására 1805. április 11-én Szentpéterváron brit–orosz konvenciót kötöttek, amely a Habsburg Birodalom és Nápoly csatlakozásával 3. franciaellenes koalícióvá bővült.

A 3. koalíció háborújában (1805) Napóleon elszakította orosz szövetségeseitől a túlságosan előrenyomuló osztrák sereget, amely október 20-án Ulmnál kénytelen volt megadni magát. Az oroszoknak ezek után vissza kellett vonulniuk, s Napóleon előtt megnyílt az út Bécs felé. A harcias cár nem hallgatott idős, tapasztalt tábornokára, a török háborúk veteránjára, Mihail Illarionovics Kutuzovra. A 85 000 fős osztrák és orosz hadsereg besétált a 73 000 katonával rendelkező Napóleon által felkínált csapdába, és 1805. december 2-án Austerlitznél nagy vereséget szenvedett.

Ellenfélből barát

A koalíció felbomlott, a Habsburg Birodalom békét kötött, az orosz kormány azonban hadviselő maradt. Csak a 4. koalíció háborújában (1806–1807) elszenvedett friedlandi veresége (1807. június 14.) után látta be, hogy békét kell kötnie. Sándor cár június 25-én az orosz–porosz határfolyón, a Memelen (ma: Nyeman), egy tutajon találkozott Napóleonnal. Tárgyalásaik eredménye a 4. koalíció háborúját lezáró, a keletporoszországi Tilsitben (ma: Szovjetszk, Oroszország, Kalinyingrádi terület) július 9-én aláírt békeszerződés volt. I. Sándor cárnak el kellett ismernie mind a Francia Császárságot, mind vazallus államait, vissza kellett adnia az Oszmán Birodalomnak az egy évvel korábban elhódított Moldvát és Havasalföldet, ki kellett ürítenie a Jón-szigeteket, s csatlakoznia kellett a kontinentális zárlathoz, vagyis nem kereskedhetett Angliával.

Öt éven át tartott ez a látszólag baráti kapcsolat Napóleon és Sándor cár között. Az orosz kormányzat ezt arra használta ki, hogy Svédországtól egy rövid háborúval (1808–1809) elhódítsa Finnországot, majd az Oszmán Birodalmat a bukaresti békében (1812) lemondassa Besszarábiáról, s elismertesse vele Moldva és Havasalföld autonómiáját. Ekkor szilárdították meg Perzsia ellen harcolva az orosz fennhatóságot Grúzia felett, amelyet még 1801-ben Pál cár csatolt a birodalomhoz. Folytatódott az észak-amerikai orosz terjeszkedés is. Kaliforniában, San Francisco közelében 1812-ben megépült a helyi lakosság által Fort Rossnak (Orosz Erőd) nevezett település. Vagyis egy rövid ideig, 1824-ig Oroszország birtokában volt a világ majdani legnagyobb aranylelőhelyeinek egyike.

Barátból ellenfél

A francia–orosz szövetséggel kapcsolatban hamarosan mindkét fél elégedetlenségének adott hangot. Napóleon nem támogatta I. Sándort az Oszmán Birodalom ellen, a cár pedig passzív maradt az 1808-as erfurti találkozó és az 1809-es francia–osztrák háború idején. Erfurtban Talleyrand, a korábbi francia külügyminiszter jelezte a cárnak, hogy a francia politikai elit készen áll elkülöníteni egymástól Napóleon és Franciaország érdekeit, s arra ösztökélte, szálljon szembe Napóleonnal. Egyelőre azonban Sándor olyan jól játszotta a hű szövetséges szerepét, hogy Napóleon megírta feleségének: ha a cár nő lenne, a szeretőjévé tenné.

Az viszont már mélyen sértette I. Sándort, hogy a Francia Császárság 1810-ben annektálta Oldenburgot, melynek hercege a rokona volt. Az is megalázó volt számára, hogy amíg a francia seregek fél Európát megszállták, ő csak az aprócska Białystok (1807) és Tarnopol (1809) városokat kapta meg szövetségesétől. Nem örült a Varsói Hercegség 1809-es területi gyarapodásának sem. Megtagadta Napóleontól húga kezét, ezután mégis barátságtalan lépésnek tekintette a Mária Lujzával kötött házasságot.

I. Sándor portréja még cárjelöltként, idealizált formában. Vlagyimir Borovikovszkij alkotása, 1800. A testtartás nem uralkodói, hanem fiatalos, a háttér klasszicizáló, a tekintet filozofikus. A dinasztikus propagandasugallat: a fiatal cár az új kor embere, az ész és mérték új képviselője

A kontinentális zárlat

A legnagyobb gondot azonban a Nagy-Britannia elleni kontinentális zárlat jelentette. Addig évi több mint másfél millió font értékben érkeztek Oroszországba angol ipari termékek és gyarmatáruk, cserébe nagy mennyiségű orosz gabonát szállítottak Angliába. E kölcsönösen gyümölcsöző kereskedelmi kapcsolat megszakadt. A francia ipar nem tudta pótolni Oroszország számára a brit termékeket, s Napóleon birodalma orosz gabonát sem vásárolt, mert e téren önellátó volt. Franciaország 1808 és 1812 között 6 millió frank értékű árut szállított Oroszországba, de csak 2,7 millió értékben vásárolt onnan – vagyis az arany kiáramlott a cári birodalomból.

Ezért az orosz hatóságok 1809-től elkezdtek szemet hunyni a kontinentális zárlat megsértése felett. Riga hamarosan ugyanúgy kereskedett Angliával, mint a zárlat előtt. 1810 végén egy cári ukáz a francia behozatal csökkentésével próbálta egyensúlyba hozni a kereskedelmi mérleget. Napóleon ezen felháborodott, s amikor az orosz kormány kölcsönt akart felvenni Franciaországtól, megakadályozta ezt. Végül 1811-ben a cári kormány összevonta seregeit a Varsói Hercegség határán.

Napóleon oroszországi hadjárata

Az 1812-es oroszországi hadjárat során Napóleon 678 000 katonát mozgósított, akik közül 455 000 fő lépte át végül az orosz határt. Pjotr Ivanovics Bagratyion és Mihail Bogdanovics Barclay de Tolly hadseregei azonban Vilnánál és Vityebszknél újra meg újra kitértek az útjából, mivel jóval kisebb létszámú seregeket tudtak volna szembeállítani a „Nagy Ármádiával" (az első hullámban mindössze 98 000 főt). Az oroszok gyors visszavonulása miatt Napóleon nem alkalmazhatta kedvenc módszerét, az ellenség bekerítését s váratlan oldalról való megtámadását. Hamarosan kiderült, hogy a francia csá-

Kutuzov a borogyinói csata előtt. Nyikolaj Szamokis színezett litográfiája, 1912. Borogyino, a napóleoni hadjárat legvéresebb csatája stratégiai-morális fordulópont: a döntetlenül végződött ütközet azt jelzi, hogy Napóleon bevonulhat akár Moszkvába is, de Oroszországot nem győzheti le. Kutuzov térdelő alakja alázatos gesztus, ima a csata előtt. A jelenet morális, spirituális felkészülés a csatára: a hős Isten segítségét kéri. A térdeplés közvetlenebbül kapcsolódik a néphez, a hithez, az áldozatvállaláshoz, mint bármilyen dicsőséges jelenet

szár kezelhetetlen méretű hadsereget juttatott el olyan területre, ahol azt nem lehetett élelemmel ellátni.

A Nagy Ármádia nagy kudarca

Augusztus 29-én a tapasztalt, hatvanhét éves Mihail Illarionovics Kutuzov vette át a cári hadseregek főparancsnokságát. Tudta, hogy csak azzal pusztíthatja el az ellenséget, ha minél mélyebben becsalja Oroszország területére. Moszkvát, az ősi fővárost mégsem adhatta fel harc nélkül, ezért került sor szeptember 7-én a stratégiailag céltalan, politikailag viszont nélkülözhetetlen borogyinói ütközetre. Mindkét hadsereg létszáma valamivel 130 000 fő alatti volt, s egy tíz kilométer széles fronton csaptak össze. Végül mindkét fél úgy érezhette, hogy győztesen hagyta el a csatateret: Kutuzov kivéreztette az ellenséget és rendezetten vonult el, Napóleon előtt pedig megnyílt az út a főváros felé.

Sándor cár nem volt hajlandó béketárgyalásokat kezdeni, Napóleon pedig október 19-én 100 000 főre apadt haderejével kénytelen volt kivonulni a a felégetett Moszkvából. A „Nagy Ármádia" halottainak száma 180 000 és 220 000 között lehetett, a fele harcban esett el, a másik felével a hideg, betegség vagy éhség végzett. Az orosz veszteségeket 300 000 főre becsülik – pontos adatok azonban nincsenek. Az Orosz Birodalom győzelmét a hatalmas terület és a kedvezőtlen klíma kihasználásának, az ellenfél kimerítésének, az orosz hadsereg kitartásának és karizmatikus katonai vezetésének tulajdoníthatjuk.

Bár kezdetben mind Poroszország, mind a Habsburg Birodalom részt vett az Oroszország elleni hadjáratban, hamarosan mindkettő csatlakozott a 6. koalícióhoz (1812–1814). Ez volt az első szövetség Franciaországgal szemben, amelyben Európának mind a négy (brit, orosz, porosz, Habsburg) katonai nagyhatalma részt vett – s a tartós szövetségnek meg is volt az eredménye. A lipcsei csatában (1813. október 16–19.) megsemmisítették Napóleon európai birodalmát, a franciaországi hadjárattal (1814) pedig végső vereséget mértek a császárra.

Bevonulás Párizsba

1814. március 31-én a szövetséges csapatok élén Sándor cár is megérkezett Párizsba Blücher porosz marsallal és Schwarzenberg osztrák főparancsnokkal. Ez volt az első alkalom, hogy orosz csapatok megjelentek Nyugat-Európa szívében. Az idealista uralkodó hangsúlyozni akarta a különbséget Napóleon moszkvai és az ő párizsi bevonulása között. Erről így írt anyjának: *„Ha valami örömmel tölt el, akkor ez az, amit Isten megengedett számomra, hogy ne hódítóként, hanem barátként tegyem meg."*

A cár mögött állt a legnagyobb hadsereg, s mivel a brit kormány képviselői nem voltak jelen, az osztrák császárt pedig csak két herceg képviselte, a cár szava lett a meghatározó. Őt viszont Talleyrand meg tudta nyerni saját nézeteinek: Európának elsősorban békére van szüksége, ezt pedig csak az alkotmányos monarchiához való visszatérés tudja biztosítani. I. Sándor cár nem látott ellentmondást abban, hogy saját hazájában ragaszkodik az egyeduralomhoz, Franciaországban viszont alkotmányos, parlamentáris rendszert juttat hatalomra. Valószínűleg úgy vélekedett, hogy Oroszország még nem érett meg ilyesmire. Az 1814-es párizsi békeszerződés kifejezetten nagylelkűnek bizonyult: Franciaország visszakapta 1792-es határait, s nem esett szó jóvátételről, megszállásról vagy a francia hadseregek létszámának korlátozásáról. Megtorlásra, tisztogatásra sem került sor.

Moszkva égése. Alekszander Szmirnov 1912-ben, Napóleon hadjáratának 100. évfordulóján készült festménye a nemzeti emlékezet ébren tartását szolgálja. A francia hadsereg nem győztesként, hanem pusztítóként jelenik meg – az orosz város „feláldozza magát". Üzenete egyszerű: az orosz nép inkább elhamvasztja örökségét, mintsem átadja idegeneknek

Szent Szövetség

Napóleon Elba szigetéről való visszatérése (1815) után Oroszország újra hadsereget küldött nyugatra, de a porosz és brit haderők még ennek megérkezése előtt döntő vereséget mértek a császárra Waterloonál. A második párizsi béke már szigorúbb volt az elsőnél, s a többi győztessel együtt orosz hadseregek is részt vettek Franciaország megszállásában.

Az orosz cár számára heves érzelmi megrázkódtatást jelentett hazája 1812-es megszállása és az azt követő hadjáratok. Egyre gyakrabban olvasta a *Bibliát*, és figyelmesen hallgatta a legkülönbözőbb orosz és más misztikus igehirdetőket. 1815-ben a vallási megújulás szükségességét hirdető Juliane von Vietinghoff, családi nevén Krüdener báróné hatása alá került, aki Isten választottjának nevezte a cárt, és a világ megújítására szólította fel. Miután a *Bibliában* felfedezte a „szent szövetség" kifejezést *(Dániel próféta könyve,* 11:28), I. Sándor cár a bécsi kongresszus rendelkezéseinek megerősítésére és a béke fenntartására előterjesztette a Szent Szövetség okmányát, amelyben az aláírók megfogadták, hogy kölcsönösen segítséget nyújtanak egymásnak a keresztény testvériség szellemében.

Átkelés a Berezinán. Victor Adam festménye a napóleoni hadjárat apokaliptikus végpontját mutatja. A franciák elvonulása az egész hadjárat morális bukásaként jelenik meg

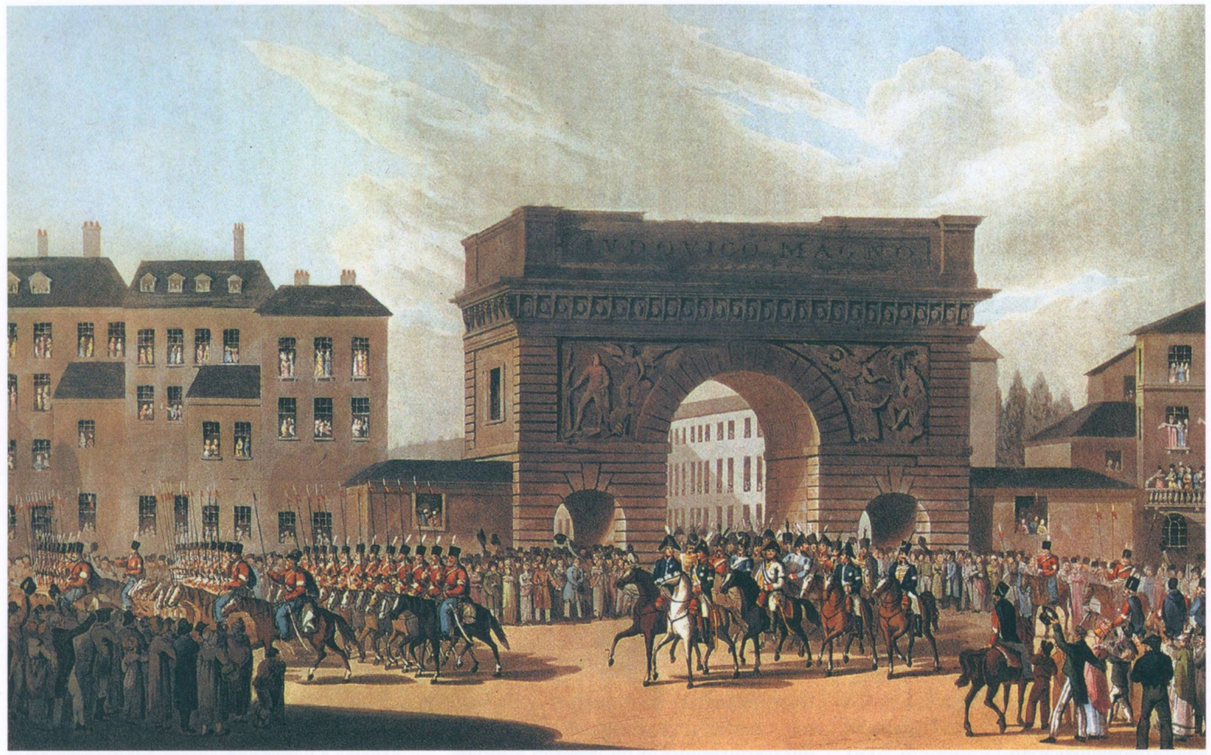

Az orosz koalíciós hadsereg bevonulása Párizsba – 1814. március 31. I. Sándor, Frigyes Vilmos porosz király és Barclay de Tolly, az orosz hadsereg főparancsnoka ünnepélyesen vonul be a legyőzött francia fővárosba. A katonai díszszemle arra utal, hogy „rendet hozó erő" érkezik. A bevonulás nem erőszakos tombolás, hanem inkább „felszabadítás", rendezett és méltóságteljes esemény. A történeti festmények nem egyszerű „illusztrációk". Ezek a a korabeli emlékezetpolitika aktív eszközei, érzelmeket generáltak (tisztelet, fájdalom, gyász, dicsőség), politikai rendet igazoltak (monarchia, Szent Szövetség, ortodoxia) és tanították a múltat egy vizuális nyelven, amit a közönség még értett

Az idealista, romantikus nyilatkozatot Wellington hercege kinevette, Castlereagh brit külügyminiszter *„a legnagyobb miszticizmus és értelmetlenség"* megnyilvánulásának nevezte, a porosz király egyszerűen nem értette, I. Ferenc és Metternich pedig úgy vélte, hogy a cár megőrült. Azonban I. Sándor tekintélye miatt a brit uralkodó, az oszmán szultán és a római pápa kivételével valamennyi európai uralkodó csatlakozott az aláírókhoz – még akkor is, ha nem sok értelmét látták. A nemzetközi élet eseményeit, persze, ezután sem a Szent Szövetség okmányának vallásos általánosságai határozták meg, hanem a nagyhatalmak által 1815. november 20-án megkötött négyes szövetség, a hatalmak érdekei és az erőegyensúly követelményei.

A megszálló erők

Franciaország megszállásában mintegy 150-200 000 orosz katona vett részt, feladatuk az volt, hogy biztosítsák a békefeltételek végrehajtását, megakadályozzák a bonapartista restaurációt és garantálják a jóvátétel kifizetését. A Párizstól kelet felé, Elzászig húzódó sávot biztosították Mihail Miloradovics, majd más tábornokok irányításával. A katonák meglehetősen fegyelmezettek voltak, fosztogatásokra, az oroszországi pusztítások miatti bosszúra nem került sor.

Az orosz tisztek közül ekkoriban szinte mindenki ismerte a francia nyelvet, sokan Szentpétervár kulturált szalonjaiból érkeztek, Párizsban a társasági érintkezésnek, a bálokon, koncerteken, irodalmi esteken való részvételnek nem volt akadálya. A módosabb tisztek könyveket, műkincseket vásároltak és küldtek haza Oroszországba, sok orosz múzeum és könyvtár leltárában mindmáig megtalálhatók a franciaországi megszállás emlékei.

Vegyes házasságok is születtek francia és orosz nemesi családok között, és számtalan szegényebb francia lány döntött ekkoriban úgy, hogy nevelőnőként próbál szerencsét Oroszországban. Sándor cár az európai békefenntartó szerepét játszhatta el, s hadseregének franciaországi jelenléte üzenet volt Nagy-Britanniának és Poroszországnak is: Oroszország képes és hajlandó meghatározó szerepet játszani Nyugat-Európa politikai életében.

A megszállás 1818-ig tartott, amikor Franciaország kifizette a jóvátételt. Ezalatt számtalan tiszt ismerkedhetett meg a francia társadalmi és politikai rendszer sajátosságaival, a francia kultúrával és a sajtószabadság előnyeivel. Hazatérve viszont ugyanazt az abszolutista rendszert, a jobbágyság intézményét és a társadalmi mobilitás hiányát találták, amit a nyugati tapasztalataik fényében már egyre kevésbé tudtak elfogadni.

A reakció évtizede

A napóleoni háborúk utáni korszakot az orosz történészek a reakció évtizedének (1815–1825) nevezték el. A cár felszabadította ugyan a baltikumi jobbágyokat, és alkotmányos kormányzást vezetett be az elfoglalt Lengyelországban, ám orosz falvak katonai telepekké alakításával kísérletezett, és támogatta a harcot az ortodox vallás előírásaival ellentétes, liberális és nacionalista nyugatos eszmék ellen. Mindez mélységes csalódást okozott egyes orosz katonatisztek számára, akik már megismerkedtek Nyugat-Európa gazdasági, társadalmi és kulturális vívmányaival, melyeket szívesen meghonosítottak volna hazájukban is.

A dekabrista mozgalom

A közjó érdekében

A fiatal tisztek, hivatalnokok és értelmiségiek – a német Tugendbundok (erényszövetségek) és az itáliai carbonari mozgalom mintájára – sorra alakították a titkos társaságokat. Az első az Orosz Lovagok Rendje (1814–1817) volt, amelynek tagjai a Szenátust szerették volna átalakítani képviseleti testületté. A valamikor I. Péter által létrehozott Szemjonovszkij-gárdaezred hat tisztje megalakította a Honmentő Szövetséget (1816–1818).

A mérsékeltebbek felvették a Közjó Társasága nevet (1818), s emberbaráti, oktatásügyi, gazdasági és igazságügyi reformokat tervezgettek. Híres *Zöld könyv*ükben szó sem volt a jobbágyok felszabadításáról, csak arról, hogy humánusan kell bánni velük. 1821-re mintegy kétszázan csatlakoztak a mozgalomhoz. Egy kisebbség Pavel Pesztyel vezetésével radikálisabb átalakulás mellett érvelt. A mozgalom mérsékeltebb északi és szélsőségesebb déli tagjai lassan eltávolodtak egymástól, s végül 1821-re létrejött Szentpéterváron az Északi, Tulcsinban pedig a Déli Társaság. 1823-ban délen egy harmadik titkos szervezetet is alapítottak, az Egyesült Szlávok Társaságát.

Észak Dél ellen

Pesztyel, a Déli Társaság vezetője elvetett minden önkormányzati eszmét, és a centralizált, erős kormányzat híve maradt. 1824-ben *Orosz igazság* címmel közzétett kiáltványa különös keveréke volt a jakobinus eszméknek és az ortodox, orosz indulatoknak. Bár Pesztyel német származású és lutheránus volt, ragaszkodott a görögkeleti államvalláshoz. Köztársasági berendezkedésről, jogi egyenlőségről és a jobbágyság felszámolásáról álmodott, de úgy vélekedett a birodalom nem orosz lakóiról, hogy asszimilálódniuk kell, a zsidókat pedig mind Oroszországból, mind Lengyelországból el akarta távolítani. Az eljövendő államban fontos szerepet szánt a titkosrendőrségnek, s a cenzúrát és a kémkedést is szükségesnek tekintette. Azt tervezte, hogy ha hatalomra jut, minden társaságot betilt, és legalább tíz éven át ideiglenes forradalmi kormányzat fogja vezetni az országot.

„Legyünk igazságosak – írja Adam B. Ulam lengyel származású amerikai történész (1922–2000) –, *egy 19. század eleji reformer számára még nem volt olyan nyilvánvaló, mint a mi számunkra, hogy a hangzatos eszmék nevében történő elnyomás többet árthat az emberi szabadságnak, mint a hagyományos érdekek védelme, és Nyugaton sokan máig nem tanulták meg ezt a leckét. Pesztyelt nem ítélhetjük el azért, mert 1820-ban nem ismerte fel a szabadság és a törvények által történő kormányzás közti kapcsolatot. De azért kétségtelenül bebizonyította, hogy diktatórikus hajlamai és ambíciói vannak.* […] *Ami a terrorról alkotott nézeteit illeti, Pesztyel e téren is alaposabb volt kollégáinál: nemcsak az uralkodót kívánta likvidálni, de a trón valamennyi lehetséges örökösét is, a cári család női tagjaival együtt. A dekabristák egyetlen politikai gondolkodójában már nagyon is sokat találhatunk az erőszak és kényszer iránti heves vonzódásból, amely majd kijelöli az orosz forradalmi mozgalom útját."*

A Nyikita Muravjov vezetése alatt álló Északi Társaság mérsékeltebb volt: meg akarta őrizni a cári hatalmat, föderalista berendezkedést tervezett, és a választójogot vagyoni cenzushoz kötötte volna. A birodalmat tizenhárom államra kívánta felosztani, s az állami képviselő-testületeket egy kétkamarás törvényhozó szerv ellenőrizte volna. A jobbágyrendszert ők is el kívánták törölni, de úgy, hogy a föld nagy része a nemesség kezén maradjon.

A cár a meggyilkolása előtt elhalálozott

Bár egyes összeesküvők a cár meggyilkolását fontolgatták, I. Sándor cár 1825-ben bekövetkezett halála váratlanul érte őket. Az 1797-es trónöröklési törvények szerint legidősebb öccsét, Konstantint kellett volna kijelölnie örökösének. Csakhogy Konstantin egy katolikus lengyel asszonyt vett feleségül, s ezért nem kaphatta meg a görögkeleti államvallású birodalom trónját. Sándor 1822-ben ifjabbik öccsét, Miklóst nyilvánította örökösének. Konstantin ezt elfogadta, de Sándor nem tette időben közzé döntését.

Amikor 1825. december 1-jén Sándor tífuszban elhunyt, Szentpétervár kormányzója úgy érvelt, hogy egy titokban tartott rendelet nem írhatja felül a trónöröklés rendjét. Ezért vitathatóvá vált, hogy ki léphet trónra. A pillanatnyi hatalmi vákuumban a hadsereg tisztjeinek egy része – spanyol és itáliai példákat követve – megpróbálta hallatni a hangját.

Ha közzétették volna I. Sándor örökösödési terveit, valószínűleg valamennyi tiszt felesküdött volna az új cárra. Így viszont a hatóságokkal és Miklós nagyherceggel együtt esküt tettek Konstantinra, aki Lengyelországban tartózkodott. Amikor elterjedt, hogy Konstantin lemondott, három hét múlva Miklós azt követelte, hogy immár az ő nevére esküdjenek fel.

A felkelők teszetoszasága

Az Északi Társaság katonatisztjei ezt a helyzetet akarták kihasználni arra, hogy előálljanak követeléseikkel. Megegyeztek, hogy az új esküre kijelölt napon Konstantin uralkodói jogaira hivatkozva kivezénylik katonáikat a szentpétervári Szenátus terére, hogy a szenátorokat rákényszerítsék a monarchia felszámolására és ideiglenes kormány létrehozására.

Csakhogy az összeesküvők távolról sem bizonyultak határozottnak. 1825. december 26-án (az Oroszországban használatos Julianus-naptár szerint 14-én) a moszkvai ezred háromezer díszegyenruhás katonájával ki is vonultak a térre, s arra ösztökélték a katonákat, éltessék az oroszul konsztitucijának nevezett alkotmányt. Állítólag sok katona azt hitte, hogy ezzel Konstantin feleségét éljenzik. Miklós cár háromszor annyi katonát vont össze a megbízható ezredekből a Szenátus terén, ahol már a civilek is gyülekezni kezdtek. Az összeesküvők késlekedtek, azt remélve, hogy még többen csatlakoznak hozzájuk. A katonák órákig ácsorogtak a hidegben a téren, Szergej Trubeckoj herceg pedig, akinek át kellett volna vennie a főparancsnokságot, az osztrák nagykövetségre menekült.

Miloradovics tábornok tárgyalni próbált a felkelőkkel, hogy megelőzze a vérontást, mire Pjotr Kahovszkij halálosan megsebesítette a napóleoni háborúk népszerű hősét, majd lelőtte a gránátosok egyik ezredesét, Nyikolaj Sturlert, aki ki akarta vonni katonáit a felkelésből. A kereszttel békíteni próbáló Szerafin metropolitát elkergették.

A megtorlás

Miklós nem akar vért ontani uralkodása első napján, így gárdistákkal pró-

bálta szétoszlatni a lázadókat, de sortűzzel visszaverték őket. Végül délután öt óra körül a cár tűzparancsot adott a hozzá hű egységeknek – eldördültek az ágyúk, és a felkelők a kíváncsiskodókkal együtt szétszaladtak. Egyesek a Néva jegén próbáltak menekülni, de a gránátok feltörték a jeget, és sokan elmerültek. A szóbeszéd szerint több száz halott maradt a téren.

A Déli Társaság vezetőit, Pesztyellel együtt, már egy nappal korábban letartóztatták, az Egyesült Szlávok Társasága azonban néhány tisztet kiszabadított. Szergej Muravjov-Aposztol és Mihail Besztusev-Rjumin január 10-én (az orosz naptár szerint december 30-án) felkelést kísérelt meg a csernyigovi ezreddel Kijev és Bila Cerkva között, de öt nap alatt felszámolták a mozgalmukat.

A felkelők közül 289 személyt ítéltek el a törvényszékek, 31-et élethossziglani szibériai száműzetésre, 85-öt pedig rövidebb szibériai időszakokra. Pesztyelt, Muravjov-Aposztolt, Besztusev-Rjumint, Kahovszkijt és Kondratij Fjodorovics Rilejevet 1826. július 25-én (a Julianus-naptár szerint 13-án) felakasztották. Hármójuk kötele elszakadt, s a hagyomány szerint Rilejev vagy Muravjov így sóhajtott fel: *„Boldogtalan ország, még azt sem tudják, hogyan kell valakit rendesen felakasztani!'*

A felkelőket az 1860-as években kezdték dekabristák néven emlegetni felkelésük hónapjának orosz nevéről. Hugh Seton-Watson brit történész (1916–1984) még *„az orosz forradalmi akciók talán legnemesebb személyiségeinek"* nevezte őket. Kollégája, David Saunders (1951–) viszont úgy fogalmazott, hogy a dekabristák *„az ország politikai és társadalmi struktúrájának teljes átalakítását tervezték, de az általuk javasolt orvosságok egy része rosszabb következményekkel járt volna, mint a betegség, amelyet meg akartak gyógyítani".*

Győzelmük esetén minden bizonnyal egy diktatórikus forradalmi kormányzat került volna az ország élére. Ugyanis rendkívül kevesen voltak, s még saját katonáikkal sem tudatták pontosan szándékaikat, a társadalom szélesebb körei pedig semmit sem tudtak a titkos társaságok céljairól. Az új cár, I. Miklós pedig gondoskodott róla, hogy megszilárdítsa az abszolutizmust és Oroszországban jó ideig senki se merje követendő példának nyilvánítani a francia társadalmi és politikai rendszert.

OROSZ TÁBORNOKOK

USAKOV

A legyőzhetetlen orosz tengerész

Fjodor Fjodorovics Usakov (1744–1817) kisnemesi családból származott, apja az I. Péter által alapított, tekintélyes Preobrazsenszkij-gárdaezred őrmestere volt. 1761-ben csatlakozott a haditengerészethez, először a balti flotta, majd Taganrogban a doni flotta tisztje lett. Harcolt az 1768–1774-es orosz–oszmán háborúban. 1775-től fregattparancsnok, majd 1780-ban rövid ideig II. (Nagy) Katalin jachtjának parancsnoka volt. Az udvari intrikákat azonban nem kedvelte, és visszatért a hadiflottához. Az amerikai függetlenségi háborúban, a II. Katalin által meghirdetett fegyveres semlegesség idején (1780–1783) az orosz kereskedőhajókat védelmezte a Földközi-tengeren. A Krími Kánság elfoglalása (1783) után ő irányította a szevasztopoli és herszoni kikötők megépítését. 1783-ban ellentengernaggyá léptették elő.

A következő orosz–oszmán háborúban (1787–1792) részt vett a fidoniszi (ma: Kígyósziget) tengeri ütközetben Marko Ivanovics Vojnovics admirális parancsnoksága alatt (1788. július 14.). Ezután sorra aratta a győzelmeket a Kercsi-szorosnál (1790. július 19.), a Tendra-földnyelvnél (1790. szeptember 8–9.) és a Kaliakra-foknál (1791. augusztus 11.).

Valamennyi ütközetben túlerőben lévő ellenséges flottát győzött le. Sikereit annak köszönhette, hogy ügyesen kombinálta a tüzérségi tüzet a manőverezéssel, határozottan megközelítette az ellenfél flottáját, zászlóshajójára koncentrálta a támadást, s addig üldözte, amíg meg nem semmisült vagy meg nem adta magát. 1798-ban admirálissá léptették elő.

A második koalíció háborújában az oszmán flottával szövetségben harcolt (1798–1802), elhódította Franciaországtól a Jón-szigeteket és Korfut, blokád alá vette az itáliai francia bázisokat. Nápolyban 600, Rómánál 800 katonát tett partra, akiket az itáliaiak felszabadítókként üdvözöltek. Ezután Pál cár Máltához küldte, melyet brit flotta ostromolt, de odaérkezése után azonnal visszahívta.

Bár arról volt híres, hogy valamennyi ütközetben győzelmet aratott, s negyvenhárom csatája során egy hajót sem veszített, I. Sándor cár nem kedvelte. Leváltotta a fekete-tengeri flotta parancsnoki rangjáról, ezért 1807-ben lemondott és visszavonult a szanakszári kolostorba. Az év bizonyos időszakát saját szerzetesi cellájába zárkózva töltötte.

1812-ben felkérték, hogy álljon a helyi fegyveres erők élére, de egészségi problémái miatt a honvédő háborút már csak anyagilag támogatta. Négy hadihajót, egy kitüntetést, a kalinyingrádi haditengerészeti iskolát és egy 1978-ban felfedezett kisbolygót neveztek el róla. 2001-ben az orosz ortodox egyház az orosz hadiflotta, 2005-ben pedig az orosz nukleáris stratégiai bombázók védőszentjévé nyilvánította.

SZUVOROV

Modern idők Hannibálja

Alekszandr Vasziljevics Szuvorov (1730–1800) apja az I. Péter által alapított Preobrazsenszkij- és Izmaljovszkij-gárdaezredek tisztje és szenátor volt. Szuvorov 1745-ben került be a kadétiskolába. 1754-től az ingermanlandi gyalogosezredben szolgált, ahol két év múlva őrnaggyá nevezték ki. Végigharcolta a hétéves háborút (1756–1763), s ezt követően a szuzdali gyalogezred parancsnoka lett, ezredesi rangban.

A 18. századi hagyományos, főleg manőverezésből álló hadászat helyett a gyors hadműveletek, az oszlopban való támadás és az állandó gyakorlatozás fontosságát vallotta. A lengyelországi bari konföderáció elleni harcokban elért sikereiért 1770-ben vezérőrnaggyá nevezték ki. Jelentős győzelmeket aratott az orosz–oszmán háborúban is (1768–1774), Kozludzsánál 1774-ben ötszörös túlerő felett diadalmaskodott. Ő adta át a saját tisztjei által letartóztatott felkelőt, Pugacsovot a hatóságoknak. 1777-től véres harcok árán ő biztosította a Krími Kánság feletti orosz fennhatóságot. Sorra kapta a kitüntetéseket, 1786-ban pedig II. Katalin cárnő híres kegyence, Patyomkin herceg helyettese lett.

Az 1787–1792-es orosz–oszmán háborúban Kinburn erődjét védelmezte, és részt vett Ocsakov elfoglalásában. Foksánynál és a Rimnik folyónál aratott győzelmeiért (1789) II. Katalin kitüntetésekkel halmozta el, II. József német-római császár pedig birodalmi gróffá emelte. Legnagyobb katonai diadala a Duna-deltában található Izmail bevétele volt 1790-ben, amiért a cárnő tábornaggyá nevezte ki, és saját kezűleg ajándékozta meg a tiszteletére vert éremmel. Lengyelország második felosztása után Szuvorov vezető szerepet játszott a Kościuszko-féle felkelés elleni harcokban, Krakkó és Varsó véres mészárlásokkal járó elfoglalásában.

Mivel II. Katalin nagyrabecsülését élvezte, I. Pál cár idején kegyvesztett lett, főleg amiatt, hogy ellenezte a porosz egyenruha használatát, valamint a Pál által kirótt, embertelen büntetéseket. A cár elbocsátotta, vidéki birtokára száműzte, s még a levelezését is ellenőrizte. A második franciaellenes koalíció vezetőinek rábeszélésére 1799-ben mégis rábízta az itáliai osztrák–orosz haderő parancsnokságát.

Az itáliai és svájci hadjáratokban oly nagy sikert aratott, hogy a cár „Itália hercege" címmel és generalisszimuszi ranggal tüntette ki. (E címet utána csak Sztálin használta.) Más európai fejedelmektől is sorra kapta az érdemrendeket. Győzelmeit a gondos felderítésnek, a meglepetésszerű támadásnak, a gyors hadműveleteknek, a tartalék megőrzésének és időben történő bevetésének, valamint a katonák alapos kiképzésének köszönhette. Legnevezetesebb haditettei közé tartozott az Alpokon való átkelés. Ötvenöt csatában vett részt, s két kivételtől eltekintve mindig jelentős létszámfölényben lévő ellenséget győzött le. Híres kijelentései: *„Egy csatát sem nyertek meg dolgozószobában!" „A golyó egy ringyó; csak a szurony tudja a dolgát!" Gyakorlatozz keményen; harcolj könnyedén!"*

KUTUZOV

Az orosz Fabius Maximus Cunctator

Mihail Illarionovics Golenyiscsev-Kutuzov (1745–1813) apja tábornok és szenátor volt, ő tizenkét évesen hadmérnöki iskolába került, és tizenhat évesen lépett be a hadseregbe. Harcolt a lengyel felkelők (1764–1769), majd 1770-től a Krímben az oszmánok ellen. Jól beszélt franciául, németül, angolul, majd a lengyel, svéd és török nyelvet is tanulmányozta. Szuvorov mellett harcolt, aki nagyra becsülte, s ő gyakorolta rá a legnagyobb hatást.

1773-ban fejlövést kapott, fél szemére meg is vakult. 1787-ben a Krím kormányzója lett, majd kitüntette magát az 1787–1792-es orosz–oszmán háborúban is. Ezután isztambuli nagykövet, a finnországi orosz erők, majd a szentpétervári kadétok parancsnoka lett, később berlini nagykövet s végül Szentpétervár kormányzója.

I. Sándor trónra lépése után egy ideig kegyvesztett volt, egyes történészek szerint azért, mert a cár apjának a kegyence volt, mások szerint azért, mert nem akadályozta meg a megölését. 1805-ben a cár rábízta a Habsburg Monarchia támogatására küldött hadsereget, ám Austerlitznél vereséget szenvedett. Ezt újabb kegyvesztés követte. 1812-ben, miután más parancsnokok folyamatosan visszavonultak az Oroszországba benyomuló „Nagy Ármádia" elől, a katonai vezetők és tanácsadók nyomására a cár mégis Kutuzovot nevezte ki főparancsnokká.

Már nem tudott lóra szállni, elszundított a haditanácsban, s az eldöntetlen borogyinói csata után elfogadta Moszkva elvesztését, hogy megmentse a hadsereget, mégis zsenialitását bizonyonyítja konklúziója: *„Napóleon egy áradat, de Moszkva lesz a szivacs, amely felitatja."* Majd a malojaroszlaveci csatával rákényszerítette ellenfelét, hogy a már végigpusztított útvonalon vonuljon vissza.

Tolsztoj a *Háború és béke* című regényében a népi bölcsesség megtestesítőjeként mutatta be, Sztálin pedig zseniális hadvezérré nyilvánította. Kortársai szerint viszont inkább ügyesen helyezkedő, középszerű, lusta, erkölcstelen és kedélyes opportunista volt – akinek azonban az austerlitzi csatától eltekintve általában szerencséje volt.

BEBESI GYÖRGY

Ohrana

Az utolsó Romanovok politikai és titkosrendőrsége

Az Ohrana a cári Oroszország „államvédelmi osztályaként" jött létre. Célja a cár elleni összeesküvések, a forradalmi szervezkedések s kiváltképp a politikai terrorizmus elhárítása volt. Bár kifejezetten hatékonynak bizonyult, tevékenységét társadalmi gyűlölet övezte, mivel titkosrendőrségi módszerekkel dolgozott s a törvényességet gyakran megkerülve működött. A beépülés, megfigyelés, letartóztatás mellett a kínvallatás is az eszközrendszerébe tartozott. Bár az 1917. évi februári forradalom után formálisan feloszlatták, az „államvédelmi szervezet valójában nem tűnt el, csak formájában átalakult. A bolsevik hatalomátvétel után Leninék az Ohrana mintájára alkották meg a CSEKA-t, melynek immár a proletárállam védelme lett a feladata, s a *„forradalom ellenségeinek könyörtelen felszámolása"* érdekében jogilag korlátlan felhatalmazással, nyílt erőszakszervezetként működött.

Az anarchista letartóztatása.
Ilja Repin festménye, 1892

1881. március 1-jén az addig kézzel tucatnyi merényletkísérletet túlélő s a kortársak által ezért halhatatlannak nevezett reformer uralkodó, II. Sándor cár mítosza szertefoszlott. Az 1879-ben a cári monarchiának hadat üzenő s ellene szabályos földalatti háborút folytató első, „modern" anarchista terrorszervezet, a Narodnaja volja, a Népakarat két aktivistája, Riszakov és Grinyevickij, a Bányászati Főiskola hallgatói a hintójára, majd a sebesülése után támadt csődületben közvetlenül a lába elé dobott bombával megölték a cárt, s ezzel sok szempontból új időszámítás kezdődött a birodalom történetében.

A POLITIKAI RENDŐRSÉG FELADATA

II. Sándor cár halálával a már korábban is sokat tehetetlenkedő politikai rendőrség, a még I. Miklós által 1826-ban létrehozott és nagyon hamar hírhedtté vált Őfelsége Személyes Kancelláriájának III. ügyosztálya látványos kudarcot szenvedett, amelyet már nem volt képes kiheverni. A megalkotása idején még kitűnően működő szervezet nem boldogult az új ellenséggel, az anarchistákkal, s hiába váltották egymást az élén újabb és újabb vezetők, a 3-5 fős konspirációs sejtekben küzdő terrorista szervezkedés ellen nem volt ellenszerük, ráadásul szakmai hibák sorozatát követték el.

Pedig a III. ügyosztály I. Miklós cár alatt nagyon sokáig a hatalom stabil, megbízható, szinte emblematikus támaszának tűnt. A hivatalt a dekabrista mozgalom felszámolása után, 1826. január 3-án állították fel, civil ügynökei mellett komoly egyenruhás rendőri és csendőri erő felett rendelkezett. Első vezetője, Benkendorff tábornok a cár személyes konzultánsa kitüntető címet is elnyerte.

A politikai rendőrség feladatait a dekabrista lázadás tanulságait is figyelembe véve fogalmazták meg. Alaptevékenységként információkat kellett gyűjtenie a szektákról, az ellenzéki mozgalmakról, a forradalmi eszmék felbukkanásáról, az illegális csoportosulásokról, s fel kellett derítenie a pénz- és okirat-hamisítási ügyeket. Figyelme kiterjedt az orosz lakosokon kívül az országban élő külföldiekre is. Vagyis az ügyosztálynak *„információt kell szereznie és jelentést kell tennie minden eseményről"*.

A szervezet alapvető újdonsága az elődökhöz képest, hogy az egész országra kiterjedő megfigyelőhálózatot hozott létre a totális kontroll gondolatának jegyében. Az országot a jobb áttekinthetőség érdekében először 5, majd később 7 csendőri körzetre, districtumra osztották, amelyeket tovább bontottak szekciókra. A körzetek élén tábornokok, a szekciók élén ezredesek álltak. Rendőreikkel az együttműködést nem lehetett megtagadni, aki szembeszállt a cár hivatalával, az személyesen a cárt sértette meg. A *„hatóságok éberen őrködő szemének"* nevezett ügyosztálynak 1836-ban 4324 alkalmazottja volt.

A testület jelentős mennyiségű irataanyagot (feljelentést), évente mintegy 10-12 ezer bejövő és mintegy 4 ezer kimenő aktát dolgozott fel. Fennállása alatt mintegy 2000 cári ukázt kapott, és 300-600 ügyben tett jelentést. Működése során az ügyosztály további részlegekre tagolódott, ezek közül a legfontosabbak a forradalmi ügyekkel foglalkozó, valamint az Oroszországgal ellenséges államokkal kapcsolatot tartó személyek megfigyelését végző csoportok voltak. Központi épülete, a „Fehér Ház" a szentpétervári Lánchídnál volt, ide idézték be a gyanúsítottakat, itt folytak a kihallgatások, és itt tárolták a dokumentációt.

A testület működését segítették a cenzorok, akiknek létszáma Miklós korában magasabb volt, mint a ténylegesen publikáló irodalmároké. A cenzori hivatal részben legális hivatalos cenzúrázást, előzetes engedélyezési eljárást végzett. Direktíváik szerint vissza kellett utasítaniuk mindent, ami az önkényuralom, a pravoszlávia és a népiség eszmekörét sértette, továbbá amit az állami érdekekkel, illetve a pravoszláv erkölcsökkel összeegyeztethetetlennek találtak. Emellett informális cenzúrázást, például levélellenőrzést is végeztek. A visszautasított szerzők személyi anyaga gyakran átkerült a III. ügyosztályhoz, és rendőri ügyként folytatódott.

Az ügyosztály nagyon jól szervezett erő volt, a hatalom stabilitását kitűnően biztosította, egészen az anarchisták megjelenéséig. Az új kihívásnak azért nem volt képes megfelelni, mert nem arra a célra hozták létre: nem személyeket védett, hanem egy hatalmi szisztémát, egy uralmi formát, egy kormányzati rendszert.

II. Sándor, érezve a szervezet avíttságát, jó néhány változtatást hajtott végre. 1860-ban az igazságügyi reform keretében bevezették a vizsgálóbírói intézményt, így a vizsgálati szakaszt elválasztották a nyomozatitól. Az ügyosztály vezetője 1868–1874 között Suvalov gróf volt, aki a konzervatív szárnyat képviselte az udvaron belül, és az uralkodó elleni 1866-os merénylet után sikerült keresztülvinnie a hivatal megerősítését.

Az ügyosztály központi magja ekkoriban nem volt nagy létszámú: 1878-ban 52 fő, 1880-ban 72 fő végezte a stratégiai irányítást, illetve hangolta össze az operatív munkát. Ugyanakkor az általuk irányított civil és egyenruhás rendőri, csendőri titkos és besúgói állomány létszáma elérte az 5,5 milliót. Oroszország lakossága 1861-ben kb. 60 millió fő volt, így összességében a lakosság közel 10%-ának volt valamilyen formában köze az államvédelemhez. Az ügynököket három csoportba sorolták: titkos ügynökök (ágensek), akik név nélkül jelenthettek, önkéntesek, akik névvel adták le jelentéseiket, és hivatásosok, akik a szervezet állományába tartoztak és fizetésért dolgoztak.

A NAGY ÁTSZERVEZÉS

1880-ban megkezdődött a korábbi rendőrség átszervezése, majd a folyamat a cár ellen 1881-ben bekövetkezett merénylet után felgyorsult, és a tervezett változások is sokkal radikálisabbak lettek.

Az új szervezet A Társadalmi Rend és Biztonság Védelmének Osztálya elnevezést kapta, ennek rövidítéseként alakult ki ismert neve: Ohrana (Ohrannoje otgyelenyije), azaz Védelmi Osztály. Az új testület hivatalosan 13 kormányzóság politikai és titkosrendőrsége volt, és alapjaiban a III. ügyosztály korábbi struktúrájára épült, ám volt egy jelentős újítása: a belső, teljesen titkos és állandó ügynöki hálózat létrehozása. Az ügynökök elsődleges feladatának a forradalmi és nihilista társaságok felderítését és leleplezését tekintették – bírósági felelősségre vonás céljából.

Az Ohrana létrehozói felismerték, hogy az anarchizmussal szembeni küzdelemben azért maradtak alul, mert nem voltak beépített ügynökeik, akik a sejtekbe behatolhattak volna, ezért leszögezték, hogy *„minden más nyomozószervi erő csupán kiegészítő jellegű, a titkos munkatársakat senki és semmi nem pótolhatja"*. Az ügynökök-

nek meggyőződésükben szilárdnak, becsületesnek, jóravalónak, merésznek, kitartónak, türelmesnek és őszintének kellett lenniük. Az ágensi körből kizárták a lengyeleket és a zsidókat, bár ezalól a későbbiekben többször kivételt tettek.

A 19. század végén Oroszországban rangot és presztízst jelentett az Ohrana ügynökének lenni. Állampolgárok százezrei kérelmezték felvételüket a Védelmi Osztályba, s a legváltozatosabb érveket hozták fel, hogy miért szeretnének munkatársak, ügynökök, provokátorok vagy besúgók lenni:

„Lengyel kapcsolataim vannak, mely nemzetiséghez magam is tartozom. – Munka nélkül maradtam, el vagyok keseredve. – Buzgó kívánságom, reményem, hogy képes leszek szolgálni titkos ügynökként a Főméltóságod által vezetett biztonsági osztályon, tisztelettel felajánlom szolgálataimat. – Agglegény vagyok, 33 éves, mostanáig könyvelői munkakört töltöttem be jó nevű cégeknél, néhány idegen nyelvet beszélek, és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezem a helyi gyárosok, kereskedők és értelmiség körében."

A háttérmunkát csinovnyikok végezték, a rendőrök és a csendőrök voltak a végrehajtók, és mellettük tevékenykedett a provokátorok, spiclik, besúgok, ügynökök hada. Az ügynökök viselkedésének is kidolgozták az alapvető szabályait. Az elsők között szerepelt ezek között, hogy tilos a szembe nézni. Ha a gyanúsított, illetve célszemély ránézett, az ügynöknek sapkájával vagy tenyerével el kellett takarnia az arcát, nem engedhette meg, hogy felismerjék vagy megismerjék. Megjelölték az ügynöki munka végzésére különösen alkalmas foglalkozásokat: javasolták a kereskedők, bérkocsisok, fodrászok, vendéglősök stb. beszervezését, illetve jelentkezésük elfogadását, ugyanis ők munkájuk révén sok emberrel kerültek kapcsolatba, így sok információhoz jutottak.

A fő ellenség, a narodnyik terrorizmus elleni küzdelemben az Ohrana igen kiterjedt jogosultságokkal bírt. Ignatyev gróf, az első belügyminiszter a cárgyilkosság után keresztülvitt egy rendkívül szigorú törvényt (Lex Ignatyev), amely igen széles körű felhatalmazást biztosított a hatóságoknak. Ezt eredetileg a cár megölése miatti felháborodás keltette délorosz pogromhullám megfékezésére alkották, a gyakorlatban azonban inkább az agrármegmozdulások elfojtására, illetve a munkástüntetések szétkergetésére alkalmazták.

Bevezetésekor hangoztatták, hogy a törvényt ideiglenesnek szánják – mindössze 3 évre tervezték, ameddig a „rendcsinálás" tart –, hatékonysága miatt azonban egészen 1917-ig érvényben tartották. Ez a jogszabály lehetőséget biztosított a hatóságoknak a három főnél nagyobb csoportosulások szétkergetésére, a második eredménytelen felszólítás után tűzparancs kiadására, illetve előzetes felhatalmazás nélküli házkutatásra, igazoltatásra, előállításra és motozásra.

Az Ohrana további eszközei közé tartozott a nyílt vagy titkos megfigyelés, valamint a letartóztatás-bebörtönzés. Nyomatékos figyelmet érdemel, hogy a Védelmi Osztály 5 évig terjedő száműzetéssel büntethetett saját hatáskörében, bírói ítélet nélkül. Az Ohrana széles jogköre persze indokolható volt, másképpen az ezrek életét követelő anarchista terrorral szemben nem tudott volna hatékonyan fellépni. Puriskevicsnek, az Orosz Nép Szövetsége nevű szélsőjobboldali szervezet alapító atyjának felkérésére 1908–1912 között összeállították *Az orosz fájdalom könyvét*, amely adatolva közli az 1861 és 1912 között megölt állami tisztségviselők névsorát. A lista kb. 20 ezer nevet tartalmaz.

Az Ohrana azonban nem volt állam az államban. A belügyminisztérium (MVD) szervezeti állományába tartozott, a mindenkori belügyminiszter rendelkezett felette, joga volt a rendőrség vezetőinek leváltására, eltávolítására, felelősségre vonására, ám az Ohrana élén mindig magas rangú katonai vezetők álltak, általában tábornoki vagy generálisi rangban. A szervezet területi struktúrájának kiépítése gyakorlatilag rögtön a létrehozása után megtörtént. A három legnagyobb város, Varsó, Szentpétervár és Moszkva külön nyomozati alszervezetet kapott, amelyeket „ohrankáknak", védelmi részlegeknek neveztek el.

A megfigyelt politikai pártok között prioritási sorrendet állítottak fel, és aktáikat különböző színekkel jelölték. Piros lapot kaptak az eszerek (szociálforradalmárok), kéket a szociáldemokraták, sárgát a diákok, zöldet az anarchisták és fehéret a politikusok. Különleges figyelmet fordítottak a diákokra, akiket 1888-ban a kivételes törvény hatálya alá vontak. Eszerint az egyetemek területén csoportosuló fiatalokat, amennyiben három „oszolj!" felszólítás ellenére sem engedelmeskedtek, fegyveres lázadónak minősítették, s mint ilyeneket le lehetett lőni őket.

Az Ohranának megalakulása után a spontán módon szerveződő társadalmi konkurenciával is meg kellett küzdenie. A cárgyilkosság miatti felháborodott hangulatban ugyanis a nemesség bizonyos csoportjai önálló likvidátorszervezetet hoztak létre a régi szabadkőműves páholyok mintájára. Megunva a rendőri tehetetlenséget úgy gondolták, hogy egyszerűen felkutatják és kivégzik az anarchistákat, hasonlóképpen, mint a narodovolecek az államhatalom képviselőit, valamint megvédik az új uralkodót a várható merényletektől.

Ezzel a „Szent Csapatnak" nevezett nemesi csoporttal szemben az Ohrana – a „jogállamiság" képviselőjeként fellépve – azt hangoztatta, hogy a gyilkosság gyilkosságnak számít, bárki bármilyen motivációból követi is el, és a rendőrség feladata kizárólag a gyilkos elfogása és bíróság elé állítása lehet. Végül is a túlbuzgó karrierista nemesek tehetetlensége és az Ohrana korai sikerei együttesen vezettek ahhoz, hogy III. Sándor alig egy év működés után betiltotta a hivatalosan nem is létező titkos páholy működését.

Az Ohrana új eszközei

A konkurencia nélkül maradt Ohrana a birodalom legjobban informált és kiváló képességű embereket felvonultató szervezetévé vált. Nemcsak passzívan figyeltek és jelentettek, de elemzéseket is végeztek, és jelentéseiket javaslataikkal együtt juttatták el a tényleges döntéshozókhoz.

Az új eszközök közé tartozott a provokáció. Ennek keretében az egyes narodovolec sejtekbe igyekeztek ügynököket beépíteni, akiknek többrétegű feladatot kellett végrehajtaniuk. Az alkalmas személyeket meg kellett próbálni kettős ügynökké tenni az információszerzés érdekében. Alkalmazták az átállítás módszerét is: egyes tehetségesnek, értelmesnek tűnő anarchisták számára, akik még különösebben súlyos bűncselekményeket nem követtek el, felajánlották, hogy dolgozhatnak az Ohranának, s ezt az ajánlatot sokan elfogadták. Közülük Szergej Zubatov a későbbiek során az egyik legsikeresebb rendőr lett a szervezetben, a generális rangig vitte és moszkvai főkapitány-helyettesi beosztást ért el.

A beépített ügynökök alapfeladata a lebuktatás volt, emellett igyekeztek az egyes sejteket összeugrasztani, így azok gyakran egymással végeztek, árulónak tartva a másikat, vagy éppen egymást adták fel a rendőrségen. Az anarchista sejteket, amelyeket felderítettek, sohasem göngyölítették fel teljesen, mert akkor a kiépülő új sejtekről nem lett volna információjuk, nulláról kellett volna kezdeni a nyomozást. Mindig meghagytak „egy magot", egy kiválasztott delikvenst, aki vagy rendőrügynök lett, vagy spontán módon újjászervezte a lebukott sejtet, amelyre csak akkor csaptak le, amikor már teljesen kiépült.

Az Ohrana képzett vezetői honosították meg Oroszországban a modern kriminológia még Nyugat-Európában is új, elsősorban Franciaországból származó eszköztárát. Zubatov nevéhez köthető, hogy a vádlottakról aktát állítottak össze, a gyanúsítottakat lefényképezték, ujjlenyomatmintát vettek tőlük. A szervezetet fénykorában, a századfordulón mintegy 4000 operatív tiszt irányította s kb. 10 millió, különböző rangú és fedettségű ügynököt mozgatott az akkor már 120 milliós birodalomban – és külföldön.

Beépülés az eszer pártba

Az eszerek (szociálforradalmárok), a „terror második nemzedéke", avagy – ahogy még gyakran hívták őket – a 20. század „első városi gerillái" a kilencvenes években élesztették újjá az államellenes erőszak gondolatát, de ezt már nem elsősorban vidéki paraszti bázisra építkezve kívánták megvalósítani, mint elődeik, a narodovolecek, hanem az öntudatosodó, ideológiailag is képzettebb, egyre tömegesebb városi munkásságra alapozták működésüket. 1894-től jöttek létre fokozatosan szervezeteik – az első Népjog néven vált ismertté –, majd 1896-ban Szaratovban, 1897-ben pedig Moszkvában illegális kongresszusokon lezajlott a különböző eszer csoportok uniója.

Az eszerek vezetője „az orosz forradalom nagymamája", Bresko-Breskovszkaja asszony volt, akinek vehemenciáját jól jellemezte, hogy amennyiben a gyűléseken nem figyeltek rá, néhány plafonba eresztett pisztolylövéssel adott nyomatékot mondanivalójának. A párt programtervezete 1898-ban *Feladataink* címmel látott napvilágot. Fontosabb megállapításai szerint szociális reformokat kell végrehajtani a munkásságra támaszkodva, ki kell vívni a politikai szabadságot, és merényletekkel, terrorral kell kiharcolni az alkotmányt.

Az Ohrana nehéz helyzetben volt az új államellenes szervezettel szemben, mert nem volt rálátása a teljes struktúrára, ezért amikor 1901-ben Svájcban, Bernben Gersunyin és Glotz létrehozták az eszer pártot, az Ohrana megpróbálta ügynökeit beépíteni a vezetésbe. Ebben sikerrel járt, az új, titkos pártformáció harmadik tagja, helyettes vezetője minden idők egyik legsikeresebb rendőrügynöke, Jevno Azef (Azov) lett.

A párt megalakulásával ismét megkezdődtek a merényletek, az államellenes akciók, a politikai gyilkosságok, feltűnően nagy számban és feltűnő sikerrel. 1901. február 14-én egy Karpovics nevű diák lelőtte Bogolepov kultuszminisztert, mert utasítására néhány fiatalt, akik részt vettek egy diákzavargásban, besoroztak katonának. Dmitrij Szipjagin belügyminisztert a Miniszteri Bizottság (kormány) előcsarnokában lőtte le Sztyepan Balmasov eszer diák 1902 áprilisában. Obolenszkij herceget azért ölték meg, mert leverte a Poltavai Kormányzóság parasztjainak lázadását. Bogdanovics ufai kormányzót is likvidálták, mert a sztrájkoló zlatouszti munkásokba lövetett. Nyikolaj Bobrikovot, Finnország főkormányzóját egy orosz eszerekkel kapcsolatot tartó finn nacionalista lőtte le.

A sikeres merényletek oka két tényezőben kereshető. Egyrészt az Ohrana nem tudott az első pillanattól az új szervezettel szemben kellő hatékonysággal fellépni, másrészt a beépített ügynökök hitelességének megteremtése érdekében – bármily nehezen hihető – hozzájárult egy-egy merénylet végrehajtásához. 1902 és 1904 között Vjacseszlav Pleve, a korábbi rendőrfőnök volt a belügyminiszter, aki elhatározta a keménykezű rendteremtést, a merényletek megfékezését. Radikalizálni kívánta a rendszert, és növelni az eszer pártba beépített ügynökök számát. Egyik ügynökének, Szazonovnak így fogalmazott: *„merényleteket provokálunk ki belőletek, láthatóvá teszünk titeket, hogy aztán eltapossunk benneteket".*

Egy legendás kettős ügynök

Bár hivatalosan sohasem lehetett volna zsidó származású személy rendőrügynök, mégis gyakran éppen a körükből kerültek ki a legsikeresebbek. Jevno Azef (1869–1918) a Zónának nevezett zsidó letelepedési övezetben, a Gradnói Kormányzóságban született, iskolái elvégzése után kereskedelmi utazó lett, sikkasztott, majd a büntetés elől Németországba menekült. Továbbtanulása érdekében az Ohranához fordult anyagi támogatásért, cserébe a külföldön élő orosz csoportok, diákok megfigyelését ajánlotta fel. A rendőrség – elfogadva felajánlkozását – német és svájci forradalmi diákcsoportok szemmel tartásával bízta meg.

Első jelentését 1893-ban írta, illetménye ekkor 50 rubel volt. Hogy több információhoz jusson, maga is beállt a szervezkedő diákok közé, felesége eszer diáklány lett. Azef olyan jól konspirált, hogy neje egészen férje lebukásáig nem tudott annak kettős életéről. Jelentéseire, minőségi munkájára a jó szemű Zubatov rendőrfőnök figyelt fel, hazavitték és beépítették az eszerek közé. Jelentései továbbra is kitűnőek voltak, emelték a fizetését, és aktívan részt vett ügynöktársaival együtt a szétszórt eszer csoportok párttá szervezésében. Gersunyin, a szociálforradalmárok vezetője nemcsak helyettesévé tette, hanem őt tartotta utódjának.

Azefnek mindkét oldal felé produkálnia kellett: az Ohrana számára nyújtott nagy teljesítménye az volt, hogy meghiúsította Szipjagin belügyminiszter első megölési kísérletét, majd feladta főnökét, Gersunyint, így ő lett a párt vezére. Az eszerek felé ezzel egyidejűleg Plevének, a keménykezű belügyminiszternek a meggyilkolásával bizonyított: ő dolgozta ki azt az akciót, amelyet ügynöktársa, Szazonov hajtott végre. A dolog pikantériája, hogy Szazonovot éppen Pleve építette be, ám átállt és valódi eszerré vált. A sikeres merénylet súlyos trauma volt az Ohrana számára, különösen annak fényében, hogy első számú vezetőjét egy általa beépített ügynök ölte meg, ezért óriási revízió kezdődött a munkatársak és az ügynökök között.

Azef elképesztő dolgokat művelt: az Ohrana az egyik legsikeresebb beépített ügynökének, az eszer párt pedig a legzseniálisabb forradalmi vezetőjének tartotta. Ennek ára volt, fennmaradt leveleinek tanúsága szerint gyakran szinte skizofrén lelkiállapotba került, komoly személyiségzavarral, identitásproblémákkal küzdött. Mint ügynök jó néhány terrorakciót megakadályozott, meghiúsította például a Vlagyimir nagyherceg, Kleigels helytartó és Trepov tábornok elleni merényleteket, ám

mint forradalmár Szergej Alekszandrovics nagyherceget már feláldozhatónak vélte a forradalmi hitelesség oltárán.

Tevékenysége időnként a profi arcátlanságot sem nélkülözte. Jelentette tartótisztjeinek, hogy Gapon pópa rendőrügynököt, a rendőrszocializmus rendszerének egyik vezetőjét holtan találták a finn határ melletti dácsájában, de azt nem közölte, hogy a Rutenberg vezette kivégző kommandó az ő parancsára indult el. Jelentette az Ohranának, hogy merénylet készül a cár ellen, de azt nem, hogy az akcióért ő a felelős a pártban. Ugyanakkor többször meghiúsította a cár elleni merényleteket, oly módon, hogy társai számára szándékosan tévesen adta meg az egyébként titokban közlekedő uralkodói szerelvény indulási idejét. Kortársak becslései szerint legalább 30 sikeres akció fűződik a nevéhez egyik oldalról, körülbelül 300 eszer feladása és leleplezése a másikról, mindeközben 16 éven keresztül nem lepleződött le.

Lebukása egy Burcev nevű, szintén eszernek induló, majd a közéleti újságírás területén landoló, mai fogalmaink szerint talán oknyomozó riporternek nevezhető zsurnaliszta tevékenységének, valamint egy sértett és elbocsátott rendőri vezetőnek, Lopuhin rendőrigazgatónak köszönhető. Burcev és Lopuhin külföldön találkoztak, és Lopuhin felfedte az újságíró előtt, hogy milyen szerepet játszott Azef Pleve a belügyminiszter meggyilkolásában. Lopuhin a „cégen belül" azon operatív tisztek közé tartozott, akik ismerték Azef szerepét és olvasták jelentéseit, illetve tartották a kapcsolatot vele.

Burcev továbbította az információt az eszerek központi bizottsága felé, ahol eleinte nem akartak neki hitelt adni, ám amikor megbizonyosodtak az értesülés valóságtartalmáról, Azefet halálra ítélték. A kettős ügynök azonban gyors volt, és az Ohrana segítségével, amely továbbra is csak annyit tudott, hogy az egyik ügynöke lebukott, 2000 rubellel és egy Neumayer névre szóló útlevéllel feleségével együtt Németországba szökött. Feleségének és családjának sikerült eljutnia az USA-ba, őt a háború idején a németek letartóztatták, és 1918 áprilisában halt meg egy berlini börtönben. Ott is temették el, sírjára csak egy szám került: 446.

A RENDŐRSZOCIALIZMUS

A 19. század utolsó harmadára Oroszországban is kialakult a nagyüzemi munkásság, amely még a nyugati korai kapitalizmus embertelen viszonyaihoz képes is elképesztő nyomorban élt. A konfliktusoktól terhelt orosz társadalomban a nemrég még falun dolgozó emberek egyszerű barakkokban laktak, napi 12-14 órát dolgoztak, infrastruktúrával nem rendelkeztek, alacsony fizetésük teljesítményarányos volt, akár fizikailag is megfenyíthették őket, juttatásaik egy részét a gyári kantinban levásárolható utalványban kapták. Ilyen körülmények között az orosz gyári munkásság törvényszerűen radikalizálódott, hiszen helyzetének legális úton történő javítására esély sem kínálkozott.

A hatalom bármiféle munkásmegmozdulást rendőri ügynek tekintett, és a munkások féken tartására engedélyezte a gyárosok számára privát gyárfelügyelőségek, azaz magán fegyveres alakulatok létrehozását. Amennyiben ez nem talált megoldást, jött az állam egyenruhás rendőrsége, ha ez sem, akkor bevetették a hadsereget, a reguláris alakulatokat, akárcsak a vidéki parasztmegmozdulások esetében. A munkások így óhatatlanul a forradalmat, osztályharcot, proletárdiktatúrát hirdető nyugati radikalizmus – a marxizmus – és az orosz forradalmi-anarchista hagyományok felé fordultak.

Zubatov Ohrana-generális már 1898-ban kidolgozott egy tervezetet, amely elképzelései szerint kezelhetővé tette volna a munkáskérdést, mert jól látta, hogy itt nem maroknyi összeesküvő csoportok által működtetett, néhány fős illegális sejtekről van szó, hanem olyan formálódó államellenes erőről, amely – az ő kifejezését használva – „polgárháborúba" taszíthatja az országot. A gyárakban a monarchia iránt lojális munkásszervezeteket kívánt létrehozni, s a dolgozók az állam iránti hűségért némi szociális és gazdasági engedményt, korlátozott szervezkedési szabadságot, valamivel több szabadidőt, több vodkát és bizonyos kulturális jellegű előjogokat kaptak volna cserébe. Egyetlen dolog volt tilos: a politizálás, az orosz állam lényegének, a cári rendszernek s az egyház szerepének a megkérdőjelezése.

A szervezőmunkát ott kezdték, ahol már bizonyos segélyszervezetek, munkástársulások működtek, és ezekre mint bázisra építve hoztak létre monarchista munkásszervezeteket. Így alakult meg Szentpétervárott a Gépipari Munkások Önsegélyező Társulása, illetve nyomában a cárhű munkáscsoportok vidéki hálózata. 1902-ben Minszkben létrehozták a Független Zsidó Munkáspártot, amely szintén az Ohrana „gyámsága" alatt állt. A lényeg a „kifogni a szelet a vitorlából" politikája volt, úgy gondolták, ha a munkásság mérsékelt önállóságot és szervezkedési szabadságot kap, elveszíti érdeklődését a radikális, felforgató eszmék iránt.

A monarchista munkáscsoportosulások alapszabályzatát is az Ohrana dolgozta ki, és ebben nagyon világosan le voltak fektetve a lehetőségek és a kötelezettségek. Arról, hogy a létrehozott szervezetek ne önállósuljanak túlságosan, többrétűen gondoskodtak; együttműködtek a gyárfelügyelőségekkel, amelyek helyi szinten szemmel tartották a munkásszervezeteket, és azonnal jelezték, ha valamelyik szövetség túlment a jogosultsága határain. A munkások szemmel tartása érdekében beépített ügynökökkel is megerősítették a szisztémát, ezért is nevezték rendőrszocializmusnak a rendszert.

Mindez azonban így is kevésnek bizonyult. A legalizált munkásszervezetekben nemcsak a békés munkások, hanem a szociáldemokrata és eszer munkások is meglátták a fantáziát. Beléptek a tagok sorába, és a legális szervezkedés lehetőségét felhasználva elkezdték belülről bomlasztani, illetve átalakítani, radikalizálni az éppen ilyen tevékenységek kiküszöbölésére létrejött szervezeteket. Leváltották a cár iránti hűség jelképeként a csoportok élére állított sztárosztákat (felelősöket), s szovjeteket (tanácsokat) választották a helyükre. A politikai súlypont-eltolódásra 1903 nyarán derült fény, amikor egy Odessza központú, a kikötői munkások köréből indult sztrájkhullámot, amelyet elvileg a monarchista munkások szerveztek, Zubatovék képtelenek voltak leállítani. Kiderült, hogy az MVD elvesztette az ellenőrzést az általa létrehozott monarchista munkásszervezetek felett, a zubatovscsina, ahogy a kortársak nevezték, megbukott. Zubatov kegyvesztett lett, leváltották és Vlagyimirba száműzték, a rendőrszocialista szisztéma megmentésével azonban tovább kísérleteztek.

A meglévő, a monarchiához hű munkásszervezeteket oly módon kívánták átalakítani, hogy azokból a gazdasági és szociális küzdelemnek még a lehetősége is kivesszen, és csak valláson, falusi mintára működő közösségként *(szobornoszty)* működhessenek tovább. Az új rendszer vezetője Georgij Gapon pópa lett – természetesen rendőrügynök. 1904 végéig úgy tűnt, a „lebutított" munkásszervezetek ebben a formában is működőképesek, különösen, mivel az orosz–japán háború kitörése után a monarchista munkások ígéretet kaptak, hogy nem bocsátják el és nem küldik a frontra őket. 1904–1905 telén azonban felborult a kényes egyensúly. Több szentpétervári nagyüzemben – mint például a Putyilov gyárban – kezdték elbocsátani a munkásokat, köztük szobornosztytagokat is, akik szembenézve a kemény tél, a munkanélküliség és a front veszedelmeivel, úgy érezték, hogy a hatalom nem értékelte hűségüket, elárulta őket.

Általános forrongás indult meg, s Gaponnak döntenie kellett: vagy elismeri kudarcát és Zubatov sorsára jut, vagy megpróbálja valamiképpen leszerelni a mozgalmat. Gapon ez utóbbi mellett döntött, és megfogalmazott egy petíciót, amely lényege szerint felért egy alkotmánytervezettel. 1905. január 9-én egy békés, monarchista munkástömeg vonult – az állam és az egyház iránti hűségét kifejezve cári zászlók és ikonok „védelme alatt" –, hogy az uralkodónak átnyújtsa az ő hű népe petícióját, ám II. Miklós palotaőrsége a tömegbe lövetett.

Ezzel kirobbant az első orosz forradalom, a gaponovscsina is megbukott. A munkásokat a hatalom a radikális mozgalmak karjaiba lökte. Ez a kísérlete túlnőtt az Ohranán, s végső eredményében össztársadalmi szinten éppen azt a folyamatot indította el, amelynek megakadályozására létrehozták.

A SZTOLIPIN-GYILKOSSÁG

Az első orosz forradalom előtt a rendőrszocializmus bukásával és a forradalom alatt tanúsított erőtlenségével az Ohrana sokat veszített addigi presztízséből, de működése lényegében változatlan formában egészen 1917-ig fennmaradt.

1906-ban segítséget nyújtott Sztolipin miniszterelnöknek a 2. állami duma puccsszerű feloszlatásában. 1907-től újdonság lett a szervezet profiljában, hogy különböző baloldali szervezetek – szociáldemokraták, eszerek – mellé néhány szélsőjobboldali csoportosulás is felkerült az ellenfelek listájára. A sztolipini konszolidáció által létrehozott félparlamentáris, félalkotmányos modellt ugyanis nagy erővel támadta néhány ultramonarchista szervezet, amely a cári állam eszméjéhez betű szerint ragaszkodott. Ezek sorában az első helyen állt az Alekszander Dubrovin által alapított Orosz Nép Szövetsége, az egykoron azonos nevű feketeszázas szervezetből kivált csoportosulás, amely legalább olyan kérlelhetetlen ellenfele volt a rendszernek jobbról, mint a Lenin-féle bolsevizmus balról.

Az Ohrana nyilvánvalóan szerepet játszott az ún. Bejlisz-ügyben. 1911-ben Kijevben meggyilkoltak egy Andrej Juscsinszkij nevű 12 éves kisfiút. A gyanú a közeli téglagyár zsidó művezetőjére, Mendem Bejliszre terelődött, akit letartóztattak, s bár nagyon hamar kiderült, hogy a bűncselekményt nem követhette el, származása újabb alapot nyújtott egy nagy erejű, a középkori vérvádelméletet felmelegítő antiszemita propagandához. Ennek következménye lett a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* – egy Ohrana által gyártott hamisítvány – megjelentetése, amely a zsidó világuralmi törekvések hangoztatásával hergelte a tömegeket. A politikai rendőrség megpróbált bizonyítékot konstruálni a vádhoz, ám nem járt sikerrel. A sztolipini rendszer stabilitását mutatta, hogy két év politikai birkózás után a bíróság felmentő ítéletet hozott.

Az Ohrana történetének kifejezetten dicstelen lapjaira tartozik a reformer miniszterelnök, Sztolipin meggyilkolásában játszott szerepe. Oroszország „utolsó utáni reménysége", a volt szaratovi kormányzó 1906-tól irányította Oroszországot. Véget vetett a forradalomnak, új kormányzatot és működőképes állami dumát hozott létre, kormánya mögé stabil parlamenti többséget szerzett. Számos nagyszabású reformot kezdeményezett, így például fel merte számolni az orosz parasztságot gúzsba kötő évezredes intézményt, a falusi obscsinát, s mindezt olyan zseniális módon tette, hogy a gazdává vált parasztok révén stabil középosztálybeli bázist teremtett a hatalom számára. Megreformálta az igazságszolgáltatást, igyekezett emancipálni a zsidókat, egyenjogúságot biztosítani a nemzetiségi területeknek.

Reformjait az uralkodó és környezete a forradalom felszámolásáért hálából sokáig eltűrte, Sztolipin azonban túl messzire ment. Komolyan gondolta, hogy a helyi önkormányzati közigazgatás (zemsztvorendszer) keretébe bevonja a peremterületeket, a nemzetiségi vidéket, valamint a kormány irányítása és ellenőrzése alá vonja a hadsereget és a flottát, amelynek II. Miklós volt a főparancsnoka. Törekvéseit az udvari intrikusok úgy interpretálták az uralkodó felé, hogy Sztolipin át akarja venni hatalmat, és köztársaság kikiáltására tör, amelynek természetesen ő lenne a vezetője. Leváltani a társadalmi közhangulat miatt nem merték, ezért az Ohrana megszervezett egy „dupla fenekű" akciót, egy „eszer merényletet" a miniszterelnök likvidálására.

1911. szeptember 1-jén a kijevi Operaházban előadást tartottak, amelyen az uralkodó és a miniszterelnök is részt vett. A szünetben egy „eszer terrorista", egy bizonyos Bogrov odalépett az első sorban ülő kormányfőhöz, és több pisztolylövéssel megölte. A merénylettel kapcsolatosan már a kortársakban is súlyos kételyek fogalmazódtak meg. Bogrov ugyan az eszer párt tagja volt, ám tagsági igazolványát alig két nappal a merénylet előtt állították ki. Az Operaházba a belépőt a kijevi Ohrana-főnöktől kapta, s végül, de nem utolsósorban nagyon nyomós szempont az is, hogy egy valódi anarchista mindenképpen az első számú célpontot, magát az uralkodót lőtte volna le, aki két székkel Sztolipin mellett ült.

A miniszterelnök halála – bármi is volt benne a Védelmi Osztály szerepe – megásta az Ohrana sírját is, hiszen a birodalom működése egészen 1917-es bukásáig már nem volt képes normalizálódni. A háború harmadik évében a testület már a személyi védelmi feladatait sem tudta kielégítően ellátni, nem tudta például megakadályozni Raszputyinnak, a cári család kedvenc sarlatánjának a meggyilkolását, pedig ezt kiemelt feladatként kapta magától az uralkodópártól.

***

Az Ohrana sorsa érdekesen alakult 1917-ben, különösen a bolsevik forradalom után. Azt gondolhatnánk, hogy a hatalomra került többségi szociáldemokraták felszámolták, megsemmisítették azt a szervezetet, amely őket üldözte, zaklatta, elfogásuk esetén megkínozta, száműzte. Ám nem így történt. A vörösterror csak néhány emblematikus vezetőt, köztük Szergej Zubatovot érte utol. A Bolsevik Párt Központi Bizottságában Trockij álláspontja kerekedett felül, aki – akárcsak a hadsereg esetében – azt mondta: *„szakemberekre szükség van".*

MONORI ZSOLT JENŐ

A HÉT NŐVÉR

A sztálini hatalomreprezentáció kőbe öntött allegóriái Moszkvában

■ 1953 tavaszán, amikor Sztálin halálhíre bejárta a világot, Moszkva egén már kirajzolódtak a jövő múltjának kontúrjai: a monumentális, csipkézett felhőkarcolók, amelyeket a moszkvaiak egyszerűen csak „hét nővérként" emlegettek. Ezek az épületek egy korszak önmitológiáját testesítették meg. A háborúban győztes Szovjetunió kulturális-ideológiai nagyhatalomként kívánta újrarajzolni a világképet. Így Moszkvának is fel kellett nőnie New York vagy London sziluettjéhez – de vörös árnyalatban.

■ Az 1947 és 1957 között elkészült hét grandiózus épülettel meg akarták mutatni a világnak, hogy a Szovjetunió is képes „amerikai típusú" felhőkarcolók építésére, de sztálini módra – azaz monumentálisan, díszesen, ideológiai szimbolikával telve.

■ A hét nővér nem csupán a sztálini megalománia építészeti lecsapódása volt, hanem egy ideológia formai kódja: az erő, az örökkévalóság és a hatalom építészeti nyelven elbeszélt narratívája. Stílusuk a neoklasszicizmus, az art deco és a gótika sajátos szintézise, amit a „szocialista realizmus" dogmája hatott át. A vertikalitás nemcsak formai döntés volt, hanem szimbolikus eszköz: az ember fölé magasodó állam metaforája.

■ Ma ezek az épületek egyszerre emlékeztetnek egy letűnt korra és túlélésének képességére. Bár sokan a totalitárius múlt relikviáiként tekintenek rájuk, a moszkvai városkép meghatározó részeivé váltak, és turisztikai látványosságként, szállodaként, egyetemként azok is maradtak.

■ Moszkva hét nővére nemcsak múlt, hanem jelen is, kőből, márványból épített mementó: rengeteg oszlop, torony, szobor, ornamentika – mindez az eszme szolgálatában. A hét nővér egyszerre volt építészeti kísérlet, propagandaeszköz, hatalmi jelkép és urbanisztikai mérföldkő – a hidegháború idején a szovjet rendszer önbizalmát és világvezetői igényét közvetítő, centralizált hatalom vizuális metaforája. Sztálin mondása szerint: *„Nem csak tankkal lehet legyőzni a Nyugatot – építsük meg a világ legnagyobb városát."*

MOSZKVAI ÁLLAMI EGYETEM

Építés: 1949–1953
Tervező: Lev Rudnyev
Magasság: 240 m

A Moszkvai Állami Egyetem (MGU) főépülete nem csupán a hét nővér közül a legmagasabb, de az egész korszak legteljesebb sztálini építészeti manifesztuma is. A Lenin-dombról szinte uralja a moszkvai horizontot – mintha a tudomány és az államhatalom szimbiózisának emlékműve lenne, ahol a tudomány a rendszer szolgálatában áll. Az egyetem égbe törő épülete szakrális jelképként jelenik meg. A központi torony szinte katedrálisként, az egyetemi kampusz „főoltáraként" magasodik a város fölé. Ideológiai üzenete: a szovjet tudomány egyenértékű az egyetemes, isteni tudással.

Lev Rudnyev, a kor kiemelt állami építésze a kompozíciót monumentális szimmetriával és klasszicista szerkezettel álmodta meg, miközben gótikus és art deco hatások is megfigyelhetők. Homlokzatán klasszikus mezopotámiai és görög szimbólumokat stilizáltak át „proletár stílusban". A szobrok és domborművek munkásokat, mérnököket, parasztokat ábrázolnak – az eszményi szovjet társadalom szereplőit. Itt található az egyik legnagyobb toronyóra Európában. A főbejárat boltívei fölött csillagászati és matematikai szimbólumok láthatók

Az épület nem csak egyetemi funkciókat lát el: belső tereiben szállások, éttermek, mozik és koncerttermek kaptak helyet, sőt még egy meteorológiai labor és egy planetárium is része ennek a „vertikális városnak". A tornyot egy hatalmas vörös csillag koronázza, amely éjjel is világít, ezzel szimbolizálva a szovjet tudomány vezérlő fényét. A gigászi vállalkozásban részt vevő diákokat, mérnököket és munkásokat kiemelt állami kitüntetésekben részesítették, de éles kontrasztként megjegyzendő, hogy az építkezésen Gulag-rabok is dolgoztak, akik száma elérte a 14 ezer főt.

A belső tér szobordíszei a szovjet embertípus – tanár, katona, munkás, paraszt – idealizált alakjait jelenítik meg. Sztálin személyesen hagyta jóvá az építészeti terveket, és a főépület később az egyetem mellett a rendszer belső elitjének is szimbóluma lett. Az MGU ma is a szovjet hatalom emléke és az orosz tudományos presztízs látványos megjelenése.

HOTEL UKRAJNA

Építés: 1953–1957
Tervező: Arkagyij Mordvinov
Magasság: 206 m

A Hotel Ukrajna a Moszkva folyó partján álló torony, amelyet a sztálini propaganda a „népi vendéglátás csúcsának" szánt. A felhőkarcoló külsőre monumentális, de díszes: neoklasszicista oszlopok, csipkés párkányok és egy csillaggal záródó, tűhegyes toronysisak adja a vertikális hangsúlyt. A belső terek art deco és orosz népművészeti motívumokat ötvöztek, aranyozott csillárokkal, vörös márvánnyal és intarziás padlózattal. Ideológiai üzenete: a Szovjetunió megengedheti magának a luxust – a kommunizmus ktört a szegénységből.

A szálloda kialakítása során külön figyelmet fordítottak arra, hogy az épület reprezentálja a Szovjetunió vendégszeretetét – itt fogadták a szocialista országok delegációit, művészeit, tudósait. Az eredeti tervek szerint a toronyban egy múzeum is helyet kapott volna, amely a szovjet vendéglátás történetét mutatta volna be. A szálloda építése idején több ezer katona és hadifogoly is részt vett a munkálatokban, titoktartási kötelezettség mellett.

A lobbiban Moszkva 1:500 méretarányú makettje található, egy szoborcsoport pedig a „szovjet élet szépségeit" ábrázolja. A Radisson-csoport később akkurátusan felújította az eredeti enteriőrök egy részét, így mára a sztálini reprezentáció és a kortárs luxus egyfajta múzeumi elegye lett. Az épület ma is Moszkva egyik legfényűzőbb, legdrágább és leglátogatottabb szállodája. Panorámaliftje felvezet a tetőn található kilátóba, amely Moszkva egyik ikonikus látványosságává vált. Az Ukrajna torony megmutatja, hogy a vendéglátás is lehet hatalmi performansz. A Moszkva folyóra néző homlokzata hajókikötőre emlékeztet, utalva ezzel Moszkva globális nyitottságára.

KÜLÜGYMINISZTÉRIUM

Építés: 1948–1953
Tervező: Vlagyimir Gelfrej, Mihail Minkusz
Magasság: 172 m

Az Orosz Föderáció Külügyminisztériumának épülete a hét nővér közül az egyik legkarcsúbb, gótikusan vertikális hatású torony, amely szinte belesimul a diplomácia szimbolikus világába. A szerkezet szigorú szimmetriája és égbe törő, zárt formája olyan benyomást kelt, mintha maga is egy hatalmas pecsét lenne, amely lezárja a Szovjetunió belső világát. Az épületet gyakran emlegetik a „birodalmi diplomácia sziklájának", mivel a hidegháború éveiben itt zajlott a szovjet külpolitika stratégiai tervezése.

Egyes források szerint az építkezés utolsó szakaszában Sztálin utasítására toldották hozzá a főépületi tengelyt koronázó, hegyes toronysisakot, hogy jobban illeszkedjen a többi nővérhez. Így az épület úgy néz ki, mintha egy gótikus katedrális és egy erőd keveréke lenne. Alapvetően elrettentő hatást kelt: a torony szögletes, a csúcs szinte „tőrként" nyúlik az égbe. A diplomácia nyelvén ez határozott jelenlétet jelent. A hét nővér közül a legzordabb kinézetű – olyan, mint egy „kőből faragott ultimátum". Ideológiai üzenete: a Szovjetunió domináns erő a világ diplomáciai színpadán.

Az oszloprendek klasszikus hatásúak, monumentális méreteik meghökkentőek. A belső tér puritánabb, mint a többi toronyban: sötétebb tónusú faanyag, zárt terek, masszív ajtók, egyszerűbb díszítés jellemzik. Funkcionalitás, erő és biztonság dominál. A falait díszítő domborművek a népek testvériségét jelképezik. Belsejében rejtett tárgyalószobák és „válságközpontok" helyezkednek el, köztük térképekkel, geopolitikai szimbólumokkal díszített termek.

Az épületbe sokáig csak belépési engedéllyel lehetett bejutni, máig szigorúan ellenőrzött terület. Homlokzatán a szovjet címer mellett a békegalamb szimbóluma is megjelenik, ironikus ellentétben a hidegháborús feszültségekkel. Az épület ma is a külügyminisztérium székháza, ikonikus háttere Moszkva nemzetközi szerepének.

LENINGRADSZKAJA SZÁLLODA

Építés: 1949–1954
Tervező: Leonyid Poljakov
Magasság: 136 m

A Leningradszkaja Szálloda a hét nővér közül a legkisebb, mégis különleges jelentőséggel bír, elsősorban esztétikai és művészettörténeti értékei miatt. Az épületet a Komszomolszkaja térre tervezték, ahol három vasútállomás is található – így a szálloda a vasúti utazás reprezentatív kapujává vált. A stílusa különleges: a középkori orosz ortodox toronyformákat ötvözi barokkos díszítéssel és art deco belső terekkel. A recepció mögötti falra – propagandafogásként – a korabeli pártvezetők mozaikból kirakott ikonképei kerültek.

A bejárattól hatalmas oszlopcsarnokba vezet az út, ahol aranyozott ornamentika és korabeli kristálycsillárok fogadják a vendégeket. Itt található a világ leghosszabb és legsúlyosabb (6 tonnás) szállodai csillárja. A szálloda eredetileg az „utazók palotájaként" funkcionált, ahol a munkásosztály tagjai is megtapasztalhatták a szocialista életminőséget. Az éttermek és dísztermek kifejezetten a külföldiek lenyűgözésére szolgáltak, sok „orosz romantikus" utalással.

Az építkezés során külön hangsúlyt fektettek a dekorativitásra, Poljakov építész pedig tudatosan célul tűzte ki az orosz építészeti örökség beemelését a modern felhőkarcoló formanyelvébe, szándékosan idézve az orosz ortodox egyházi és cári építészetet. Ennek üzenete: a Szovjetunió nem tagadja, hanem örökli és átformálja a történelmet, csak grandiózusabb méretben. A szálloda 2008-ban teljes felújításon esett át, de a belső díszítések nagy részét eredeti formájukban őrizték meg. A Hilton-láncba tartozó épület ma is ikonikus része Moszkva városképének.

KOTYELNYICSESZKAJA RAKPARTI HÁZ

Építés: 1947–1952
Tervező: Dmitrij Csecsulin
Magasság: 176 m

A Moszkva és a Jauza folyók találkozásánál álló Kotyelnyicseszkaja rakparti ház a „kaputorony" szerepét tölti be a belváros felé. A hét nővér közül ez készült el elsőként, s ez illeszkedik legjobban a városi tájba – nem elszigetelt torony, hanem a környezetbe integrált rakparti tömb. A felsőbb emeleteken a „népet szolgáló" kulturális elit kiváltságosai – művészek, színészek, írók – kaptak lakást. Ideológiai üzenete: a rendszer elismeri a tehetséget – ha lojális vagy, lakásod is lesz a mennyországban (itt lakott egy ideig Sztálin lánya, Szvetlana Allilujeva is).

A Kotyelnyicseszkaja rakparti épület mégis több mint lakóház: alsó szintjein mozi, könyvesbolt, gyógyszertár és más közszolgáltatások a kommunista rendszer önellátó jellegét tükrözték. A 700-nál is több lakás között négy-öt szobás, reprezentatív otthonok sora található. Minden lakás saját telefonnal és belső hulladékledobóval rendelkezett – ezek akkoriban szokatlannak számítottak. Egyes lakásokhoz külön könyvtárszoba és elegáns szalon is tartozott.

Az erkélyekkel tagolt, emberi léptékű, mégis tekintélyt parancsoló épület teraszos szárnyai fokozatosan ereszkednek a folyók irányába, ezzel erősítve a vízparti városképhez való illeszkedést. Belső tereiben az art deco és a neoklasszicizmus keveredik, gazdagon díszített mennyezetekkel, geometrikus padlómozaikokkal. A torony csúcsa monumentális, lépcsőzetesen kialakított, mintha templomi harangtorony lenne – szakrális hatást keltve a világi térben.

Az építkezést nehezítette a közeli folyók mocsaras talaja, emiatt megerősített alapozásra volt szükség, amelynek kivitelezésénél német hadifoglyokat is dolgoztattak. A homlokzati szoborcsoportok a szovjet nép idealizált karaktereit ábrázolják: könyvet tartó diákokat, zászlót emelő munkásokat. A torony egyes lakásai máig műemlékvédelem alatt állnak, eredeti berendezésükkel együtt. Ez az épület a hét nővér közül a legközelebb áll a lakhatás és kultúra integrációjának szovjet ideáljához – valódi vertikális kommunális városként funkcionált.

KUDRINSZKAJA LAKÓHÁZ

Építés: 1948–1954
Tervező: Mihail Poszohin
Magasság: 160 m

A Kudrinszkaja téri ház a sztálini korszak társadalmi hierarchiájának építészeti lenyomata. Az épületet elsősorban a szovjet technokrata elit számára építették – katonai pilóták, űrprogramban dolgozó mérnökök és pártfunkcionáriusok kaptak itt lakást. A belső terek tágasak, gyakran kétszintesek voltak, márványburkolatokkal, freskókkal, belső liftekkel és beépített telefonhálózattal – ami akkoriban rendkívüli kiváltságnak számított. Az apartmanok külön vendégszobákkal, némelyek titkos ajtókkal is rendelkeztek.

Számos ritkaságszámba menő megoldással próbálták a legkényesebb igényeket is kielégíteni. A konyhákba külön „sütőtorony" került, hogy egyszerre lehessen húst, kenyeret vagy zöldséget sütni. A tetőn napozóterasz volt, az alagsorban mélygarázs – Moszkvában ez az egyik legelső ilyen megoldás.

Az épület alsó szintjein külön bolt, rendelő, posta, sőt óvoda is működött, hogy a lakók minél kevesebbet hagyják el a komplexumot. Homlokzatát oszlopsorok és kazettás ablakok tagolják, klasszikus paloták architektúráját idézve. A mögöttes ideológiai üzenet: a szovjet emberek – valójában a pártelit – jóléte nem burzsoá luxus, hanem érdemek jutalma.

A tornyot egy centrális hatású világítótesttel zárták le, amely éjjel irányfényként ragyogott Moszkva fölött. Az épület ma is lakott, és sok lakásban megtalálhatók az eredeti, egyedi csillárok, parketták, faborítások és díszítőelemek. A torony belső szerkezete lehetővé tette a lakások könnyű átalakítását – a tervezők számoltak a jövő generációk igényeivel. A Kudrinszkaja torony valójában egyfajta sztálini „felhőpalota", amelyben az állam arra érdemes alattvalói élhettek saját kiváltságos világukban.

A VÖRÖS KAPU ÉPÜLET

Építés: 1947–1953
Tervező: Alekszej Duskin
Magasság: 133 m

A Vörös kapu téri magasépület különleges pozíciót tölt be a „hét nővér" között: ez volt az első, amelynek építése megkezdődött. A hét nővér közül a legkisebb magasépületet Lermontov-toronyként is emlegetik a helyiek, mivel az előtte lévő tér 1962 és 1986 között a költő nevét viselte.

A homlokzat szigorúan függőleges, határozott ritmusú és mintha egy városkapu formáját idézné. A ház különlegessége, hogy egy moszkvai metróállomás közvetlenül alatta található: az épületbe integrálták a Krasznije Vorota (Vörös kapu) állomást, ami igazi technológiai bravúrnak számított. Éppen ezért hangszigetelték és dupla ablakokkal látták el a lakásokat, a metró szellőzőrendszerét pedig integrálták az épület fűtésébe – energiahatékonyság „szovjet módra".

Az épület földszintjén közhivatalok és üzletek kaptak helyet, a felsőbb szinteken lakások, illetve mérnöki irodák működtek. A főhomlokzat közepén elhelyezett szoborcsoportok a szovjet munkás és paraszt ikonjait jelenítik meg – a párt ideológiai alaptípusait. Összességében szerényebb, praktikusabb kivitelezésével a szocialista realizmus minimalista vonásait hordozza. Letisztultabb tereivel, egyszerűbb padlóburkolataival, vaskos bútorzatával inkább dolgozók és középszintű funkcionáriusok számára kínált lakóteret. A korhangulatot nagyon jól tükrözi, hogy a „közösségi nevelés" célját szolgáló klubhelyiségeknek is helyet biztosítottak.

Az épület terveit Alekszej Duskin, a moszkvai metró legendás tervezője jegyezte, aki itt is érvényesítette a funkció és forma szoros egységét. A torony ma is az egyik legforgalmasabb pontján áll Moszkvának, mintha valóban bejárat lenne egy birodalmi városba. Ez a nővér a hét közül a „leghivatásosabb", a leginkább funkcióorientált: az államgépezet zártságának és precizitásának látványos példája. Üzenete: a jövő városa összeolvasztja az infrastruktúrát a hatalommal – a rendszer mindenhol jelen van.

Az épület a nevét a közeli történelmi diadalív után kapta, amelyet még a 18. században emeltek, majd a szovjet időszakban lebontottak – így a torony szimbolikusan is kapuként szolgált a szovjet jövő felé

Horváth Attila

A jogtalanság joga

A szovjet jog

A Szovjetunióban 1917 és 1991 között formailag sokat változtak a jogszabályok, de az a tendencia, hogy az írott törvények és a tényleges gyakorlat szinte köszönő viszonyban sincsenek egymással, nem változott. A szovjet típusú jogpolitikának tipikus példája az 1922. évi büntető törvénykönyv. Lenin utasítását követve a bíróságok a büntető törvénykönyv két általános tétele alapján bármit bűncselekménynek nyilváníthattak, amit társadalmilag veszélyesnek ítéltek vagy amit akár csak hasonlónak találtak bármely bűncselekményi kategóriához. Lenin szerint *„Ez a két paragrafus nekünk mindent megmond. A többit nem nekünk csinálták. Azok a világ számára valók, olyanoknak, akiknek nem a lényeg fontos, hanem a paragrafus."* Lenin útmutatása szerint a büntető jogszabályoknál *„a lehető legtágabb megfogalmazásra kell törekedni, mert csak a forradalmi jogérzék és a forradalmi tudat szabhatja meg a gyakorlatban a terror szélesebb vagy kevésbé széles alkalmazásának feltételeit".*

Bár a Szovjetunió teljes mértékben szakított a múlttal, illetve az azt megjelenítő cári rendszerrel, valójában az 1920–30-as években létrehozott politikai berendezkedésben mélyen gyökereztek a régi orosz politikai-jogi kultúra elemei. A cári adminisztráció a jogot a hatalomgyakorlás puszta eszközeként fogta fel. Nem alakult ki egységes és független jogrend, mint például Angliában vagy Franciaországban, és az egyetemek is viszonylag későn alakultak meg (Moszkva, 1755; Szentpétervár, 1802). Nem létezett szervezett, hivatásos ügyvédség sem, a bíróság az államigazgatás részeként működött.

Tényleg elhal az állam és a jog?

A jogi hagyomány és a jogérzet egyaránt hiányzott Oroszországban. Míg Nyugat- és Közép-Európában a jogot az erkölcs természetes kiegészítőjeként, a társadalom egyik szilárd alapjaként fogták fel, addig a cári rendszerben egyszerű végrehajtási aktusként tételezték. A törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat nem választották el egymástól. Szinte minden jogszabályt a közigazgatás alkotott, amely aztán értelmezte és végrehajtotta a saját normáit. Azt is természetesnek tekintették, hogy az uralkodó a jogszabályok felett áll.

Így nem csoda, hogy az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után egy ideig úgy gondolták, a jog és a jogászi hivatás már feleslegessé vált, hiszen addig sem volt jelentős szerepe a jogtudománynak, a jogi szabályozásnak. Bár Lenin, amikor 1920-ban bevezette a NEP-nek nevezett új gazdaságpolitikát, átmenetileg lehetővé tette a jogi szabályozást – ekkor született meg jó néhány törvénykönyv, például a polgári jogi kodifikáció és a büntető törvénykönyv –, s még az ügyvédi tevékenységet is engedélyezték, nem tűnt el a jogi nihilizmus gondolata a szovjet vezetők és jogászok tudatából. Lenin például így vélekedett a jogról:

„A nyelv arra szolgál az embernek, hogy leplezze a gondolatait – mondják a diplomaták. A törvény arra szolgál, hogy elferdítse a bűnösség és a felelősség fogalmát – mondják a jogászok."

A. G. Gojhbarg igazságügyi népbiztoshelyettes és a családjogi kódex egyik készítője így nyilatkozott:

„Minden öntudatos proletár tudja, hogy […] a vallás ópiuma a népnek. De ritka az olyan ember, aki felismeri, hogy a jog még mérgezőbb és kábítóbb ópiuma ugyanannak a népnek."

A sztálini politikai berendezkedés, amely már belátta, hogy a marxi utópiából a közeljövőben semmi sem lesz, visszatért a jogi szabályozáshoz mint technikai megoldáshoz. Módosították korábbi álláspontjukat az államról, illetve a jogról, és kijelentették, hogy az ún. burzsoá állam igazgatási apparátusát a szocialista rendszer sem nélkülözheti. Ennek következtében a szocialista állam is bürokratikus szervezet lett. Sztálin ehhez csak annyit tett hozzá, hogy az *„állam elhalása nem az államhatalom gyöngülésén, hanem annak maximális erősödésén keresztül fog bekövetkezni".*

Szocialista törvényesség

A jogot hatalmi eszközként használták, és nem engedték, hogy a hatalom korlátja legyen. A jog állami parancs lett. A törvényességnek és a jognak az erkölccsel való összevetését eleve elutasították. Lenin a Komszomol III. kongresszusán mondott beszédében kifejtette:

„Tagadunk minden olyan erkölcsöt, amelyet emberen kívül álló, osztályokon kívül álló fogalomból vezetnek le. […] *Erkölcsünket a proletariátus osztályharcának érdekeiből vezetjük le.* […] *számunkra az erkölcs a proletár osztályharc érdekeinek van alárendelve.* […] *Erkölcs az, ami elősegíti a régi kizsákmányoló társadalom elpusztítását és valamennyi dolgozó egyesülését a kommunisták új társadalmát megteremtő proletariátus körül."*

Az állam és a jog elhalásának marxi dogmája azonban továbbra is szerepelt a jogelméleti munkákban, azzal a különbséggel, hogy annak bekövetkezését a távoli jövőbe tették. Sztálin 1936 novemberében az alkotmánytervezethez kapcsolódó beszédében már a jog „stabilitásáról" beszélt, és az alkotmány életbe léptetésével a „szocialista törvényesség" érvényesülését ígérte. A sztálini direktíváknak megfelelően a korszak vezető jogi teoretikusa, A. J. Visinszkij kiadta a jelszót a hagyományos jogi eszközökhöz való visszatéréshez, bár természetesen a szocialista jognak a kapitalista joggal szembeni felsőbbrendűségét hangsúlyozta. Visinszkij a Sztálin útmutatásai alapján kidolgozott, ún. szocialista normativista elméletnek megfelelően így definiálta a jogot:

„A jog az államhatalom által megállapított vagy szankcionált olyan magatartási szabályok (jogszabályok) összessége, amelyek az uralkodó osztály akaratát fejezik ki és amelyeknek alkalmazását az állam kényszerítő ereje biztosítja, az uralkodó osztályoknak előnyös és hasznos társadalmi rend védelme, megszilárdítása és továbbfejlesztése céljából."

Az 1930-as évek közepétől a jogi túlszabályozottság vált jellemzővé a Szovjetunióban, ezerszámra gyártották a jogszabályokat. A jogi nihilizmus hagyománya azonban a jogászokkal és a jogtudománnyal szemben továbbra is fennmaradt. Sztálin ugyan visszaállította az egyetemi szintű jogi oktatást, de például 1950–51-ben a Szovjetunióban a felsőoktatásban részt vevő 1,2 millió tanulóból csak 45 400 volt a joghallgatók száma. A diktatúra számára a jogász – a maga szaktudásával, a jogot jellemző értékek, elvek, módszerek érvényesítésére irányuló törekvésével – kiküszöbölendő tényezővé vált. Sztálin a jogászi gondolkodást haszontalan szőrszálhasogatásnak aposztrofálta. Csupán a hivatalnok jogászt, a politikai elvárásokat jogi formába öntő, gyakorlatilag egyfajta „jegyzői" tevékenységet folytató jogász típusát tűrték meg. Az ún. marxista jogelmélettől is azt várták, hogy jogi érvekkel támassza alá a pártvezetés hivatalos álláspontját. Minden jogtudományi munkában, tankönyvben Marx, Lenin – és a hatvanas évekig Sztálin – éppen aktuális tanításaira kellett hivatkozni. Ennek révén a marxizmus ún. klasszikusai lettek a legtöbbet idézett szerzők.

A sztálini alkotmány

Az 1936. évi szovjet, ún. sztálini alkotmányt elsősorban a nemzetközi propagandacélok érdekében alkották meg. Döntően az európai országok közvéleményét akarták meggyőzni arról, hogy a Szovjetunió a hitleri Németországgal szemben demokratikus állam, amely a jövő társadalmát építi. Az alkotmány elkészítésének azonban belpolitikai okai is voltak. Sztálin így akarta deklarálni, hogy milyen eredményeket tudnak felmutatni. A Szovjetek VIII. Összoroszországi Kongresszusán 1936. november 25-én kijelentette:

„Szovjet társadalmunk már elérte azt, hogy alapjában megvalósította a szocializmust, létrehozta a szocialista rendszert, vagyis megvalósította azt, amit a marxisták más szóval a kommunizmus első vagy alsó fokának neveznek. Vagyis nálunk a szocializmus alapjában már megvalósult. [Az 1936-os alkotmány] *Olyan okmány lesz, amely arról tanúskodik, hogy az, ami a Szovjetunióban már megvalósult, éppúgy megvalósítható más országokban is."*

Így vált a sztálininak nevezett alkotmány minden, szovjet érdekszférába vont országban kötelező mintává. Ez az alaptörvény azonban „Patyomkin-alkotmánynak" vagy fiktív alkotmánynak minősíthető. Ténylegesen egyetlen rendelkezése sem érvényesült a gyakorlatban. A legtöbb esetben egy „íratlan", autoritárius gyakorlat volt a meghatározó. A szovjet állam az alkotmányosság bármely jele nélkül működött. Látszólag szakított az állampolgárok közötti nyílt különbségtétellel s az egyenjogúság elvéből indult ki, valójában ez nem érvényesült a gyakorlatban. Mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy nem a Legfelsőbb Szovjet a Szovjetunió legfelső államhatalmi szerve, hanem az állampárt vezetősége, élén Sztálinnal. A szövetségi államok nem önként csatlakoztak. A X. fejezetben felsorolt állampolgári jogok még elvi szinten sem érvényesülhettek. A vallásszabadságról, sajtószabadságról, egyesülési és gyülekezési jogról és a többi emberi jogról még csak nem is álmodhattak a szovjet állampolgárok.

Bíróságok

A cári Oroszországban a bírók a belügyminiszter irányítása alatt mint államigazgatási tisztviselők működtek. Döntésük ellen fellebbezni nem lehetett, csak alázatos kérelemmel fordulni a felettes hatóságokhoz. A szovjet bírósági szervezet Lenin útmutatásainak megfelelően ezt a gyakorlatot nem változtatta meg. Az 1936-os, sztálini alkotmány alapján 1938-ban a bíróságot szorosan egybeépítették az államigazgatási szervezettel. A területi, városi és helyi bíróságok igazgatását a területi, városi és helyi szovjetek keretében működő igazságügyi osztályok látták el.

Ügyészség

Lenin, amikor létrehozta ezt a centralizált, igazából az állampárt által irányított ügyészi szervezetet, az 1722-ben Nagy Péter által felállított, ún. cár szeme nevű intézményt tekintette mintának. Ezt a lenini elgondolást fejlesztették tovább az 1933-as ügyészi törvényben, amely végül is az 1936. évi, sztálini alkotmány szabályozásában nyerte el végleges formáját (113–117. cikk).

A törvények egységes érvényesítésének biztosítása érdekében létrehozták a centrális felépítésű ügyészi szervezetet, amelynek élén ekkor az igazságügyi népbiztos állt. Az ügyész irányította és felügyelte a nyomozást, sőt maga is jogosult lett a nyomozás, illetve a nem bírói szerv által végzendő előzetes vizsgálat foganatosítására. A szovjet ügyészség irányítói és felügyeleti joga azt jelentette, hogy utasítást adhatott a nyomozás és az előzetes vizsgálat megindítására, s felhatalmazták arra is, hogy a nyomozó és a vizsgálati szerveket ellenőrizze, határozataikat megsemmisítse és megváltoztassa, illetve a nyomozás irányát konkrét utasításokkal meghatározza. Emellett képviselte a vádat a bíróság előtt, és felügyeletet gyakorolt az őrizetben lévők fogva tartásának jogszerűsége felett.

A szovjet ügyészek példaképe, Visinszkij főügyész a harmadik nagy moszkvai koncepciós perben elmondott perbeszédében ilyen, jogilag cizellált érvelést adott elő:

„Egész országunk apraja-nagyja egyet vár, egyet követel: lőjétek agyon az árulókat és kémeket, akik eladták hazánkat az ellenségnek, lőjétek agyon őket, mint a veszett kutyákat! Népünk egyet követel: tiporjátok el az átkozott férgeket! – Az idő halad. A gyűlölt árulók sírjait, melyekre minden becsületes szovjet ember, az egész szovjet nép mindig megvetéssel fog nézni, belepi majd a gaz és a bogáncs."

Ügyvédek

A Szovjetunióban először teljes mértékben meg akarták szüntetni az ügyvédi hivatást, mondván, hogy ezek *„fölösleges közvetítői mechanizmusok"* az állampolgárok között, és ezért szükségtelenek lesznek. Később ettől a tervüktől elálltak, de az ügyvédeket igyekeztek integrálni a szovjet típusú diktatúra szervezeti kereteibe.

Munkához való jog, munkajog

Az 1936-os alkotmány 118. cikke deklarálta a munkához való jogot, ami egyúttal kötelezettség is volt, hiszen akinek nem volt igazolt munkahelye, azt megbüntették. *„Aki nem dolgozik, ne is egyék"* – idézték az alkotmány 12. cikkében Lenint, aki pedig érdekes módon Pál apostoltól kölcsönözte ezt a mondást. A valóságban Lenin, Trockij és a többi kommunista vezető is a hivatalos ideológiától eltérő elveket vallott a mun-

káról. Ennek lényegét Trockij fogalmazta meg:

„Az ember nem akar dolgozni, de a társadalmi szervezet rákényszeríti s ebbe az irányba ösztönzi. Következésképpen a munkást szükségszerűen kényszeríteni és ösztökélni kell. Ha pedig kiderül, hogy a kényszermunka improduktív, akkor az egész szocialista gazdaság összeomlásra van kényszerítve, mivel a szocializmushoz nem vezethet más út, csak az, amelynek során a gazdasági központ az összállami tervnek megfelelően hatalmi eszközzel elosztja a munkaerőt."

A munkához való jog nem jelentette a munkahely és a foglalkozás szabad megválasztását. A szabad munkavállalás helyett állami irányítás alá vonták a munkaközvetítést. A gyakorlatban nem érvényesült az elvégzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazás sem. Az állami és pártvezetők önkényesen és szabványosítva állapították meg a mesterségesen alacsonyan tartott béreket. A teljesítmény növelését ezért nem anyagi ösztönzéssel, hanem adminisztratív eszközökkel, marxi terminológiával: gazdaságon kívüli kényszerrel igyekeztek elérni. Ennek egyik eszköze volt a munkaversenyek szervezése, az ún. sztahanovista mozgalom. A munkaverseny valójában nem volt önkéntes, mert aki nem akart részt venni benne, azzal szemben szankciókat alkalmaztak. Természetesen a korabeli propaganda azt hangoztatta, hogy a munkaverseny alulról jövő kezdeményezés volt.

Mivel az államosítások révén szinte minden munkavállaló az állam alkalmazottja lett, a munkaadó a saját érdekeinek megfelelően szabályozhatta a munkajogot. Ennek következtében a munkavállalóknak a kilépéssel kapcsolatos jogait erőteljesen korlátozták, a munkaadók viszont indokolás nélkül is, azonnali hatállyal elbocsáthatták a dolgozókat. Az állami és pártvezetés még büntetőjogi eszközöket is bevetett a munkaerő röghöz kötése érdekében.

A vállalatok igazgatói, párttitkárai adminisztratív intézkedéseket is foganatosíthattak a munkavállalókkal szemben. A központilag megállapított fizetések mellett teljesen önkényesen osztogathattak a lakáskiutalástól az élelmiszerutalványig bezárólag különböző juttatásokat. A munkavállalók teljes mértékben kiszolgáltatottakká váltak, hiszen a munkaügyi jogvitákban eljáró hatóságok sem adhattak igazat a dolgozóknak egy állami vállalattal szemben.

Polgári jog

A bolsevik hatalomátvétel után állami tulajdonba vettek minden fontosabb vagyontárgyat. A gazdaságirányítást Lenin az I. világháborúban bevezetett német hadigazdaság mintájára képzelte el. A kormány az árakat központilag szabályozta, a fölöslegesnek ítélt készleteket lefoglalta és a termelést állami ellenőrzés alá vonta. Miután szinte mindent kárpótlás nélkül államosítottak, gyakorlatilag alig maradt olyan vagyon, amire valóságos polgári jogi jogviszonyok vonatkozhattak volna.

A vállalatok is a pénzforgalom kizárásával, „jóváírással" számoltak el egymással. A lakosság élelmiszerrel való ellátását jegyrendszerrel próbálták biztosítani. Mindenki aszerint juthatott hozzá egyes élelmiszerekhez, hogy melyik társadalmi osztályhoz tartozott. A hadikommunizmus gazdaságpolitikája katasztrofális helyzetet eredményezett, ezért Lenin utasítására 1922-ben elkészült a meglehetősen rövid, 435 §-ból álló szovjet polgári törvénykönyv. (Összehasonlításként: az 1928-as magyar magánjogi törvényjavaslat 2171 szakaszból állt.)

A magántulajdon védelmét szolgáló magánjogi szabályozást teljes mértékben elvetették. Az állam mindenfajta jogviszonyba beavatkozhatott. Lenin ezt kötelező erővel írta elő a polgári törvénykönyv szerkesztőbizottságának:

„Mi nem akarunk elismerni semmi »magánt«, számunkra minden, ami a gazdaságban történik, közjog és nem magánjog. […] *ennélfogva ki kell szélesítenünk az állam befolyását azokra a viszonyokra, amelyek a magánjoghoz tartoznak, ki kell szélesítenünk a kormány jogát arra, hogy ha szükséges, megsemmisítse a »magánszerződéseket«, és a magánjogi szerződésekre ne a római jogi corpus jurist, hanem a mi magunk forradalmi jogi felfogását alkalmazza."*

A szovjet polgári jog szerint az egyén nem rendelkezhetett megkérdőjelezhetetlen jogosultságokkal, mert a szocialista társadalomban mindenkinek elsősorban kötelezettségei vannak. Az emberek magatartását rendező jogszabályok elsődleges célja nem az individuális jogok vagy érdekek védelme, hanem az állam céljainak szolgálata. Ennek megfelelően a szovjet polgári törvénykönyv 1. §-a az alanyi jogokat csak akkor részesítette védelemben, ha azt a pártvezetés direktíváinak megfelelően gyakorolták. Ezt a polgári törvénykönyv életbe léptetéséről szóló jogszabály 5. §-a is megerősítette azzal, hogy a törvény értelmezésének csak akkor van helye, ha azt a kormány és a dolgozó tömegek érdekei (értsd: a pártvezetés érdekei) megkívánják.

A legjelentősebb változások a dologi jogi részben történtek. A római–germán jogcsaládban alapvetőnek ítélt ingó-ingatlan megkülönböztetés helyett a szovjet jogászok – a Marx által használt közgazdasági terminológiának megfelelően – termelőeszközök és fogyasztási javak között tettek különbséget. Termelőeszköznek a munkatárgyakat és a munkaeszközöket tekintették, amelyekkel értéktöbbletet, profitot lehet előállítani. A fogyasztási javakhoz az ember személyes szükségleteit közvetlenül kielégítő termékeket és szolgáltatásokat sorolták. Ezek a meghatározások eléggé bizonytalan jogi fogalmakat teremtettek, ami természetesen megkönnyítette az önkényes jogalkalmazást. Ennek azért is volt nagy jelentősége, mert deklarálták, hogy a termelőeszközök csak állami tulajdonban lehetnek (4. §).

A dologi jogi rész csak háromféle dologi jogot ismert. A tulajdonjogot, a római jogi superficiesnek megfelelő építményi jogot és a zálogjogot. Az orosz jog fejletlensége miatt ismeretlen volt a telki szolgalom, a haszonélvezet és a használati jog, a lakás szolgalma, az örök-haszonélvezeti jog (empytheusis) és a telki teher. Nem ismerték el a különös birtokvédelmet sem, arra hivatkozva, hogy a szovjet jog csak a produktív használatot akarja védelemben részesíteni, a puszta birtoklást nem.

A tulajdonjogot aszerint szabályozták, hogy ki a tulajdonos. Ennek megfelelően az egységes magántulajdon helyébe a jogalanyok szerint háromféle kategóriát kreáltak: az állami tulajdont, a szövetkezeti (kolhoz) tulajdont és a magántulajdont, amelyet személyi tulajdonnak is neveztek. Ez utóbbiba csak meghatározott mennyiségű fogyasztási javak tartozhattak, de az ún. termelőeszközök nem.

Az öröklési joggal szemben – különösen kezdetben – meglehetős ellenszenvvel viseltettek, munka nélkül szerzett jövedelemnek minősítették és tulajdonjogi korlátozásokba is ütközhetett. Ezért az 1918. április 27-i dekrétum megszüntette az öröklési jogot. (Ezzel együtt megszüntették a végrendelkezést és a 10 000 rubel feletti ajándékozás lehetőségét is.) A szovjet polgári törvénykönyv a NEP-re való tekintettel újra megengedte az öröklést, de csak 10 000 rubel értékhatárig (416. §). Az ezen felüli örökséget vagy pénzben kellett megváltani, vagy közös tulajdon jött létre az állammal (417. §). A 10 000 rubeles korlátozást az 1926. január 22-i rendelet helyezte hatályon kívül. Ennek megfelelően ezután a tulajdonjogi korlátozások betartása mellett elvileg bármilyen értéket lehetett örökölni.

A szovjet polgári törvénykönyv 418. §-a radikálisan korlátozta a törvényes örökösök körét: egyenes ági leszármazók (gyermekek, unokák, dédunokák), a túlélő házastárs, valamint azok a nem rokon munka nélküli vagy vagyontalan személyek, akiket az elhunyt a halála előtt legalább egy évig teljes mértékben eltartott. Ezek között a személyek között, hogy a vagyon még jobban elaprózódjon, a hagyatékot egyenlően osztották fel. A törzsön belüli helyettesítést a szovjet jog tudatosan mellőzte (420. §). Például ha valaki két gyermeket, egy özvegyet és egy eltartott idegen személyt hagyott maga után, és a gyermekeknek is volt összesen 4 gyermekük, akkor mindenki örökölt, a gyermekek, az unokák, az özvegy és az eltartott egy-egy részt. Jelen esetben tehát nyolcfelé kellett felosztani a hagyatékot.

Egyértelműen következtethető ezekből a jogszabályokból az a jogpolitikai cél, hogy lehetőleg minél kisebb vagyonuk legyen a szovjet állampolgároknak, így anyagi szempontból is kiszolgáltatottá váljanak. Egyetlen jövedelemforrásukat a szűkmarkúan és egyben önkényesen adományozott állami juttatások alkossák.

Büntetőjog

A büntetőjogot a szovjet típusú diktatúra eszközeként alkalmazták. A totális diktatúra elveinek megfelelően olyanokat is letartóztattak, akik nem politizáltak, nem fordultak szembe a hatalommal, sőt még leghűségesebb híveik közül is sokakat halálra ítéltek vagy bebörtönöztek. Azt akarták elérni, hogy mindenkit félelemben tartsanak. Ezt az elvet Nyikolaj Krilenko, a Szovjet Igazságügyi Népbiztosság vezetője fogalmazta meg: *„Nemcsak a bűnösöket kell kivégeznünk. Az ártatlanok kivégzése még nagyobb hatást fog gyakorolni a tömegekre."* Az általános félelem légkörében bárkit letartóztathattak és elítélhettek, de senki sem mondhatta azt, hogy a hatóság esetleg tévedne.

Lenin az *Állam és forradalom* című művében Marx nyomán kifejtette, hogy a bűnözés történelmi kategória, mely az osztálytársadalom felszámolásával el fog tűnni a társadalom életéből. Legfeljebb egyes személyek vétségei ellen kell fellépni, erre nem szükséges külön rendőrség, majd a társadalom civilizált tagjai szétválasztják a verekedőket, és megakadályozzák, hogy a nőket megerőszakolják. Az 1919-ben kiadott büntetőjogi *Vezérelvek* is ezt az álláspontot képviselte. Visinszkij mindezek alapján kinyilatkoztatta:

„A marxista–leninista elmélet megállapította, hogy a bűnözés egyik legfőbb oka a termelési eszközök feletti magántulajdon. […] *A marxizmus–leninizmus megállapította a bűnözés valódi tényezőit, amelyek maguknak a társadalmi viszonyoknak a szervezetében, a tulajdoni formákban, a társadalom létfenntartását szolgáló anyagi eszközök termelési módjainak és elosztásának szervezési jellegében rejlenek."*

Ennek megfelelően a bűnözést társadalmi jelenségként elemző kriminológiát „burzsoá áltudománynak" titulálták. A valóságban, persze, a bűnözés nem szűnt meg, hanem éppen ellenkezőleg, egyre több bűncselekményt követtek el. Ezt a tendenciát a statisztikai adatok meghamisításával igyekeztek leplezni. A sajtó pedig csak azokról a bűncselekményekről tudósított, amelyek bemutatását a pártvezetés valamilyen okból fontosnak tartotta. A legtöbb bűnesetet igyekeztek a nagyközönség elől eltitkolni.

Ennek az életszerűtlen dogmának aztán több esetben is tragikus következményei lettek. A legismertebb egy sorozatgyilkos, Andrej Romanovics Csikatilo története, aki 1978 és 1990 között több mint félszáz nőt és fiút ölt meg és élte ki rajtuk perverz hajlamait. A hatóságok nem akarták elismerni, hogy egy kommunista országban lehet sorozatgyilkos. Így még az is előfordult, hogy kínzással beismerő vallomásra kényszerítettek ártatlan embereket, és rájuk fogták a gyilkosságokat. Csak a szovjet rendszer összeomlásakor tartoztatták le a rosztovi rémként elhíresült Csikatilót.

A bűncselekmény fogalmának meghatározásakor a társadalomra veszélyesség kategóriájára alapozva, önkényesen bármilyen cselekményt bűncselekménynek minősíthettek. Az 1926. évi szovjet büntető törvénykönyv 16. §-a erről így rendelkezett:

„Ha valamely, társadalomra veszélyes cselekményre e törvénykönyv kifejezett rendelkezést nem tartalmaz, úgy e cselekményért való felelősség alapját és mértékét a törvénykönyv azon szakaszának megfelelő alkalmazásával kell megállapítani, amely az ehhez leginkább hasonló bűncselekményről rendelkezik."

A szovjet büntetési rendszert a kegyetlenség és a nyers brutalitás jellemezte. A legkisebb mérvű állam elleni bűncselekmény, sőt gazdasági bűncselekmény esetén is hozhattak halálos ítéletet. 1935 után egy ideig 12 éven felüli gyerekeket is kivégezhettek. Lenin arra utasította a hatóságokat, hogy nyilvános akasztásokat hajtsanak végre, mert a közszemlére tett holttest elrettentő hatást gyakorol. A Gulagra bírói ítélet nélkül is bárkit deportálhattak. A börtönökben, a büntetőtáborokban a kegyetlen bánásmód és a rossz élelmezés miatt nagyon sokan meghaltak vagy súlyosan megbetegedtek. A lágerek vezetősége sok esetben a politikaiakat az ún. blatnojokkal (megrögzött bűnöző) dolgoztatta, sanyargattatta.

Büntető eljárásjog

A büntető eljárásjog területén megszüntettek minden olyan jogintézményt, amely a terhelt védelmét segítette volna. A nyomozó hatóságok csak a terhelő bizonyítékokat gyűjtötték össze, de ezekkel sem kellett sokat bíbelődniük, hiszen Visinszkij hivatalos tanítása szerint a beismerő vallomás minden bizonyítékok „királynője". A beismerő vallomás kikényszerítésére pedig minden eszközt bevethettek. A bíráknak Visinszkij jelszavát kellett követniük: *„minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja".*

Központi direktíváknak megfelelően szervezték meg a koncepciós pereket. Ezek formailag kétfélék lehettek: titkos perek vagy kirakatperek. A hírhedt kirakatperek koreográfiáját minden valószínűség szerint a húszas években elterjedt vándorló utcaszínházak mintájára alakították ki. A vádat általában kétféleképpen kreálták. Vagy kitaláltak egy nem létező tényállást, és a vádlottakat addig gyötörték, míg azokat beismerték, vagy ún. amorális jogszabályok alapján ítéltek el sokakat. Például ellenforradalmi bűncselekmény, kollektív bűnösség, nép ellensége, árurejtegetés, rossz osztályhelyzet vádjával, kuláknak minősítéssel stb.

Kolontári Attila

A nagy honvédő háború

1941. június 22-én a náci Németország – a Hitler és Sztálin által kötött ideiglenes szövetséget felmondva – megtámadta a kommunista szovjet államot. A Vörös Hadsereg csak Moszkva előtt, a volokalamszki országúton tudta feltartóztatni a Wehrmacht gépies pontossággal előretörő egységeit, majd egy másik sorsdöntő ütközet során, a sztálingrádi csatában már visszavonulásra is késztette a német haderőt. Az alábbiakban néhány részletet emelünk ki ebből a heroikus küzdelemből.

Milyen jelentősége volt az ellenség hátában kibontakozó partizánmozgalomnak, és tagjai – köztük a később bálványozott Zója – miért folyamodtak a felperzselt föld taktikájához? Mi volt a szerepük a hadsereg egységeihez rendelt politikai komisszároknak? Milyen erényei és eredményei voltak a különlegesen kiképzett mesterlövészeknek? Hogyan törekedtek a Vörös Hadseregben a fegyelem és a rend megerősítésére, s miként büntették a bűncselekményt elkövetőket, dezertőröket, parancsmegtagadókat? Végül, de nem utolsósorban: hogyan jutott amerikai fegyver és felszerelés – köztük a legendás Studebakerek és Shermanok – birtokába a Vörös Hadsereg?

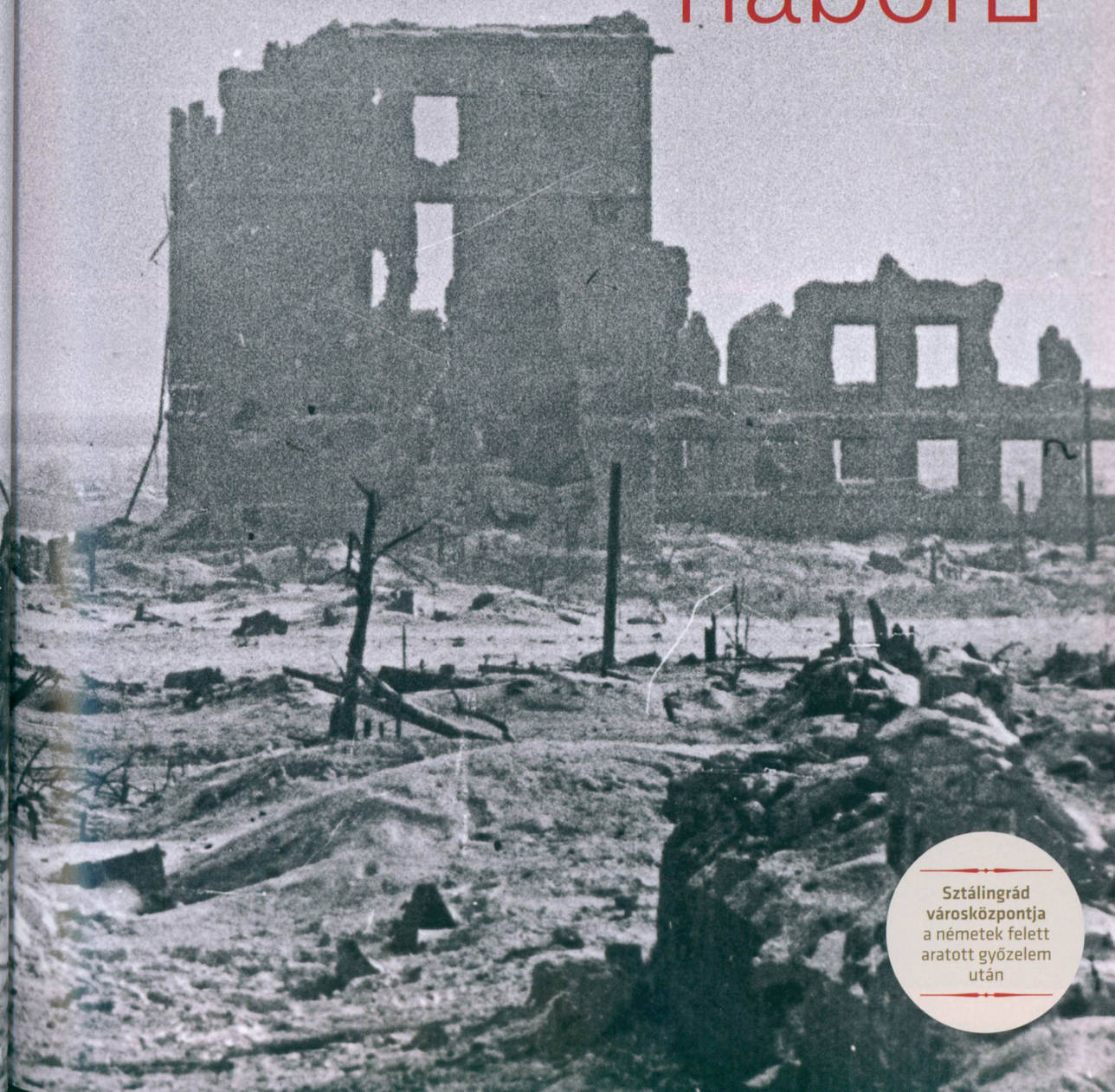

Sztálingrád városközpontja a németek felett aratott győzelem után

A MOSZKVAI CSATA
(1941. szeptember 30. – 1942. április 20.)

Az 1941 nyarán gyorsan előrenyomuló német haderő a Közép Hadseregcsoport arcvonalán fokozatosan szorította Moszkva irányába a visszavonuló Vörös Hadsereget. Mivel a front folyamatos mozgásban volt, a szovjet egységek nem tudtak stabil védelmi vonalakat kiépíteni, mindössze ellenlökésekkel, ellentámadásokkal próbálták lassítani a német offenzívát. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az egyes frontok, valamint a Sztálin által vezényelt Főhadiszállás között nem volt megfelelő együttműködés.

A moszkvai irányban három front tevékenykedett, a nyugati, a brjanszki és az úgynevezett tartalék front. Ezek egységei sokszor keveredtek egymással. A szovjet hadvezetés rosszul mérte fel a németek szándékait, úgy gondolta, hogy az ellenség a legrövidebb útvonalon, Szmolenszk irányából fog támadni, ezért itt összpontosította a főerőket. A német elgondolás ezzel szemben az volt, hogy északi és déli irányból megkerülve szoros ostromgyűrűbe fogják a szovjet fővárost, elkerülve a vélhetően nagy véráldozattal járó utcai harcokat.

Moszkva elfoglalása Hitler vélekedése szerint véget vetett volna az érdemi szovjet ellenállásnak. Az 1941. szeptember 30. – október 2. között megindított „Tájfun" hadművelet célja a Moszkva védelmére összpontosított szovjet erők megsemmisítése és a főváros birtokbavétele volt. Az első napokban az offenzíva látványos sikereket ért el. A vjazmai és a brjanszki katlanban mintegy 60 szovjet hadosztály egységei kerültek bekerítésbe. Október közepén a németek áttörték a mozsajszki megerősített védelmi vonalat.

A frontról érkező hírek hatására Moszkvában néhány napra valóságos pánikhangulat lett úrrá. Október 15-én az Állami Honvédelmi Bizottság titkos határozatot hozott a főváros kiürítéséről, megindult az állami intézmények, diplomáciai képviseletek evakuálása. A gyárak és az üzletek bezártak, a munkások megkapták egyhavi fizetésüket. A házakban a központi fűtést kikapcsolták. Másnap leállt a moszkvai metró, Lazar Kaganovics utasítására előkészületek kezdődtek a metróhálózat megsemmisítésére (ettől végül eltekintettek, így másnapra a metróközlekedés helyreállt).

A börtönökben tömegével lőtték agyon a „nép ellenségeiként" fogva tartott elítélteket. A város esetleges feladásának hírére megkezdődött a lakosság spontán menekülése. A pánikon néhány nap alatt sikerült úrrá lenni, október 19-én Moszkvában ostromállapotot vezettek be, hozzáfogtak a városon belüli védelmi vonalak, ellenállási gócpontok kiépítéséhez. A közhangulat megnyugtatásához nagymértékben hozzájárult, hogy november 7-én a Vörös téren megtartották a hagyományos katonai díszszemlét, ahonnan az alakulatok egyenesen a frontra indultak.

Mivel az őszi esőzések járhatatlanná tették az utakat, a német előrenyomulás lelassult, egyes alakulatok szabályosan beleragadtak a sárba, s könnyű célpontot jelentettek a szovjet tüzérségnek. Komoly problémát okozott, hogy az előretörő német egységek utánpótlási vonalai megnyúltak, s a felázott utakon szinte lehetetlen volt a lőszer, üzemanyag és más szükséges felszerelés szállítása.

Német páncélososzlop előrenyomulása a moszkvai fronton 1941 októberében

Moszkva védelme. Légvédelmi tüzérek a Moszkva Szálló tetején

Ahogy közeledett a harcok színtere Moszkvához, egyre inkább erősödött a szovjetek ellenállása. Október 10-én a város védelmében részt vevő csapatokat egységes irányítás alá helyezték, a nyugati és a tartalék front élére Georgij Zsukov hadseregtábornokot nevezték ki. Más frontszakaszokról és a Távol-Keletről friss, jól felszerelt hadosztályok érkeztek. Ez előerőben körülbelül egymillió főt jelentett.

A moszkvai csata egyik szimbolikus helyszíne a volokalamszki országút volt. A németek itt jutottak a legközelebb a szovjet fővároshoz. 1941. december 1-jén a Georg Stumme harckocsizó tábornok parancsnoksága alatt álló 40. gépesített hadtest itt tett még egy utolsó kísérletet, hogy áttörje a szovjet védelmet. A próbálkozás azonban kudarcba fulladt, a németeket feltartóztatták. Szovjet részről a front ezen szakaszát a Konsztantyin Rokosszovszkij altábornagy által irányított 16. hadsereg egységei védték.

A téli fagyok beálltával a talaj ismét járhatóvá vált, s december 5–6-án megindult a szovjet ellenoffenzíva. Ennek során a kalinyini, a nyugati és a délnyugati front egységei több hullámban mintegy 100 km-re szorították vissza a németeket Moszkvától. 1942 áprilisára a szovjet ellentámadás kimerült és a tavaszi nagy esőzések kezdetével összefüggésben a frontvonal stabilizálódott.

Bár a kitűzött célok közül a német Közép Hadseregcsoport főerőinek megsemmisítését nem sikerült elérni, a Moszkva alatt kivívott győzelemnek óriási katonai és morális jelentősége volt. A szovjet főváros megmenekült, a német villámháborús tervek szertefoszlottak, a kényszerű visszavonulás megtépázta a német haderő nimbuszát és harci morálját.

A SZTÁLINGRÁDI CSATA
(1942. július 17. – 1943. február 2.)

A sztálingrádi csata, a II. világháború egyik leghosszabb és legvéresebb ütközete fordulópontot jelentett a háború menetében. 1942 nyarán a német támadó hadműveletek súlypontja áthelyeződött a déli frontszakaszra. Az elsődleges cél a kiváló mezőgazdasági adottságokkal rendelkező Don- és Kubán-vidék, az Észak-Kaukázus, majd az offenzíva továbbfejlesztésével a bakui olajforrások elfoglalása volt. A sztálingrádi irány, bár a város fontos ipari és közlekedési központ volt, eleinte csak másodlagos szerepet játszott a német tervekben.

Sztálin és a szovjet hadvezetés arra számított, hogy 1942 nyarán a németek ismét Moszkva bevételével próbálkoznak majd, emiatt a déli irány kevesebb figyelmet és erőforrást kapott, ami hozzájárult a kezdeti gyors német sikerekhez. 1942 júliusában Hitler a katonai vezetés egy részének ellenérveit lesöpörve az asztalról a német Dél Hadseregcsoport kettéosztása mellett döntött. Az „A" hadseregcsoport a Kaukázus és Baku, a „B" hadseregcsoport pedig Sztálingrád irányába nyomult előre. Velük szemben a déli és délnyugati, majd az 1942 júliusában létrehozott sztálingrádi front hadseregei álltak.

Augusztus elejére a szovjet csapatok teljesen visszaszorultak a Don folyó bal partjára. A hadművelet során három

Városvédők... A Vörös Hadsereg alakulatainak felvonulása 1941. november 7-én Moszkvában, a Vörös téren. Háttérben a GUM áruház épülete

szovjet hadosztály is bekerítésben rekedt. A 181. lövészhadosztály 13 ezer emberéből csak mintegy 100 fő jutott át a Don keleti oldalára. A németek Kalacsnál már 70-80 kilométerre megközelítették Sztálingrádot. A város elfoglalását a 6. német hadsereg és a 4. német páncéloshadsereg egységei kapták feladatul, ezek jobb- és balszárnyát a lényegesen kisebb harcértékkel bíró olasz és román csapatok biztosították. Augusztus elején a szovjet frontokat a Főhadiszállás közvetlen irányítása alá helyezték, a sztálingrádi fronthoz Georgij Zsukovot rendelték, akit egyúttal a legfelsőbb főparancsnok (Sztálin) helyettesévé neveztek ki.

A német egységek augusztus 21-én átkeltek a Don folyón, és 23-án Sztálingrád északi elővárosánál elérték a Volgát, elvágva ezzel a várost védő, Vaszilij Csujkov altábornagy parancsnoksága alatt álló 62. hadsereget a sztálingrádi front más erőitől. Kezdetét vette a város közvetlen ostroma. A város lakosságának evakuálását nem szervezték meg, illetve nem készítették elő időben. Július közepén indult meg az állatállomány, a gabonakészlet, továbbá a stratégiai üzemek berendezéseinek és anyagkészletének átszállítása a Volga túlpartjára. Augusztus 23-áig, az ostrom megkezdéséig a városban lévő 400 ezer lakosból mindössze 100 ezret sikerült evakuálni. Ezen a napon a Luftwaffe 4. légiflottájának mintegy 400 gépe több mint 2000 bevetést hajtott végre a város ellen. A légitámadások és a tüzérségi párbaj következtében a város romhalmazzá vált, a becslések szerint 40 és 90 ezer fő közé tehető a civil emberveszteség az ostrom során.

A város birtokbavételéért a Wehrmachtnak olyan utcai harcokat kellett folytatnia, mint a háború során korábban sehol máshol. Minden egyes utcáért, háztömbért meg kellett küzdeni. A németek a városi harcokban nem tudták kihasználni a páncélosok és a légierő terén meglévő fölényüket, a gyalogságnak sok helyen támogatás nélkül kellett közelharcot folytatnia a védőkkel, puskával, kézigránáttal, szúró- és vágófegyverekkel. Idővel mind Hitler, mind Sztálin számára a város elfoglalása, illetve megtartása egyre inkább presztízskérdés lett. A város mégiscsak a szovjet diktátor nevét viselte, így birtoklásának szimbolikus jelentősége is volt. 1942. október közepére a támadók a 62. hadsereg várost védő egységeit részekre szakították, így a szovjet csapatok kezén 3 ellenállási góc maradt, folyamatosan fogyatkozó területtel. A még harcoló egységek ellátását a Volga túlsó partjáról egyre nehezebben tudták megoldani. Novemberre a város területének 90%-a német kézre került.

Mindeközben már 1942 szeptemberétől folytak egy lehetséges szovjet ellentámadás tervezési munkálatai Georgij Zsukov és Alekszandr Vaszilevszkij vezérkari főnök irányításával. Egyúttal friss hadosztályokkal erősítették meg a délnyugati, a doni és a sztálingrádi front csapatait. A csapatösszevonásokat sikerült úgy végrehajtani, hogy a német felderítés előtt a szovjet offenzíva előkészületei végig rejtve maradtak. 1942. november 10-én a német A és B Hadseregcsoport egységei a 2300 km-es arcvonal csaknem teljes hosszában – a sztálingrádi szovjet ellenállási gócokkal szemben harcolók kivételével – védelembe mentek át a téli időszakra, azzal, hogy majd tavasszal felújítják támadó hadműveleteiket.

1942. november 19-én megindult az Uránusz hadművelet. A Nyikolaj Vatutyin hadseregtábornok által irányított délnyugati front, valamint a Konsztantyin Rokosszovszkij vezérezredes vezette doni front jobbszárnya támadást indított a 3. román hadsereg ellen, s áttörtek az ellenséges erők vonalán. November 20-án az Andrej Jerjomenko vezérezredes által vezényelt sztálingrádi front is mozgásba lendült, két hadserege a Sztálingrádtól délre elhelyezkedő 4. román hadsereget vetette ki állásaiból. November 23-án a két irányból előrenyomuló szovjet alakulatok Kalacs térségében találkoztak, ezzel a 6. német hadsereg körül 40-100 km szélességben zárult be a katlan.

Az offenzíva sikerében döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy a 6. német hadsereg jobb- és balszárnyán gyengébben felszerelt és kisebb harcértéket képviselő román csapatok helyezkedtek el. Ám az itt bevetett szovjet alakulatok is sebtében kiképzett, harci tapasztalatok nélküli katonákból álltak. A harckocsivezetőknek alig volt vezetési gyakorlatuk, a tüzéreknek, lövészeknek lőgyakorlatuk, az egységek taktikai összekovácsolásáról nem is beszélve.

A támadó ékhez tartozó 4. gépesített hadtest parancsnoka, Vaszilij Volszkij vezérőrnagy feletteseit megkerülve, közvetlenül Sztálinhoz címzett levelében az offenzíva elhalasztását javasolta, mondván, hogy az a csapatok felkészületlensége miatt elkerülhetetlenül katasztrófához fog vezetni. Ami lehet, hogy valóban bekövetkezett volna, ha a szárnyakon is német alakulatok helyezkednek el.

Az Uránusz hadművelet csak ott vallott kudarcot, ahol a szovjeteknek a németekkel kellett felvenniük a harcérintkezést. A doni front állományába tartozó 24. hadsereg a Don és a Volga folyók közötti sávban eredménytelenül próbálkozott a 6. német hadsereg kettészakításával. A bekerített német erőket pedig azok ellenállása miatt nem sikerült menetből felmorzsolni, ahhoz még két hónapnyi véres küzdelemre volt szükség.

A katlanban rekedt haderőnek Hitler határozottan megtiltotta a kitörést és a megadást. A csapatokat légi úton próbálták ellátni, a légihíd azonban nem volt képes betölteni feladatát. A kezdeti sikereket követően kudarcba fulladt az Erich von Manstein vezértábornagy parancsnoksága alatt sebtében létrehozott Don Hadseregcsoport felmentési kísérlete is. Igaz, a német előrenyomulást csak a Főhadiszállás tartalékából hirtelen átvezényelt, Rogyion Malinovszkij altábornagy által irányított 2. gárdahadsereg bevetésével tudták megállítani.

Mindezzel párhuzamosan a szovjet csapatok folytatták a 6. hadsereg bekerített egységeinek felszámolását. Ennek végső fázisa, a Gyűrű hadművelet 1943. január 10-én vette kezdetét. A doni front hadseregei nyugati irányból fokozatosan szorították vissza a német egységeket Sztálingrád felé. A németek egyre inkább kifogytak lőszer- és üzemanyagkészletükből, a katonák éheztek, a végletekig legyengültek, és a kemény tél is tizedelte soraikat. A szovjet térnyerés következtében elveszítették azokat a reptereket, amelyeken keresztül addig az utánpótlást kapták.

Január végére a harcoló német alakulatok több kisebb egységre szakadva elszigetelődtek egymástól, a 6. hadsereg parancsnoksága elveszítette az irányí-

Szovjet katonák a Vörös Október Acélmű területén. A gyár birtoklásáért folytatott harc a sztálingrádi csata egyik legvéresebb és legjelentősebb epizódja volt

A II. világháború legnagyobb csatáját
Sztálingrádnál vívták. 1942. július 17. és 1943. február 2. között, 201 napon át folyt a küzdelem

tást a csapatok egy része felett. A teljesen reménytelen helyzetben a Hitler által frissen tábornaggyá előléptetett Friedrich von Paulus kapitulált. 1943. február 2-áig a katlanba zárt haderő harcoló egységei megadták magukat.

A II. világháború történetének egyik legvéresebb csatája véget ért. A több mint 200 napig tartó összecsapásban Németország és szövetségesei körülbelül 800 ezer főt veszítettek halottakban, sebesültekben és hadifoglyokban. A 6. hadsereg és a térségben állomásozó egyéb alakulatok állományából csaknem 300 ezer fő került bekerítésbe, közülük 91 ezren estek fogságba, a többiek a harcok során vagy más módon vesztették életüket (fagy, éhínség, betegségek). A fogságba esettek közül 1945 után mindössze 6000 fő tért vissza Németországba. A szovjet veszteségek terén az adatok nagy szórást mutatnak. A halottak és nyomtalanul eltűntek számát a hivatalos munkák 480 ezer főben adják meg, de vannak egymillió főt meghaladó számítások is. A sebesültek számát a hivatalos statisztikák 650 ezer főre teszik.

A sztálingrádi csata eredményeképpen a keleti hadszíntéren a hadászati kezdeményezés a szovjet hadvezetés kezébe került, s mind a harcoló, mind a megszállt országokban erősödött a meggyőződés, hogy Németország és szövetségesei elveszíthetik a háborút.

A PARTIZÁNMOZGALOM

A kifejezés az olasz partigiano szóból származik, jelentése párttárs, harcostárs. A partizánok saját országuk ellenség által megszállt területén, az arcvonal mögött tevékenykednek, feladat- és tevékenységi körük igen sokrétű lehet: a megszállókkal szembeni ellenállás szervezése, hírszerzés, szabotázs- és diverzánsakciók végrehajtása, az ellenség utánpótlási vonalainak szétzilálása, a megszállók és a velük együttműködők likvidálása.

A szovjet vezetés már az 1930-as évek elején számolt egy ellenséges támadással szembeni partizánháború lehetőségével. Az akkori határok mentén fegyverraktárakat hoztak létre, és kiképezték a leendő partizánosztagok magját. 1937–38 folyamán azonban egyre inkább teret nyert az a vélekedés, hogy az ellenséget saját területén kell megsemmisíteni, így a partizánháborúra létrehozott infrastruktúrát felszámolták.

Az 1941-es német támadást követően az első partizánosztagok spontán módon szerveződtek az ellenség háta mögött, bekerítésben ragadt, saját egységüktől elszakadt katonák csoportjaiból, illegalitásban hátrahagyott NKVD-sekből és pártkáderekből, majd soraikhoz idővel a megszállási rendszer borzalmait megtapasztaló lakosság köréből is csatlakoztak.

1942 májusában Moszkvában a Főhadiszállás alárendeltségében létrehozták a Partizánmozgalom Központi Törzsét, élére a Belorusz Kommunista Párt első titkárát, Pantyelejmon Ponomarenkót nevezték ki. A törzs feladata a partizánosztagok tevékenységének összehangolása, az anyaországgal való kapcsolat, fegyverek és utánpótlás biztosítása volt, szoros együttműködésben az NKVD 4. Igazgatóságával, melyet a front mögötti diverzáns cselekmények végrehajtására hoztak létre.

A szovjet történetírásban meggyökeresedett adatok szerint a szovjet partizánmozgalomban összességében körülbelül egymillió ember vett részt. Nagyjából ennyire teszik az általuk megölt, megsebesített, illetve fogságba ejtett megszállók számát is. A vasúthálózat elleni akcióik becslések szerint 30-40%-kal csökkentették a vonalak szállítási kapacitását. Mintegy 20 ezer szerelvényt rongáltak vagy semmisítettek meg, 12 ezer hidat robbantottak fel, 6 ezer páncélozott járművet tettek harcképtelenné. A partizánok elleni harc, az objektumok és kommunikációs útvonalak biztosítása a megszálló szárazföldi erőknek mintegy 10%-át kötötte le.

A partizánegységek sokszor kiterjedt területek felett gyakoroltak ellenőrzést. Ahová a megszállók keze nem ért el, ott igyekeztek a szovjet intézményeket fenntartani, működtetni. A brjanszki körzetben az átjárhatatlan erdőségekre támaszkodva a partizánok mintegy 14 ezer négyzetkilométernyi területet tartottak ellenőrzésük alatt. A körzetben tevékenykedő partizánosztagok összlétszáma 1943 tavaszára elérte a 40 ezer főt. 1942 tavaszán 76 település tartozott a „brjanszki partizánköztársaság" fennhatósága alá, itt működtek a szovjetek, az iskolák, volt helyi sajtó. Természetesen a partizánok által igazgatott terület nagysága a hadi helyzet függvényében folyamatosan változott. A tér-

Diverzáns vagy partizán? Zoja Koszmogyemjanszkaja, a szovjet Jeanne d'Arc. A német megszállók kivégezték, első nőként posztumusz megkapta a Szovjetunió Hőse kitüntetést. Mártírhalála ellenére tevékenységének megítélése ma már korántsem egyértelmű

ség véglegesen 1943 őszén szabadult fel a megszállás alól.

Kollaboráns köztársaság

A „partizánköztársaság" szomszédságában viszont létezett egy, a németek által támogatott „kollaboráns kváziállam", az úgynevezett Lokoti Köztársaság Konsztantyin Voszkobojnyik, majd Bronyiszlav Kaminszkij vezetésével. Kiterjedése elérte a 10 ezer km²-t, lakosságszáma meghaladta a félmillió főt. Intézményrendszerének csírái abban a néhány napos hatalmi vákuumban jöttek létre, amikor 1941 őszén a szovjet adminisztráció már elhagyta a térséget, a német csapatok pedig még nem értek oda. A térség lakosságának jelentős része szovjetellenes beállítottságú volt, magas volt közöttük a kuláktalanítás, kolhozosítás áldozatainak, valamint a városokból kitelepített „osztályidegen elemeknek" az aránya.

Voszkobojnyikot a németek meghagyták a terület élén, és engedélyezték neki a rend fenntartására helyi önvédelmi osztagok szervezését. 1943 közepén az ezek bázisán létrehozott Orosz Felszabadító Népi Hadsereg már 20 ezer főt számlált, rendelkezett tüzérosztállyal és harckocsizó-zászlóaljjal is. Soraiban ott voltak a szovjetrendszer ellenségei, dezertált partizánok, de a térség kényszerrel mozgósított, hadra fogható férfilakossága is. A hadsereg egységei a partizánok elleni műveletekben vettek részt, ebben a megközelítésben a Moszkva által támogatott szovjet partizánok és a németek által támogatott szovjetellenes orosz erők közötti összecsapásnak polgárháborús jellege volt. Voszkobojnyikot például 1942 januárjában az NKVD által szervezett egyik partizán-rajtaütés során likvidálták.

A partizánmozgalomnak megvoltak a maga árnyoldalai is. A megszállt területek lakossága, melynek sokszor a fizikai túlélés is szinte lehetetlen feladatnak bizonyult, számos helyen éppúgy szenvedett a partizánoktól, mint a megszállóktól. A partizánosztagok az élelmet, ruházatot a helyi lakosságtól igyekeztek beszerezni, ha másképp nem ment, akkor erőszakkal. Mindez nemegyszer csapott át rablásba, fosztogatásba. Keményen megtorolták, ha a helyi lakosság vonakodott a partizánokkal való együttműködéstől, esetleg kollaborált a németekkel. Nyilvános, elrettentő kivégzéseket hajtottak végre vagy éppen polgári lakosokat, köztük nőket és gyerekeket gyilkoltak meg. A Lokoti Köztársaság területén több ilyen partizánakció is történt, amit aztán Kaminszkij egységei a partizánokat támogató falvak lakosságán toroltak meg.

A Szovjetunió nyugati határai felé közeledve a vegyes, nem orosz lakosságú területeken az ilyen jellegű cselekmények egyre gyakoribbá váltak. 1943. május 8-án szovjet partizánok rajtaütöttek a belorusz területen lévő Naliboki településen, és annak lengyel lakosai közül 129 főt legyilkoltak (az áldozatok között három nő, több serdülőkorú fiatal és egy tízéves fiú is volt), majd az állatállomány egy részét elhajtották. (A falut néhány hónappal később a németek egy partizánellenes akció keretében földig rombolták, lakóit deportálták.) 1943. október 31-én szovjet partizánok három ukrán falut égettek fel Volhínia területén, Borovojét, Karpilovkát és Dertet.

A felperzselt föld taktikája

Rengeteg probléma és konfliktus forrása volt a partizánosztagok által is alkalmazott felperzselt föld taktikája, amely nemcsak a megszállókat, de a helyi lakosságot is megfosztotta a minimális életfeltételektől (fedél, élelem), kitéve őket a biztos pusztulásnak. Erre az egyik legjobb példa a szovjet propaganda által a partizánmozgalom ikonikus alakjává tett Zoja Koszmogyemjanszkaja esete.

A fiatal komszomolista lányt rövid diverzánskiképzést követően, 1941 novemberében juttatták egységével a frontvonal mögé. Feladatuk a Főhadiszállás (Sztálin) hírhedt, 428. sz. parancsának teljesítése volt. A parancs előírta, hogy a frontvonal mögött 40-60 km mélységben minden lakott települést földig kell rombolni, fel kell gyújtani, tekintet nélkül az ott élőkre, hogy a németek sehol ne tudják elszállásolni magukat. Zoja és társai azt a feladatot kapták, hogy az akkor Moszkva alatt húzódó frontvonal mögött 10 falut gyújtsanak fel. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a helyiek gyakran ellenségesen fogadták a diverzánsokat, a németek támogatásával ők maguk szerveztek őrszolgálatot elfogásukra, s adták őket a megszállók kezére. Ez történt a Petrisevo nevű faluban több házat felgyújtó Zojával is.

A Szovjetunió által 1939 után bekebelezett s a németek által 1941-ben megszállt területeken a partizánháború gyakran mindenki harcát jelentette mindenki ellen. Nyugat-Ukrajnában az UPA (Ukrán Felkelő Hadsereg) egységei a lengyel Honi Hadsereg partizánjaival harcoltak, Volhíniában és Kelet-Galíciában véres népirtó akciókat hajtottak végre az ottani lengyel lakosság ellen. Nyugat-Belorussziában és Litvánia déli részén a lengyel Honi Hadsereg rendelkezett erős pozíciókkal, de litván területen meg kellett küzdenie a Litván Felszabadító Hadsereg egységeivel. Ezzel párhuzamosan mindannyian a helyzettől függően harcoltak a németekkel és a szovjetekkel szemben.

A Moszkvából szervezett szovjet partizántevékenység 1943–44 folyamán élénkült meg és egyszerre irányult a megszállók, valamint a fenti fegyveres alakulatok ellen. 1943 decemberében a Vilejka térségében tevékenykedő szovjet partizánosztagok parancsnokai, Viktor Manohin és Pjotr Maserov egy általuk készített tervezetben azt javasolták, hogy a lengyel partizánokkal szemben látszólag mutassanak barátságot, egyúttal *„készítsenek elő a lengyelekkel szemben olyan csapást, amely nemcsak fegyveres erejüket, de mélyen gyökerező földalatti mozgalmukat is megsemmisíti"*. Saját alakulataik fegyelméről és a helyi polgári lakossághoz való viszonyáról sokat elárul beszámolójuknak az a része, melyben kifejtik, hogy soraikban vaskézzel kell helyreállítani a fegyelmet, megtorolni az iszákosságot, rablást, fosztogatást, a lakossággal szemben elkövetett atrocitásokat, mert így lehet a lengyel ellenállók befolyását és tekintélyét csökkenteni.

Komisszárok

A hadsereg egységeihez rendelt politikai biztosok összefoglaló neve. Feladatuk elsődlegesen a parancsnoki és személyi állomány ellenőrzése, lojalitásuk biztosítása, a politikai hatalom képviselete, a központi direktívák végrehajtása és végrehajtatása volt. Az 1917-es forradalomban az Ideiglenes Kormány is küldött ki politikai biztosokat, de általánossá és közismertté ez a gyakorlat a bolsevikok alatt vált.

A komisszárelv

A polgárháborúban az egységek parancsnokai mellé rendelt politikai komisszárok széles jogkörrel rendelkeztek,

Szovjet partizánok a Szolnyecsnogorszki járásban (Moszkvai terület), 1941. november

szükség esetén felülbírálhatták a parancsnok utasításait, az egységen belül élet-halál urainak számítottak. Trockij egyenesen olyan kommunista szamurájrendnek nevezte őket, melynek tagjai készek meghalni és másokat is meghalni tanítani a munkásosztály ügyéért.

A köztudatban a komisszár fogalma sokszor keveredik a politikai tiszt, a parancsnok politikai helyettese fogalmával. Utóbbiak lényegesen kisebb hatáskörrel rendelkeztek, elsődlegesen a személyi állomány körében végzett propaganda- és nevelőmunka volt a feladatuk.

A komisszárelv azonban ütközött az egyszemélyi parancsnoklás elvével. A probléma összetettségét jelzi, hogy a Vörös Hadseregben hol bevezették, hol felszámolták a politikai komisszárok intézményét. 1937 májusában, a hadsereget sújtó nagy tisztogatások idején ismét komisszárokat rendeltek a parancsnokok mellé, s a rendszer 1940-ig létezett. Rövid szünet után, a Szovjetunió elleni német támadást követően, 1941. július 16-án jelent meg a Legfelsőbb Tanács Elnökségének rendelete a katonai alakulatokhoz vezényelt biztosokról. A dokumentum egyik pontja kimondta:

„A katonai komisszár a pártot és a kormányt képviseli a Vörös Hadseregben, és a parancsnokkal együtt teljes felelősséggel tartozik a katonai egység elé tűzött feladatok végrehajtásáért, az egység állhatatos harci szelleméért és rendíthetetlen készségéért, hogy az utolsó csepp véréig harcoljon hazánk ellenségeivel szemben, becsülettel védve minden talpalatnyi szovjet földet."

Ugyancsak a komisszárok feladatává tették, hogy könyörtelen harcot folytassanak a gyávák, pánikkeltők és dezertőrök ellen, kemény kézzel tartsák fenn a forradalmi rendet és a katonai fegyelmet, csírájában fojtsanak el minden árulási kísérletet. A rendelet értelmében a kiadott parancsokat az egység parancsnoka mellett a komisszárnak is alá kellett írnia.

A komisszárrendszer felszámolása

A komisszárság intézménye azonban nem találkozott osztatlan egyetértéssel a parancsnokok körében, abban a tisztikar iránti bizalmatlanság megnyilvánulását látták. Még olyan magas rangú katonai vezetők is nyíltan hangoztatták az intézménnyel szembeni elégedetlenségüket, mint Ivan Konyev vagy Georgij Zsukov. A többségében katonai ismeretek és tapasztalatok nélküli komisszárok az egységparancsnok sebesülése, halála esetén nem voltak képesek átvenni az alakulat irányítását, s ha harci feladatok megoldásába próbáltak beleszólni, sokszor többet ártottak, mint használtak. Ezért 1942 októberében a komisszárrendszert megszüntették, s visszatértek az egyszemélyi parancsnoklás elvéhez, a komisszárokat pedig alárendelték az egységparancsnokoknak, így azok politikai helyettesei lettek. A komisszár szót törölték a hivatalos szóhasználatból.

Német komisszárparancs

A hitleri hadvezetés nem tett különbséget a komisszár és a politikai tiszt fogalma között. Az 1941. június 6-án a Wehrmacht Főparancsnoksága által kiadott hírhedt „komisszárparancs" elrendelte a fogságba esett „komisszárok" elkülönítését a személyi állomány többi részétől és azonnali agyonlövetését. Ezeket a személyeket a náci propaganda nem katonának, hanem a bolsevik hatalom képviselőinek tekintette a hadseregben, magát a rezsimet pedig a zsidó- és komisszáruralommal azonosította. A parancs alapján több ezer fogságba került politikai tisztet és komisszárt gyilkoltak meg. A hadszíntéren szerzett tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy ez a gyakorlat nem csökkentette, hanem inkább növelte a szovjet haderő ellenállását, ezért 1942 júniusában a parancs végrehajtását felfüggesztették.

Leonyid Brezsnyev, a Szovjetunió Kommunista Pártjának későbbi főtitkára 1942-ben a Vörös Hadsereg komisszárja volt. Itt egy vörös-katonának párttagkönyvet ad át a harcokban tanúsított bátorságáért

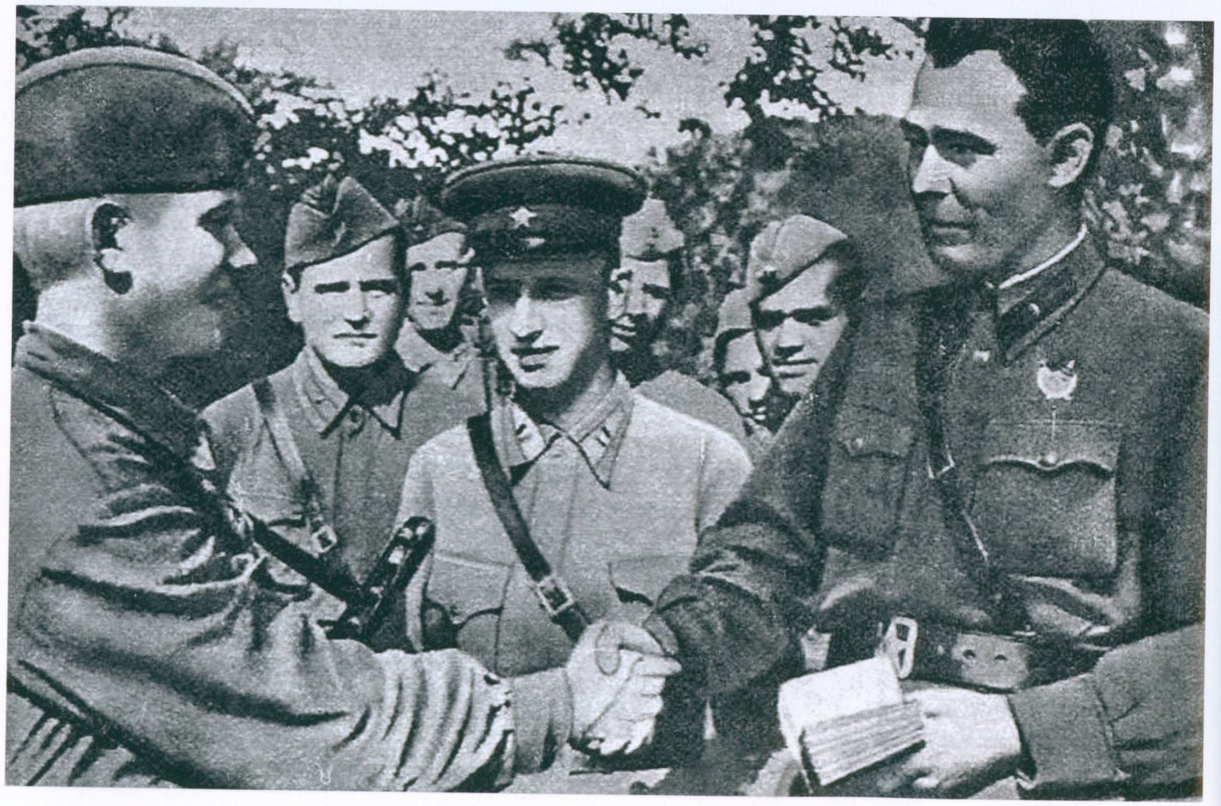

A Főhadiszállás 227. számú parancsa

A köznyelvben az *Egy lépést sem hátra!* néven emlegetett dokumentum hivatalosan *A Vörös Hadseregben a fegyelem és a rend megerősítésére vonatkozó intézkedésekről, valamint a harcálláspont önkényes elhagyásának tilalmáról* címet viselte. Kiadására 1942. július 28-án került sor, kezdeményezője maga Sztálin volt. Kiváltó oka a fronthelyzet kedvezőtlen alakulása, a Vörös Hadsereg egységeinek sokszor szervezetlen visszavonulása volt Harkov, Voronyezs és a Don térségében, a Volga és az Észak-Kaukázus irányába. A dokumentum további érdekessége, hogy teljes szövegét első ízben csak 1988-ban publikálták.

A parancs első felében Sztálin hosszasan értekezik arról, hogy az ellenség egyre újabb és újabb területeket foglal el a rajta élő népességgel és gazdasági erőforrásokkal, így a Szovjetunió elvesztette a németekkel szemben ezen a téren meglévő fölényét. Ez így nem folytatódhat, a visszavonulást mindenképpen meg kell állítani, a továbbiakban minden talpalatnyi földért meg kell küzdeni.

A kudarcok okát Sztálin a gyávaságban, a fegyelem hiányában vélte felfedezni, s kíméletlen harcot hirdetett a pánikkeltőkkel, defetistákkal, a harcálláspontjukat parancs nélkül elhagyókkal, az engedély nélkül visszavonuló egységek parancsnokaival szemben. Majd kifejtette, hogy a szovjeteknek ezen a téren tanulniuk kell a németektől, akik drákói rendszabályokkal állították helyre a Moszkva alóli visszavonulás során meglazult fegyelmet.

Rohamra! A Maksz Alpert által 1942. július 12-én Vorosilovgrád körzetében készített híres fénykép valószínűleg Alekszej Jerjomenkót, a 4. lövészhadosztály 220. ezrede egyik századának politikai tisztjét ábrázolja, aki a századparancsnok sebesülését követően vezényelte rohamra alakulatának katonáit, s nem sokkal később maga is elesett a harcokban. A fotó a második világháború legismertebb felvételei közé tartozik

A 227-es parancs értelmében az önkényesen visszavonuló egységek parancsnokait le kellett váltani és át kellett adni a hadbíróságnak. A pánikkeltőket, dezertőröket akár a helyszínen agyon lehetett lőni. Ezenkívül minden hadsereg kötelékében büntetőszázadokat és zászlóaljakat, valamint hadseregenként 3-5 jól felfegyverzett záróosztagot kellett felállítani. Utóbbiakat a megbízhatatlannak tartott hadosztályok mögött helyezték el, és szükség esetén tüzet nyithattak a visszavonulókra.

A záróosztagok által agyonlőtt katonák létszámáról igen tág szórást mu-

tató becslések vannak, számukat 150-300 ezer közé teszik. Az 1980-as években egy egykoron ott szolgáló veterán úgy emlékezett vissza, hogy sokszor napi 10-20 főt is agyonlőtt. 1944 októberében a fronthelyzet gyökeres megváltozása miatt a hadseregeken belül felállított záróosztagokat feloszlatták, állományukat más harcoló vagy NKVD-alakulatokba olvasztották be.

A 227-es parancs megítélése máig ellentmondásos. Vannak, aki úgy vélik, hogy 1942 nyarán csak ilyen brutális eszközökkel lehetett megállítani a bomlás folyamatát. Más vélemények szerint feleslegesen növelte az amúgy is nagy veszteségeket.

Büntetőalakulatok

A történelem során számos hadseregben állítottak fel olyan egységeket, ahová a bűncselekményt elkövető tiszteket, katonákat, dezertőröket, parancsmegtagadókat sorolták be. Így a cselekményért kiszabni rendelt büntetés (kivégzés, elzárás) helyett továbbra is fel lehetett használni őket, például a veszélyesebb, nagyobb véráldozatot követelő harci feladatok teljesítéséhez.

A büntetőalakulatok létezése a szovjet érában sokáig tabunak számított, a téma az 1960-as években a szamizdat-irodalomban és a popkultúrában bukkant fel időnként. Az egyik legismertebb példa erre Vlagyimir Viszockij *Büntetőzászlóaljak* című, 1963–64-ben írt dala, amely nagy népszerűségre tett szert, bár hivatalos lemezen a Szovjetunióban csak 1988-ban, a szerző halála után 10 évvel jelenhetett meg.

A II. világháború idején a magasabbegységek, frontok, hadseregek alárendeltségében önálló büntetőszázadokat és büntetőzászlóaljakat állítottak fel a Vörös Hadseregben. Létrehozásuknak bevallottan az volt a célja, hogy a harcoló egységeknél erősítsék a fegyelmet, fokozzák a harci morált, illetve a vétkeseknek *„lehetőséget biztosítsanak, hogy vérükkel váltsák meg a Haza ellen elkövetett bűneiket”*. A büntetőzászlóaljakba rendszerint a tiszti, parancsnoki állomány hadbíróság által elítélt, lefokozott tagjait sorolták be, a büntetőszázadokba a legénységi és tiszthelyettesi állomány tagjai kerültek egytől három hónapig terjedő időtartamra. Ha valaki büntetőalakulatba került, akkor azt eredeti egysége elé ki kellett állítani, az erről szóló parancsot nyilvánosan kihirdetni (ettől reméltek nagyobb fegyelmező és visszatartó erőt). Az illetőt megfosztották rangjelzéseitől, kitüntetéseit elvették.

A háború éveiben összesen 65 büntetőzászlóalj és 1048 büntetőszázad létrehozására került sor. A témával foglalkozó szakirodalom 428 ezer főre teszi azok számát, akik a hadbíróságok ítélete alapján kerültek büntetőalakulatokba a Vörös Hadsereg kötelékéből. De léteznek olyan számítások is, melyek ennek több mint duplájában adják meg a számukat. A büntetőegységek élére a legtapasztaltabb, legkeményebb kezű parancsnokokat és politikai tiszteket nevezték ki, szolgálati idejüket hatszoros szorzóval számolták. A zászlóaljparancsnok fegyelmezési jogköre a hadosztályparancsnokéval egyezett meg, a függelemsértőket akár a helyszínen agyonlövethette.

Ezeket az egységeket rendszerint a legveszélyesebb szakaszokon vetették be a várhatóan legnagyobb véráldozat-

Szovjet mesterlövészek Mosin–Nagant M1891/30-asokkal felszerelve a sztálingrádi csata során, 1942 decemberében. Balról az első Vaszilij Zajcev, aki 242 igazolt találattal rendelkezett

tal járó feladatok elvégzésére, például átkelések kierőszakolására, hídfőállások kiépítésére és megtartására. De arra is volt példa, hogy aknamezőn hajtották át őket. Veszteségeik 3-6-szor nagyobbak voltak, mint a rendes harcoló alakulatoknál, egy büntetőszázados katona átlagosan 2-3 támadásban való részvételt élt túl. A büntetőszázadból, -zászlóaljból kikerülni háromféle módon lehetett: sebesüléssel, hőstettel – melynek végrehajtóját kitüntetésre is fel lehetett terjeszteni – és a kiszabott büntetési idő letöltésével. Mindhárom esetben az illető visszakapta rendfokozatát, kitüntetéseit, a letöltött időt beleszámították a szolgálati viszonyába. Az elesettek hozzátartozói a többi elesett családjával azonos juttatásban részesültek.

A büntetőalakulatok katonáit a parancsnokok többsége könnyen feláldozható emberanyagnak tekintette. A visszaemlékezésekben két olyan hadsereg-, illetve frontparancsnok neve fordul elő, akik emberszámba vették és igyekeztek 2-3 bevetés után visszahelyezni őket korábbi egységeikhez. Alekszandr Gorbatov és Konsztantyin Rokosszovszkij a hadsereget sújtó repressziók során mindketten megjárták az NKVD kínzókamráit és börtöneit, csak a véletlenen múlt, hogy túlélték a megpróbáltatásokat.

Mesterlövészek

A világ számos hadseregének lövészalakulatainál voltak és vannak rendszeresítve különlegesen kiképzett mesterlövészek speciális célok leküzdésére. Jellemzően olyan célpontokat támadnak, melyek megsemmisítésével érzékeny veszteséget okoznak az ellenségnek: például a parancsnoki, tiszti állomány tagjainak vagy híradósoknak a kiiktatása, ellenséges géppuskafészkek elnémítása, de a hadtörténet ismer a harcoló felek közötti mesterlövészpárbajokat is. A mesterlövészek egyúttal az álcázás és felderítés mesterei is voltak, akár napokon keresztül is rejtőztek a célpontra várva.

A két világháború között erőteljesen militarizált szovjet társadalomban a lakosság széles rétegei szereztek jártasságot a katonai szolgálaton kívül légvédelmi gyakorlatok, ejtőernyős ugrások, lövészet, valamint egyéb, harctéri körülmények között jól hasznosítható készségek terén. A lövészet oktatása a „vorosilovi lövész” mozgalom keretein belül zajlott. Számítások szerint az 1930-as években mintegy 9 millió fő teljesítette a próbát és lett jogosult a Vorosilovi Lövész jelvény I. vagy II. fokozatának viselésére. A hadseregben a mesterlövészképzés erre az alapra épült.

A Vörös Hadsereg sok mesterlövésze a civil életben vadász volt, így már gyerekkorában megismerkedett a lőfegyverek használatával. Többen közülük Szibériából vagy a Távol-Keletről származtak, ahol a lakosság alaptevékenysége volt a vadászat. A szovjet–finn háború tapasztalatai pedig a mesterlövészek fontosságára is ráirányították a szovjetek figyelmét. A „Fehér Halálnak” nevezett Simo Häyhä mesterlövész 505, más források szerint 705 ellenséges katonát iktatott ki a háború három és fél hónapja alatt.

Az eredetileg óvónőként dolgozó Roza Sanyina a Központi Női Mesterlövész Kiképző Iskolából került a frontra, s mesterlövészkönyvében 62 lelőtt ellenséget sorolt fel. 1945. január 28-án Kelet-Poroszország területén egy repeszdarab ejtett rajta halálos sebet

A II. világháború éveiben a szovjet mesterlövészek alapfegyvere a Moszin–

Nagant ismétlőpuska 1930-ban korszerűsített (M1891/30), optikai célzóberendezéssel ellátott változata volt. Ezenkívül használták még a Fjodor Tokarev által tervezett öntöltő puska (SZVT–40) mesterlövészek számára kialakított verzióját. A legeredményesebb mesterlövészek kitüntetésképpen névre szóló fegyvert kaptak.

A szovjet – és nyomában az orosz – hadtörténetírás 415 olyan mesterlövészt tart nyilván a II. világháború éveiből, akik legalább 50 igazolt találattal rendelkeznek. A rekordot állítólag Mihail Szurkov, a Déli Front állományába tartozó 12. hadsereg 4. lövészhadosztályának őrmestere (1942 novemberétől alhadnagy) tartja 702 találattal. Közben ő maga is hét ízben sebesült meg, emiatt 1943-ban leszerelték. 1955-ben halt meg, mindössze 34 évesen.

A hitelesség kérdése

Ugyanakkor vannak, akik megkérdőjelezik az adat hitelességét. Rámutatnak arra, hogy a számnak a harctéri jelentésekben semmi nyoma. Ezekben a dokumentumokban az szerepel, hogy Szurkov 1942. július 23-áig összesen *„229 fasisztát semmisített meg”*. 1942. november 30-án egy akcióban pedig újabb hét főt, amiért Vörös Zászló Érdemrenddel tüntették ki. A 702-es szám két helyen fordul elő. Először egy 1943-as frontpropaganda-kiadványban bukkan fel, azzal, hogy ennyi ellenséget ölt meg Szurkov 1942. szeptember 1-jéig. Ezenkívül szerepel a déli frontot meglátogató és Szurkovról fényképeket készítő Arkagyij Levitan frontoperatőr háború után írt visszaemlékezéseiben. Vagyis eszerint 5 hét alatt 473 ellenséggel kellett végeznie, ami egyrészt irreális szám, másrészt a 4. hadosztály dokumentumaiban, jelentéseiben ilyesminek nincs nyoma. Ráadásul ez esetben a novemberi hét főt még hozzá kellene adni a 702-höz.

Szurkov után az oszét származású Vlagyimir Szalbijev hadnagy, a 23. hadosztály, majd a 95. gárdahadosztály mesterlövésze következik a sorban 601 találattal. Szurkovhoz hasonlóan ő is foglalkozott mesterlövészek kiképzésével, sőt mesterlövészekből önálló szakaszt szervezett, amivel sikerült a harctéri hatékonyságot növelnie. A sztálingrádi fronton nyújtott teljesítményéért névre szóló mesterlövészpuskával tüntették ki, melyet a front haditanácsának politikai tisztje, Nyikita Hruscsov nyújtott át neki. Szalbijev szintén többször megsebesült, 1944 novemberében Lemberg (Lvov) térségében olyan súlyosan, hogy egy ideig halottnak hitték. A kórházból a háború végéig már nem tért vissza a frontra.

Női mesterlövészek

A Vörös Hadseregben női mesterlövészek is szép számmal szolgáltak. Közülük a legeredményesebb Ljudmilla Pavlicsenko volt, akinek neve mellett 309 megölt ellenség (köztük 36 mesterlövész) szerepel. A 25. lövészhadosztály tagjaként részt vett Odessza és Szevasztopol védelmében. A harcok során elvesztette vőlegényét és mesterlövész párját, Leonyid Kicenko alhadnagyot. 1942 júniusában aknaszilánktól súlyosan megsebesült, evakuálták az ostromlott Szevasztopolból, majd leszerelték a harcoló seregből. Augusztusban egy szovjet antifasiszta delegáció tagjaként az Egyesült Államokba utazott, alakját óriási sajtófigyelem kísérte, a Fehér Házban fogadta őt Roosevelt elnök is. 1943-ban megkapta a Szovjetunió Hőse címet, a háború után a parti őrség őrnagyaként szolgált.

Nagyon sokan voltak a női mesterlövészek között, akik nem érték meg a háború végét, többen 18-20 éves korukban estek el a harcokban. A 21 éves Natalja Kovsova és a 19 éves Marija Polivanova a 130. lövészhadosztály egyik lövészezredének mesterlövészpárosa volt. Kovsova néhány kiadvány szerint 167 ellenséges katonát lőtt le, de ez a szám hivatalos dokumentumokban, jelentésekben nem szerepel. Polivanova neve mellett is eltérő számok olvashatók a szakirodalomban. Annyi bizonyos, hogy mindketten több mint 50 ellenséget semmisítettek meg. 1942. augusztus 14-én a Novgorod térségében folyó harcokban lőszerkészletükből kifogyva kézigránáttal felrobbantották magukat és az állásukat elfoglaló németeket. 1943 februárjában posztumusz megkapták a Szovjetunió Hőse címet. Roza Sanyina, a 3. belorusz front állományába tartozó 338. lövészhadosztály 20 éves mesterlövész őrmestere 62-75 ellenséges katonát lőtt le, 1945 januárjában a Kelet-Poroszország területén dúló harcok során egy lövedékrepesztől halálos sebet kapott.

Amerikai fegyverek a Szovjetunióban

Az Egyesült Államokban 1941. március 11-én fogadták el az úgynevezett „kölcsönbérleti törvényt” (Lend-Lease Act), amely lehetővé tette, hogy az USA fegyvereket, hadianyagot és egyéb felszerelést szállítson olyan, háborúban álló országoknak, amelyeket elsődleges fontosságúnak ítélnek meg nemzetbiztonsági szempontokból. A jogszabály igen tág mozgásteret biztosított a szállítások terén, az történhetett ellentételezés nélkül, kölcsönbe adással, azonnali vagy a háború utánra halasztott fizetéssel. Ezt rendszerint a fogadó országgal kötött külön egyezményekben szabályozták.

A teljes lend-lease program keretében 1941 és 1945 között az Egyesült Államok akkori áron több mint 50 milliárd dollár értékben szállított fegyvert, hadianyagot és más termékeket szövetségeseinek. A Szovjetunió ebből 11,36 milliárd dollár értékben részesült, amihez még 1,7 milliárd dolláros brit és 200 millió dollárnyi kanadai támogatás járult. Mindez már a szovjet gazdaság teljesítményével is összemérhető nagyságrend volt. A számokat nézve nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a Szovjetunió a nyugati szállítások nélkül minden bizonnyal alulmaradt volna a hitleri Németországgal szembeni háborúban.

A szállítmányok összetétele

A teljesség igénye nélkül érdemes néhány tételt külön kiemelni. A szövetségesek több mint 2,5 millió tonna repülőgép-üzemanyagot szállítottak a Szovjetuniónak, ami a háború alatt a szovjet légierő által felhasznált mennyiség 2/3-át tette ki – enélkül a szovjet gépek felszállni se nagyon tudtak volna. Robbanóanyagból 345 ezer tonna került a lend-lease szállítások révén a Szovjetunióba, ez több mint a fele volt az ott előállított mennyiségnek, amihez a lőpor és etanol jelentős része szintén a nyugati szövetségesektől származott.

Egy másik kiemelkedő tétel a gépjárművek (teherautók, terepjárók, különböző vontatóeszközök) kategóriája volt. Ezekből a Vörös Hadsereg 430 ezer darabot kapott, miközben a szovjet ipar a háború éveiben 266 ezret gyártott. A háború egyik legendás fegyverének a szovjetek által Katyusának, a németek által Sztálin-orgonának nevezett BM–13-as rakéta-sorozatvetőnek az indítóállásait 1942-től szinte kizárólag a nyugatiaktól kapott teherautók, zömmel Chevrolet-k és Studebakerek alvázaira szerelték.

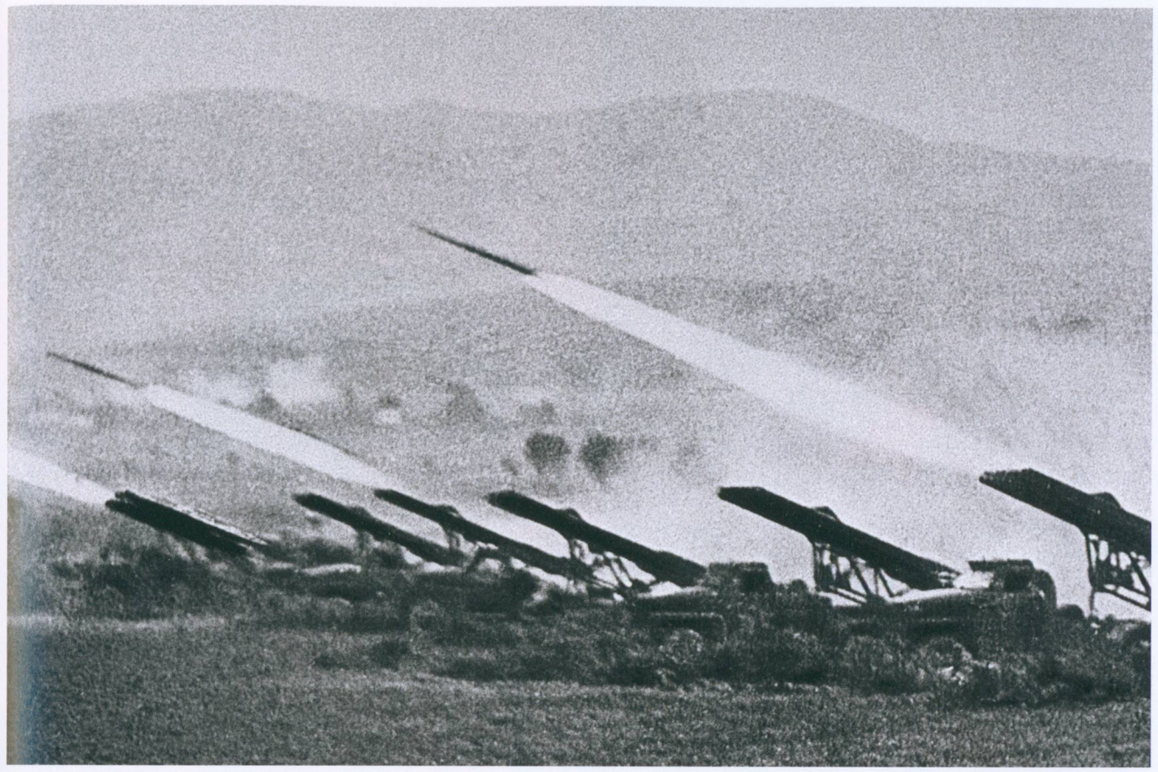

Egy, a lend-lease program keretében Amerikából érkezett Studebaker US6 teherautókra szerelt Katyusa rakéta-sorozatvető tüzelés közben (Sztálingrádnál, valamikor 1942-ben)

Harckocsikból és repülőgépekből a britek és amerikaiak körülbelül 18-18 ezer darabot szállítottak. Mivel a szovjet hadiipar elsődlegesen ezek gyártására volt berendezkedve (1941–1945 folyamán 105 ezer páncélozott harcjárművet és 125 ezer repülőt állítottak elő), itt ez arányaiban kisebb hozzájárulást jelentett. Ugyanakkor az amerikaiaktól kapott 2,8 millió tonna acél és 800 ezer tonna színesfém nélkül a szovjet üzemek nem lettek volna képesek ilyen teljesítményre.

A lend-lease szállítások elengedhetetlenek voltak a szovjet hadiipar és a hátország működéséhez is. A leszállított mintegy 45 ezer esztergapad és más fémmegmunkáló berendezés körülbelül 40%-át tette ki annak a mennyiségnek, amit a szovjet ipar gyártott le a háború éveiben. Vasúti sínekből az Egyesült Államok nagyjából akkora mennyiséget szállított, mint amennyit a szovjetek maguk gyártottak, gőzmozdonyokból majdnem két és félszer, vagonokból tízszer annyit.

A 4 és fél millió tonna lend-lease élelmiszer kalóriaértékre átszámolva lehetővé tette egy tízmilliós hadsereg élelmezését több mint négy éven keresztül.

A végtelenségig folytatható listán még olyan „egzotikus” tételek is szerepeltek, mint 257 millió ruhagomb. A szovjet katonák egyenruháján lévő sarló-kalapácsos, csillagos gombok hátoldalán büszkén díszlett a felirat: Handy Button Machine Company, Chicago.

Az elszámolás kérdése

Külön történet a szállítások elszámolásának kérdése. Erre már a háború lezárását követően, a romló szovjet–amerikai viszony árnyékában került sor. Az amerikai felfogás az volt, hogy a harci cselekmények során megsemmisült eszközökért, elhasznált hadianyagért nem kell fizetni, az egyéb eszközökért, berendezésekért az amortizációt beszámítva azok 1945. szeptember 2-i állapota alapján jár ellentételezés.

Mindezt figyelembe véve összességében 2,6 milliárd dolláros követelést fogalmaztak meg a Szovjetunióval szemben, amit hamarosan a felére szállítottak le. Ezzel szemben a szovjetek 1948-ban csak 170 millió dollár kifizetésére mutattak hajlandóságot, ami az amerikaiak számára értelemszerűen elfogadhatatlan volt. Ezt követően évtizedekig tartó huzavona kezdődött, melynek során a szovjetek némileg emeltek, az amerikaiak csökkentettek a számukra elfogadható összegen.

Végül 1972-ben írtak alá megállapodást arról, hogy a lend-lease szállítások fejében a Szovjetunió 2001-ig kamatokkal együtt 722 millió dollárt fizet az USA-nak. 48 millió dollár több részletben történő átutalását követően azonban a szovjet–amerikai viszony ismételt kiéleződése miatt a törlesztést Moszkva felfüggesztette. A kérdésre 1990 nyarán tértek vissza újra, ekkor 2030-ban állapították meg azt a határidőt, ameddig a Szovjetuniónak rendeznie kell a hátralékot. A Szovjetunió szétesését követően a lend-lease tartozások beolvadtak az Oroszországi Föderációnak a Párizsi Klub felé meglévő adósságállományába, melyet az orosz kormány 2006-ban kiegyenlített.

A háború után a szovjet történetírás igyekezett csökkenteni a nyugati szállítások jelentőségét Hitler legyőzésében, holott Sztálin 1944-ben Harriman amerikai nagykövetnek elismerte: *„A lend-lease nélkül elvesztettük volna a háborút.”* A hidegháború során a Szovjetunió nem jelenthette ki nyíltan, hogy kapitalista segítség nélkül összeomlott volna. Így a Lend-Lease története politikai tabuvá vált. Ma már az orosz hadtörténészek egyre inkább elismerik a jelentőségét, főként a logisztika, a mobilitás és a túlélés szempontjából.

Éljen a bolsevik párt, Lenin és Sztálin pártja, a szovjet nép harcedzett élcsapata, győzelmünk inspirátora és szervezője! Vlagyiszlav Pravdin festménye, 1950. Sztálin mögött a korabeli szovjet párt- és állami elit tagjai láthatók: Hruscsov, Malenkov, Andrejev, Kaganovics, Svernyik, Berija, Molotov, Bulganyin és Koszigin: Mögöttük: Mikojan és Vorosilov

BARÁTH MAGDOLNA

A GYŐZELEM ÁRA

A SZOVJETUNIÓ A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A Szovjetunió hatalmas katonai erőfeszítései a II. világháborúban és jelentős hozzájárulása a hitleri Németország feletti győzelemhez alapjaiban változtatták meg az ország helyét a nemzetközi politikában. Ahogyan Vjacseszlav Molotov, a legfelső szovjet vezetés egyik meghatározó személyisége mondta 1946-ban: *„A Szovjetunió ma a Föld egyik leghatalmasabb országa. Ma a Szovjetunió nélkül a nemzetközi kapcsolatok egyetlen fontos kérdése sem dönthető el."*

Ennek az új helyzetnek az egyik megkerülhetetlen eleme volt, hogy a Szovjetunió a hadisikerek révén Kelet-Közép-Európában nemcsak komoly befolyásra tett szert, de ténylegesen is annektált egyes területeket, mind itt, mind a Távol-Keleten, amivel számottevően erősítette birodalmi státusát és nem utolsósorban biztonságérzetét. Jól kifejezte ezt Sztálin sokat idézett definíciója a háborúk megváltozott jellegéről: *„ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti saját társadalmi rendszerét. Ahová a hadserege eljut, ott saját rendszerének szerez érvényt."*

A győzelemnek azonban komoly ára volt, nem csupán a háborúban, hanem a „hátországban" is, miután a „birodalomban" megkerülhetetlen társadalmi, gazdasági és demográfiai kihívásokkal kellett szembenézni. Annál is inkább, mert a háború a hatalmas pusztítások, emberveszteségek, nélkülözések mellett felnyitotta annak a sok százezer szovjet polgárnak a szemét, aki fogolyként, katonaként megjárta Európa országait vagy megszállóként szembesült egy másik világgal.

A II. világháború befejezése után – ahogyan az Teheránban, Jaltában és Potsdamban megfogalmazódott – új világrend jött létre, amit nem csupán a határok megváltozása, hanem a hatalmi erőviszonyok minden korábbit felülíró átalakulása jelzett, melynek alapelveit már a háború éveiben megfogalmazták.

A háború utáni világ

A Szovjetunióban a háborút követő berendezkedésre vonatkozó tervezés lényegében 1941-ben megindult, de a legkoherensebb tervet Ivan M. Majszkij külügyi népbiztoshelyettes készítette és nyújtotta be Molotov külügyi népbiztosnak 1944 januárjában. *A jövendő világ kívánatos alapjairól* című feljegyzés biztonságpolitikai okokból kiindulva véglegesítette a Szovjetunió határaira és érdekeire vonatkozó kívánságokat a háború utáni világban. Kelet-Közép-Európa szovjet érdekszférába kerülése mellett a Szovjetunió igényt formált a finn Petsamo területnek a Szovjetunióhoz csatolására, Dél-Szahalin visszaadására, illetve a Kurill-szigetek átadására. Garanciákat akart az Iránon keresztül a Perzsa-öbölbe vezető tranzitútvonalak szabad használatára. A győzelem jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunió elszigetelődéstől való – mindig is létező – félelme árnyékában a „birodalomépítő" stratégia felerősödjön.

A szövetségesek a háború alatt mindezt hallgatólagosan tudomásul vették. A szovjet tervek realizálását azonban jelentősen befolyásolta, hogy a Szovjetunió gyakorlati megfontolásból a háború után is egy ideig az antifasiszta koalíció fenntartását és az együttműködés folytatását szerette volna.

Azonban nem sokáig váratott magára a Szovjetunió és az Egyesült Államok között az első konfliktus, amelyet az Irán körüli vita okozott. A II. világháború alatt Iránban megnőtt a szovjet befolyás. 1945 őszén az azeriek tömegmozgalmat szerveztek, amelynek célja az észak-iráni területek Azerbajdzsánhoz csatolása volt. Az Irán felosztására irányuló moszkvai kísérlet azonban a nemzetközi közvélemény tiltakozására meghiúsult, és 1946 márciusában a szovjet csapatok elhagyták Iránt. A Szovjetunió nem kapta meg sem a hőn áhított olajipari koncessziókat, sem a szabad kijutást a Perzsa-öbölbe.

Nem koronázta teljes siker az ázsiai szovjet befolyás kiterjesztését a Távol-Keleten sem, miután az Egyesült Államok megvétózta Hokkaido sziget északi részének annektálását, ami katonai szempontból különösen fontos lett volna a Szovjetunió számára. Innen ellenőrizhették volna Dél-Szahalint és a déli Kurill-szigeteket.

Mindezek jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a nagyhatalmak közötti ellentétek 1945 végére mindinkább kiéleződtek, és az Egyesült Államok számára a Szovjetunió „rosszhiszemű szövetségesből" fokozatosan ellenféllé, majd ellenséggé vált. A korábbi szövetségesek közötti viszony megváltozását jelezte Sztálin 1946. február 9-i beszéde, amelyben visszatért a háború előtti „imperialistaellenes" retorikához, hangsúlyozva a „kapitalista környezet" szorításában létező szovjet modell életképességét és magasabbrendűségét.

Szerepe volt ebben annak is, hogy az amerikai atombomba bevetése elindította a szovjet külpolitikai stratégia átértékelését. Az amerikai atommonopólium Sztálin számára olyan új veszélyt jelentett, amely egy új világháború lehetőségét hordozta magában. Mindez arra késztette, hogy felgyorsítsa a Szovjetunióban a háború kezdetén megindult uránbányászatot és elrendelje a már néhány éve folyó kísérletek magasabb szintre emelését, az atomipar gyors fejlesztését. A cél a tömegpusztító fegyver öt éven belüli megalkotása volt, noha Igor Kurcsatov, a programot irányító kiváló fizikus erre kevés esélyt látott.

Nem kevés segítséget jelentett azonban a tervek megvalósításához, hogy a háború befejezésével egy időben megindult a hasonló kísérleteket végző német laboratóriumok és üzemek berendezéseinek leszerelése és a Szovjetunióba szállítása. Ezzel párhuzamosan – versenyezve a hasonló amerikai akciókkal – német szakemberek tucatjait vitték erőszakkal a Szovjetunióba. A szovjet hírszerzés parancsot kapott azoknak a nyugati tudósoknak a megnyerésére, akik rokonszenveztek a szovjet rendszerrel és hajlandók voltak az együttműködésre, nemegyszer életüket és szabadságukat kockáztatva a kísérleti eredmények átadásával. Miként az uránbányákban politikai foglyok tömegét dolgoztatták embertelen körülmények között, az atomprojekten dolgozó tudósok is a világtól elzárva, szinte börtönszerű körülmények között végezték munkájukat, Sztálin egyik közvetlen munkatársa, Lavrentyij Berija irányítása és felügyelete alatt.

Az első sikeres atomrobbantásra 1949. augusztus 29-én került sor, de a Szovjetunió hivatalosan csak egy hónappal később jelentette be, hogy már ő is rendelkezik nukleáris fegyverrel, és ezzel a Szovjetunió e téren is megkezdte a felzárkózást. Az amerikai atommonopólium hatására ugyanis rövid időn belül fegyverkezési verseny indult meg, aminek eredményeképpen a Szovjetunióban egy új iparág és érdekcsoport – a katonai ipari komplexum – jött létre, amely az egyre nagyobb teret nyerő bürokrácia mellett a legnagyobb erőforrásokat vonta el a gazdasági és szociális szférából. 1952-ben a közvetlen katonai kiadások már az éves költségvetés egynegyedét tették ki.

A szovjet vezetés az amerikaiakkal való együttműködés fenntartásának lehetőségét 1947 nyarán, a Marshall-terv meghirdetésekor adta fel végérvényesen. Sztálin a gazdasági segítség programját úgy értékelte, hogy annak célja nem csupán a nyugat-európai országok konszolidációja, hanem a kelet-európai szovjet „nyereségek" aláásása is. A fordulat eredménye a Kominform létrehozása, illetve a szovjet kultúrpolitika atyja, Andrej Zsdanov által megfogalmazott „két tábor" elvének, azaz a világ két részre szakadásának meghirdetése volt.

A mind erőteljesebb fegyverkezési verseny és a fokozódó feszültség ellenére az érdekellentétek nem fajultak odáig, hogy közvetlen nyílt katonai összeütközés alakuljon ki a két világhatalom között, noha ennek két esetben is megvolt a lehetősége, amint azt a berlini krízis és a koreai háború mutatta.

Európában a német probléma volt a háború után a kelet–nyugati kapcsolatok egyik központi kérdése. A Szovjetunió megszállási és jóvátételi politikája ellen a nyugati szövetségesek folyamatosan tiltakoztak. A probléma megoldására vonatkozó különböző elképzelések ellenére 1948-ig a német kérdéssel és annak háború utáni megoldásával kapcsolatos döntéseket a Szovjetunió, az USA, Anglia és Franciaország képviselői közösen hozták meg. Míg a háború alatt Sztálin Németország területén több önálló állam létrehozását javasolta, Alekszand Danyilov és Alekszandr Pizsikov orosz történészek szerint a háború után Németország egységének megőrzése mellett szállt síkra. Az egykori szövetségesek határozott ellenvetése, valamint a különböző megszállási övezetekben 1946–47-ben tartott választások eredményei azonban álláspontja megváltoztatására kényszerítették Sztálint, aki erőfeszítéseit ezután a szovjet zóna, azaz Kelet-Németország státusának megszilárdítására összpontosította.

A német kérdésben a fordulópont 1948-ban következett be, amikor február–júniusban hat nyugati ország (USA, Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia és Luxemburg) képviselőinek Németországgal foglalkozó konferenciáján Londonban döntés született arról, hogy a „Marshall-terv" alapján létrehoznak egy erős, a Nyugattal szövetséges német államot, amelynek fő küldetése a *„szovjet terjeszkedés elleni fellépés"* lesz Európában.

Az egyesített „nyugatnémet" állam létrehozását az amerikai, angol, francia megszállási övezetekben Sztálin a német militarizmus és revansizmus újjáélesztésének tekintette, ami közvetlen veszélyt jelentett a Szovjetuniónak a háború utáni Európában elfoglalt pozíciójára. Mindazonáltal a konkrét döntésekig Moszkva nem ment tovább a harcias nyilatkozatoknál és diplomáciai lépéseknél.

A helyzet az 1948. június 18-i pénzreformmal változott meg, amikor Németország nyugati részein az elértéktelenedett pénz helyett bevezették az új, értékálló német márkát. Ezzel egyidejűleg megkezdődött az új német alkotmány kidolgozása. Ezt Sztálin kihívásnak tekintette, különösen azért, mert az új valuta megteremtése aláásta a szovjet katonai közigazgatás pozícióját Berlinben. A Szovjetunió válasza az volt, hogy gyakorlatilag blokádot hirdetett Berlin nyugati szektorai ellen. Valószínűleg arra számított, hogy ezzel a lépéssel kiszoríthatja a szövetségeseket és megvalósulhat a Nyugat-Berlin feletti szovjet ellenőrzés. Az amerikaiak azonban, mivel nem tudtak szárazföldi úton a szovjet zónán át katonai felszerelést, élelmiszert és embereket szállítani Berlinbe, légihidat hoztak létre, amely 1949 májusáig ellátta Berlin nyugati szektorait a védelemhez és a mindennapi élethez szükséges dolgokkal.

Németország háborús vereségének negyedik évfordulóján – 1949. május 8-án – elfogadták a nyugati szektorok egyesítéséből létrejött új német állam alkotmányát. Sztálinnak ekkor nem volt más választása, mint hogy kész tényként ismerje el egy Nyugat-barát német állam – a Német Szövetségi Köztársaság – megalakulását. Felvetette ugyan egy egységes és semleges Németország létrehozásának lehetőségét, de javaslatát a szövetségesek meg sem fontolták. Sztálin egészen 1949. szeptember 20-ig nem adta fel a reményt egy ilyen megállapodásra. Amikor azonban bejelentették, hogy Bonnban Konrad Adenauer vezetésével létrejött az új állam kormánya, végül beleegyezett a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) megalakulásába.

A nagyhatalmak európai konfrontációját hamarosan egy háborús konfliktus követte a Távol-Keleten. A Japán elleni háború befejezése után az Egyesült Államok és a Szovjetunió megállapodásának eredményeképpen Koreát a 38. szélességi fok mentén kettéosztották. A Szovjetunió 1945-ben visszavonta csapatait, ezt követően az északi részen megalakult a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, míg a déli részen az Amerika-barát Koreai Köztársaság jött létre.

Mindkét kormány jogot formált az egész koreai nép képviseletére, ezért a 38. szélességi fok mentén állandósultak az összetűzések, majd 1950. június 25-én Észak-Korea kirobbantotta a nyílt háborút. Sztálin és Mao Ce-tung, a Kínai Kommunista Párt vezetője a kezdetektől támogatta Phenjant. Szovjet fegyverek és haditechnika, valamint katonai tanácsadók érkeztek az országba, Kína szomszédos északi tartományaiba pedig tartalékként légideszant-alakulatokat telepítettek.

Miután az északiak gyors előrenyomulásának hatására az amerikai elnök

Német polgár a hatalmas Sztálin-portré előtt Berlinben, az Unter den Lindenen, 1945. július 3.

kilátásba helyezte az atombomba alkalmazását, a Szovjetunió kénytelen volt visszavonulót fújni. Az északiakat végül a fegyverszünet ellenőrzésére rendelt ENSZ-csapatoknak sikerült visszaszorítani a frontvonal mögé. A helyzet 1951 közepére stabilizálódott, de a háborús tűzfészek megmaradt, és csak Sztálin halála után sikerült gátat vetni a nyílt fegyveres összecsapásoknak. Mindezzel együtt a koreai háború megmutatta a két szuperhatalom közötti, közel egyenlő erőviszonyokat és felerősítette a fegyverkezési versenyt, amely a hetvenes években létrejött, különböző szintű megállapodásokig tartott.

Az ország újjáépítése

A háború befejezését követő új nagyhatalmi viszonyok ugyan megerősítették a Szovjetunió szerepét a világban, az azonban egy pillanatig sem volt kétséges, hogy ezt a pozíciót akkor lehet hosszú távon stabilizálni, ha sikerül felszámolni az országot ért hatalmas háborús veszteségeket és megerősíteni a gazdaság helyzetét. A hitleri Németország legyőzésében vállalt áldozataival a Szovjetunió a nyugati közvélemény jelentős részének szemében félelmetes és gazdag országnak tűnt. Valójában az ország gazdasága nagyon komoly gondokkal küzdött. A német megszállás alá került nyugati területeken az ipari és bányaüzemek a mindkét oldalról végrehajtott harci cselekmények során részben megsemmisültek vagy leszerelték őket, az állatállomány és a mezőgazdasági felszerelések elpusztultak, a földek műveletlenek maradtak.

A háborús károk felmérésére 1943-ban létrehozott Rendkívüli Állami Bizottság (soha nem ellenőrzött) adatai szerint a Szovjetunió megszállt területein 1710 várost, 70 ezer falut romboltak le, 98 ezer kolhoz és 1876 szövetkezet szüntette be a működését, s különböző bizonytalan becslések szerint legalább 11 millió ember vált hajléktalanná. Elpusztult 17 millió szarvasmarha, 20 millió sertés és 27 millió juh. A bizottság csak a mezőgazdaságot ért összes kárt 181 milliárd rubelben állapította meg. A nemzeti vagyon vesztesége mintegy 30%-os volt. A Szovjetunió óriási, a többi hadviselő félnél lényegesen több – 20 milliónál többre becsült – lakosát veszítette el, akik között érthetően a fiatal, munkaképes férfiak aránya volt a legnagyobb, ami meghatározó szerepet játszott a demográfiai válságban. Ez évtizedekig éreztette hatását mind a népesség gyarapodásának ütemében, mind az újjáépítéshez szükséges munkaerő létszámában.

Noha a sztálini vezetés kétségkívül ismerte azokat a problémákat, amelyek megoldása nélkülözhetetlen lett volna az ország gazdaságának helyreállításához, nyílt titok volt, hogy a gazdaság más ágazatainak és a lakosság életszínvonalának rovására az ország védelmi képességének növelése lett a meghatározó cél.

Az 1940-es évek második felében a Szovjetunióban nem csupán a hadsereget ért harctéri veszteségek pótlása folyt teljes erővel, hanem a fegyveres erők általános technikai megújítása is. A nagyarányú fegyverkezés, az új fegyverek fejlesztése és hadrendbe állítása az összes haderőnemet érintette. A háború utáni években a hadiipari komplexum struktúrája három speciális bizottság körül alakult ki, amelyeket az ország legfelsőbb vezetésének döntése alapján hoztak létre a hadiipari termelés irányítására. Az 1. számú különbizottság az atomerő katonai felhasználásával foglalkozott Lavrentyij Berija vezetése alatt, a 2. számú különbizottság a sugármeghajtású technológia fejlesztésével Georgij Malenkov irányítása alatt, a 3. különbizottság pedig a radarrendszerek fejlesztésével Alexander Szaburov irányításával. Ezek a különbizottságok olyan szuperhivatalok voltak, amelyeknek minden eszköz és forrás a rendelkezésére állt.

Tervei megvalósításához – az ország katasztrofális gazdasági helyzete ellenére – a katonai-ipari komplexum kiépítése jelentette Sztálin számára a legfőbb eszközt. Ennek megfelelően a nehézipar maradt a háború utáni szovjet gazdaság prioritása, így annak fejlesztése döntően a gazdaság más ágazatainak rovására történt. Mindezt tetézte a tervutasításos gazdaságirányítási rendszer változatlansága, a mennyiségi mutatókra épülő, extenzív szemlélet. Csak a fogyasztási cikkek termelésének kifejezetten alacsony szintje késztette időnként a vezetést rendkívüli intézkedésekre, ami a könnyűipar megkerülhetetlen helyreállítását jelentette. A beruházások így is kirívóan alacsonyak maradtak. 1945–1950 között csupán a beruházások 12,1%-a esett a könnyű- és élelmiszeriparra – a közszükségleti cikkek gyártása a háború előtti szintet a negyedik ötéves terv végére, 1950-re sem érte el.

Az újjáépítéshez szükséges erőforrások kiegészítésére a legyőzött országok megszállása nyitott új távlatokat. A Szovjetunió mint a náci Németországtól legtöbbet szenvedett ország jogot formált anyagi kárának jóvátétel formájában történő kiegyenlítésére, amit Sztálin már Anthony Eden angol külügyminiszter 1941. decemberi moszkvai látogatása alkalmával egyértelművé tett. Nem hagyott kétséget afelől sem, hogy a Szovjetunió a háború után nemcsak pénzbeli, hanem természetbeni jóvátételre is igényt fog tartani. 1945-ben Németországban és Magyarországon is megkezdődött komplett gyárak leszerelése és elszállítása, amit a következő években meghatározott áruszállítási kontingensek követtek. Németország szovjet megszállási zónájában az ipari üzemek mintegy 45%-át szerelték le. A Szovjetunióba szállított berendezések nagy részét azonban a szovjet gazdasági anarchia miatt nem tudták hasznosítani, így az értékes berendezések fémhulladékká váltak.

A térség országaiban lévő német tulajdon is automatikusan szovjet kézbe került. A szervezett szállításokat a hadsereg szervezetlen „zabrálásai" egészítették ki, miközben a megszállók ellátása is az érintett országokat terhelte.

A szovjet pártvezetés közvetlen környezetéhez tartozó magyar közgazdász, Varga Jenő vetette fel először, hogy a legyőzött ellenséges ország ne csak anyagi jellegű kártérítést fizessen, hanem a lakosság munkaerejével is járuljon hozzá a háború utáni szovjet újjáépítéshez. Az Állami Honvédelmi Bizottság 1944. december 16-án kelt, 7161. számú határozata valóban el is rendelte Kelet-Németország, továbbá Bulgária, Magyarország és részben Románia területéről a 18–60 év közötti munkaképes lakosság (férfiak és nők) határozatlan idejű internálását a Szovjetunióba munkavégzés céljából. Az internáltakat elsősorban a Donyec-medence szénbányáinak és a vaskohászatnak a helyreállítási munkálataiban kívánták felhasználni, de sokan kerültek mezőgazdasági üzemekbe is.

A szovjet gazdaság munkaerőigényét az elhurcolt polgári lakosság ezrein és a hadifoglyokon kívül az állambiztonság által fogva tartott politikai foglyokkal elégítették ki. A mintegy ötven táborból és több mint 600 altáborból, telepek százaiból álló Gulag táborrendszerben 1947-ben már 2,5 millió rab dolgozott. Hagyományosan a

Ünnepi gyászülés a Bolsoj Színházban Vlagyimir Iljics Lenin halálának 27. évfordulója alkalmából, 1951. január 21. Az Elnökségben balról jobbra: Szuszlov, Koszigin, Ponomarenko, Kaganovics, Andrejev, Berija, Malenkov, Sztálin, Skirjatov, Vorosilov, Bugyonnij, Molotov, Hruscsov, Svernyik, Szaburov, Rumjancev, Vasziljevszkij, Popova, Zujeva és Furceva

Sztálin ünneplése 70. születésnapja alkalmából a Bolsoj Színházban, 1949. december

fakitermelés, az ércbányászat és az építőipar voltak azok az ágazatok, amelyekben a legnagyobb mértékben alkalmazták a rabmunkát.

A mezőgazdaság helyzete a falvak lerombolása, az állatállomány elpusztulása vagy elhurcolása következtében rendkívül súlyos volt. A háború alatt a kollektív gazdaságokban fellazult a fegyelem. Mindenütt siralmas állapotok uralkodtak, a falvakban nem volt elektromos áram, és alig volt folyóvíz. A parasztság a szovjet rendszer mostohagyermeke maradt.

Annak ellenére, hogy egyre-másra terveket készítettek a mezőgazdasági termelés fejlesztésére, a beruházások rendkívül alacsony szinten maradtak. 1945-ben a mezőgazdaság teljesítménye csupán 60 százaléka volt a háború előtti szintnek, ráadásul az aszályos évek tovább rontottak a helyzeten. A kötelezően beszolgáltatandó mezőgazdasági termékek állami felvásárlási ára nemhogy a termelés, de esetenként az átvételi pontra szállítás költségeit sem fedezte. Különösen a Szovjetunió háború sújtotta európai részén volt nehéz a parasztok helyzete, viszonylag könnyebben boldogultak Közép-Ázsiában, ahol a gyapotra magasabb begyűjtési árat fizettek. Jobb volt a helyzet délen is, a zöldség-gyümölcs termesztésre és a borászatra szakosodott gazdaságokban.

1946–47-ben újra éhínség tört ki a Szovjetunióban, mindenekelőtt a háború alatt legtöbbet szenvedett Ukrajnában, ahol újra előfordult az emberevés is. Nyikita Hruscsov, aki ekkor az Ukrán Kommunista Párt első titkára volt, Sztálinhoz fordult és kérte egyrészt a jegyrendszer ideiglenes bevezetésének, másrészt a lakosság ellátását biztosító élelmiszer-tartalékok létrehozásának engedélyezését. A segítség elmaradt, sőt egy időre Hruscsov kegyvesztett lett. Az éhínség oka azonban nem csupán a rossz termés volt. A szovjet kormány még az éhínség idején is jelentős mennyiségű gabonát adott el Franciaországnak.

1947 őszén a szovjet kormány egységes élelmiszerárakat vezetett be, azzal a céllal, hogy közelítse a jegyre kapható termékek árát és a kiemelkedően magas piaci árakat, mivel ezek között nagyon jelentős különbségek voltak. Az árcsökkentések hatására a városokban az életszínvonal ugyan lassan emelkedett, de az áruhiány változatlanul megnehezítette a mindennapi életet. A kettős árrendszer megszüntetésével csaknem egy időben pénzreformra is sor került, melynek során a rubelt tizedére leértékelték, ami viszont súlyosan érintette az amúgy is szerény lakossági megtakarításokat.

Az ellátási gondoknál is súlyosabb volt a lakáshelyzet. A háború pusztításai miatt több millió ember maradt fedél nélkül. A kormány sok éven át elhanyagolta a lakásépítést, nemegyszer 6-7 család élt együtt egy lakásban, nyomorúságos körülmények között. A társbérlet és a magánszféra teljes hiánya még évtizedekig az élet legfőbb jellemzője maradt a Szovjetunióban.

A lakosság nehéz anyagi helyzetét súlyosbították az állam által kibocsátott ún. tervkölcsönök, amelyek a háború utáni években kényszerjelleget öltöttek. Az éhínség idején a Szovjetunió a gazdaság helyreállítására és fejlesztésére két kölcsönkötvényt bocsátott ki, melyeket 45 milliárd rubel értékben jegyeztek. Az akció nevével ellentétben a pénzt valójában nem a gazdaság helyreállítására, hanem a hadiipari komplexum fejlesztésére fordították.

A háborút követően a Szovjetuniónak szembe kellett néznie az újonnan szerzett területek pacifikálásának feladatával is. Moldovában, a balti államokban, Kárpátalján a háború utáni években az állambiztonság tízezrével hurcolta el azokat, akiket szovjetellenes tevékenységgel, nacionalizmussal gyanúsítottak, 1944 és 1952 között Litvániában 276 379, Lettországban 119 000, Észtországban 67 400 főt ért represszió. Nem volt véletlen, hogy Nyugat-Ukrajnában és Litvániában a háború végén a politikai tisztogatásokkal, az erőszakos kolhozosítással és a deportálásokkal szemben fegyveres nemzeti ellenállás bontakozott ki, amelyet csak az 1950-es években sikerült felszámolni.

A bezárkózás és következményei

A háború befejezését követően a szovjet politikai vezetés mind erőteljesebb intézkedésekkel törekedett a bezárkózásra. A Kreml jól érzékelte, hogy a nyugati világnak még a háborús körülmények közötti megismerése is, illetve bármilyen nem ellenőrzött kapcsolat fenntartása milyen „felforgató" hatással lehet a szovjet társadalomra, amely a háborús megpróbáltatások után éppen a sztálini terror megszűnését remélte, s nyugodt, békés életre vágyott. Ezzel magyarázható, hogy nem csupán a korábban a németek oldalán harcoló szovjet állampolgárokat, akiket az angol hadsereg-parancsnokság – politikai döntés alapján – tízezrével adott át a szovjet hadseregnek, de a német hadifogságból hazatérő, sokat szenvedett katonákat is egyenesen a Gulag különböző szigorított táboraiba szállították.

A nyugati befolyástól való félelem egyre inkább hatalmába kerítette a sztálini vezetést. Amilyen mértékben erősödött a hidegháborús szembenállás, olyan mértékben fordult befelé a diktatúra intézkedései nyomán a szovjet szellemi-politikai élet.

Sztálin felismerte, hogy a társadalom a háború alatt szétzilálódott, ezért 1946 augusztusában az SZKP Központi Bizottsága nevében számos határozat jelent meg a fegyelem erősítéséről az élet minden területén. A szovjet rendszer egyik legfőbb jellegzetessége volt az állandó ideológiai harc. Sztálin 1946. február 9-én mondott beszéde elindította a „hazafiatlanok" elleni tisztogatási kampányt. Ennek jegyében széles körű offenzívát kezdtek az összes vélt vagy valós ideológiai „elhajlás", azaz a sztálinizmus dogmájától való eltérések ellen. Az ideológiai hadjáratot 1946 és 1948 között a sztálinista „új generáció" tagja, Andrej Zsdanov, azt követően Mihail Szuszlov irányította. Zsdanov számos beszédében követelte a nyugati kultúra hatásának teljes és radikális kiirtását, a párt irányvonalától való legkisebb eltérés elítélését.

A szellemi életben egyre szűkítették a még „megengedhető" határait, amit az egyes értelmiségiek elleni támadások jól mutattak. A legismertebb és legjelentősebb példastatuálás elszenvedői a kulturális élet vezető folyóiratai és kiemelkedő képviselői voltak. Az eljárás eredményeként két írót kizártak a szovjet írószövetségből, egy folyóiratot pedig megszüntettek. Hasonló események játszódtak le a Zeneművészeti Szövetségben is. Ezt követően a színházi világ, majd a filmesek kerültek sorra. Részletekbe menően ellenőrizték az irodalmi tevékenységet és a filmgyártást, de kontroll alá került a zene is. Az ideológiai harcot kiterjesztették a szövetségi köztársaságokra is.

Az ún. „kozmopolitizmus" elleni harc 1949 első felében hágott a tetőfokára, és a politikai és társadalmi élet egyetlen területét sem kerülte el. Az ideológiai pogrommá fajuló támadások mindinkább nyílt antiszemita színezetet kaptak. A zsidósággal szembeni fellépés – melynek évszázados hagyományai voltak az orosz társadalomban – mind intenzívebbé vált, miután Sztálin törekvése, hogy az újonnan létrehozott Izrael államot bevonja befolyási övezetébe, kudarcot vallott.

A támadások ettől kezdve a Zsidó Antifasiszta Bizottság tevékenységére koncentrálódtak. A bizottság – Sztálin kezdeményezésére – 1941-ben azzal a feladattal jött létre, hogy a Szovjetunió háborús erőfeszítéseihez támogatást szerezzen. Ez eredménnyel járt, mindenekelőtt az amerikai közvéleményt és a nemzetközi zsidó szervezeteket sikerült megnyerni. 1944-ben az antifasiszta bizottság levélben fordult Sztálinhoz, amelyben azt kérte, hogy a krími tatárok deportálása után elnéptelenedett Krímben létrehozhassák a Zsidó Autonóm Köztársaságot. Sztálin ezt később olyan cionista akcióként értelmezte, amelynek az a célja, hogy az „amerikai imperializmus" támaszpontot hozzon létre a Szovjetunió területén.

1948 decemberében a bizottság összes tagját, számos jeles értelmiségit – közöttük Szolomon Lozovszkij egykori külügyi népbiztoshelyettest – letartóztattak és 1952-ben kivégeztek. Az „antikozmopolita" – valójában antiszemita – kampánnyal összefüggésben Sztálin közvetlen munkatársának, Vjacseszlav Molotov külügyminiszternek a feleségét is letartóztatták, Molotov maga pedig elvesztette külügyminiszteri posztját és kimaradt a legszűkebb vezetésből. A pártvezetés másik tagjának, Lazar Kaganovicsnak a testvére a Gulagra került, Kaganovics pedig háttérbe szorult. A kampány során a szovjet tudomány és kultúra is jelentős veszteségeket szenvedett, több ezer zsidó értelmiségit bocsátottak el állásából.

A „hadjárat" kiterjedését jól mutatta az utolsó nagy antiszemita provokáció. a kiemelkedő tudású zsidó származású orvosok állítólagos „összeesküvése", amelynek megtorlását csupán Sztálin halála akadályozta meg. Ennek során súlyos hamis vádak alapján letartóztatták a Kreml nagy tekintélyű orvosait (magát Sztálin kezelőorvosát is), akiket kegyetlen kínzásokkal vettek rá, hogy bevalljják részvételüket az „összeesküvésben". Végül Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála pontot tett nem csupán az orvosper, de egy egész korszak végére.

Harc a hatalomért

Sztálin fokozatosan elhatalmasodó betegségének következtében – a szovjet társadalom valamennyi rétegét érintő, megújuló tömeges megtorló hullámokkal párhuzamosan – a politikai eliten belül is erősödött a hatalmi pozíciók megszerzéséért és megtartásáért folyó küzdelem. A párt Politikai Bizottsága gyakorlatilag egymással versengő csoportokra, klikkekre esett szét. Sztálin – bevált taktikájának köszönhetően – régi harcostársai mellé fokozatosan új, ambiciózus vezetőket vont be a legfelső szintű hatalomgyakorlásba. Ez a közel azonos korú generáció életkorából adódóan nem rendelkezett közvetlen forradalmi tapasztalatokkal, nem vett részt a polgárháborúban, legfőbb jellemzője a Sztálin – akinek hirtelen és gyors pozícióba jutásukat köszönhették – iránti teljes és feltétel nélküli hűség volt.

A generalisszimusz közvetlen környezetében a háborút követően Lavrentyij Berija és Georgij Malenkov mellett Andrej Zsdanov és Nyikolaj Voznyeszenszkij lettek az ígéretes új arcok. Ennek a felső vezetői körnek a folyamatos hatalomban maradása azonban egyáltalán nem volt biztos, a politikai lapjárás egyik pillanatról a másikra megváltozhatott. Sorsuk Sztálin személyes akaratától függött, aki hatalma szilárdságának biztosítása érdekében mindent megtett, hogy az egyes érdekcsoportokat kijátssza egymás ellen. Ugyanakkor a rivalizáló klikkek igyekeztek kihasználni Sztálin beteges gyanakvását saját pozíciójuk és befolyásuk erősítése érdekében.

A moszkvai orvosper kapcsán megjelentetett antiszemita karikatúra a „fehér köpenyes gyilkosokról" a központilag szerkesztett szatirikus lap, a *Krokogyil* 1953. januári címlapján. Szöveg a karikatúra alatt: *„A bűncselekmények nyomai."* A sarokban, a dollárjelű cilinderen: *„Amerikai-angol közös hírszerzés."* Az orvosi köpenyt megragadó kéz alatt olvasható felirat: *„Az állambiztonsági szolgálatok terrorista orvosok, külföldi hírszerző szolgálatok által felbérelt ügynökök egy csoportját leplezték le."*

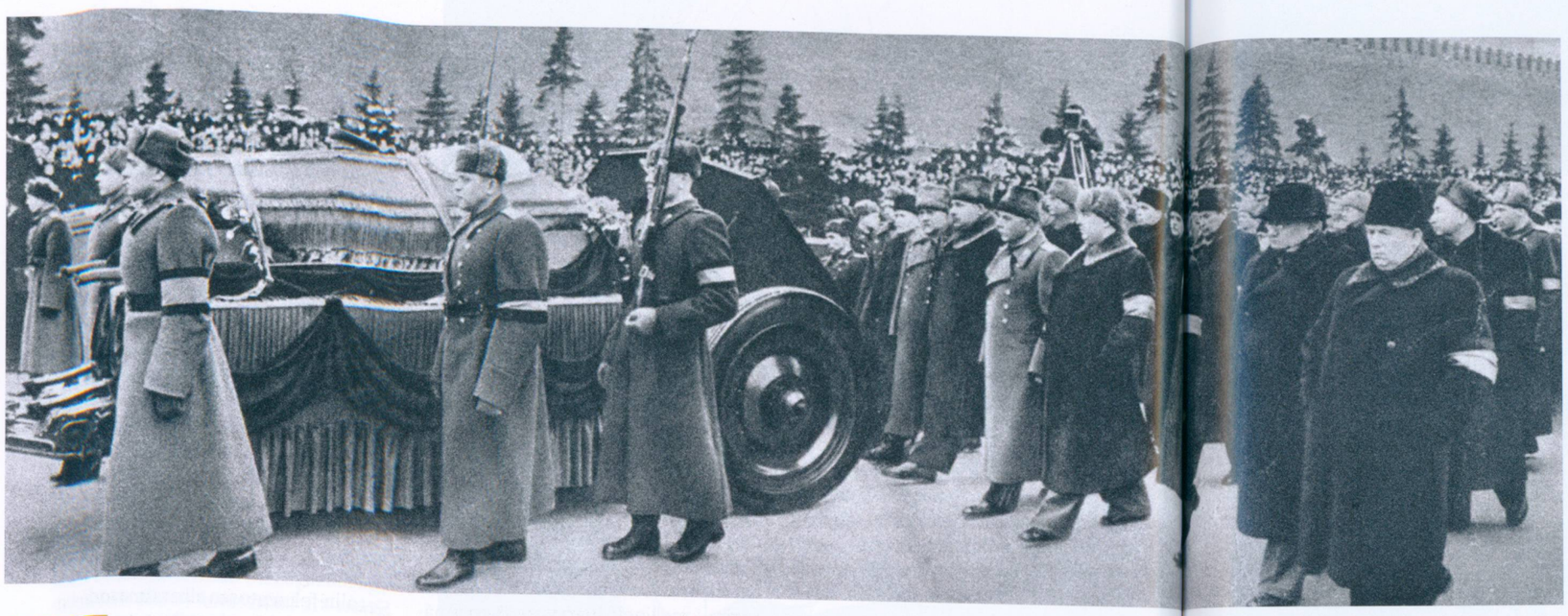

Sztálin temetési menete 1953. március 9-én a Vörös téren

Ezekben az években alakult ki Berija és Malenkov szoros szövetsége, ám 1946-ban ők átmenetileg háttérbe szorultak a Leningrádhoz kötődő Zsdanov-csoport mögött. A Sztálin lehetséges utódaként emlegetett Malenkovot egy időre Üzbegisztánba küldték, Berijának pedig le kellett mondania a belügyi népbiztosi posztról, bár megőrizték pozíciójukat az 1. (atomfegyverek fejlesztése) és a 2. számú (sugármeghajtású technika fejlesztése) különbizottság élén. Mindez Sztálin azon törekvéséről tanúskodott, hogy némileg szűkítse befolyásukat, ám nem akart végleg megszabadulni tőlük.

Ezzel párhuzamosan 1946-tól Andrej Zsdanovnak, a Központi Bizottság ideológiai ügyekért felelős titkárának a tevékenységi köre érezhetően bővült, és gyakorlatilag Sztálin nélkülözhetetlen segítőjévé vált. 1946 folyamán már szinte Sztálin első számú helyettese volt, aki Sztálinnal együtt írta alá a Központi Bizottság és a Minisztertanács közös határozatait. Befolyásának erősödéséhez hozzájárult, hogy vezetőtársaitól eltérően nem egy szűk munkaterülettel foglalkozott. Feladatkörébe tartoztak a külpolitikai, az ideológiai, a szervezési és személyzeti kérdések, a pártélet irányítása. A Politikai Bizottság, a Titkárság és a Központi Bizottság Szervezési Irodája szinte minden döntését vele egyeztették.

Sztálin fokozatosan előléptette a Zsdanov csoportjába tartozó Nyikolaj Voznyeszenszkijt, Alekszej Kuznyecovot és Alekszej Koszigint. Kuznyecovnak Malenkov helyére kellett volna lépnie, a Tervhivatal elnökét, Voznyeszenszkijt a Szovjetunió Minisztertanácsa első elnökhelyettesévé tette, és utasította, hogy vezesse a Minisztertanács üléseit. Koszigin a Miniszertanács egyik elnökhelyetteseként a könnyűiparral és a pénzügyekkel foglalkozott. A gazdasági kulcspozíciók megszerzése révén informális befolyást gyakorolhattak Sztálinra és ennek következtében a politikai irányvonal kialakítására. 1946–49 között a „leningrádi csoport" megoldási javaslatokat tett több jelentős társadalmi-gazdasági és ideológiai kérdés megoldására. Ezek közé tartozott a közgazdász akadémikus Voznyeszenszkij programja, aki – a liberálisabb gazdaságpolitika képviselőjeként – az ipari termelés arányainak a könnyűipar javára történő módosítását kívánta elérni.

Zsdanov 1948 őszén bekövetkezett halála után azonban a leningrádi csoport meggyengült. A sértett Berija és Malenkov nagyon hamar megtalálta a módját, hogy egyszer s mindenkorra leszámoljanak politikai ellenfeleikkel. Jól tudták, hogy Sztálin gyűlöli Leningrádot, ezért a támadást a leningrádi pártszervezetek munkájának bírálatával kezdték. A „leningrádi ügy" közvetlen kiváltó oka az volt, hogy Alekszej Kuznyecov és Nyikolaj Voznyeszenszkij 1949 januárjában megszervezték a leningrádi kereskedelmi vásárt, ezzel is segíteni akarván a gazdaság újjáéledését, és egyben támogatást kívántak nyújtani a leningrádi ostrom túlélőinek, hogy több áruhoz jussanak a Szovjetunió más részeiből.

A hivatalos propaganda az eljárás törvényességének megkérdőjelezése mellett azzal vádolta Kuznyecovékat, hogy a régi orosz főváros, Leningrád súlyának növelésére tett kísérlettel Moszkvát akarják gyengíteni és a hatalom megszerzésére törekednek. Ennek ürügyén több mint kétezer embert tartóztattak le Leningrádban – a városi és regionális, illetve ipari vezetők mellett tudósokat és egyetemi professzorokat is. 1950. szeptember 30-án halálra ítélték a Goszplan elnökét, Nyikolaj Voznyeszenszkijt, valamint Alekszej Kuznyecovot és másokat azzal a hamis váddal, hogy *„jóváhagyás nélküli leningrádi üzletelés"* céljára sikkasztottak a szovjet állami költségvetésből, amit egyúttal szovjetellenes hazaárulásnak minősítettek.

Sztálin utolsó éveire a párt döntéshozó testületei elvesztették jelentőségüket. A párt kongresszusát 1939 óta nem hívták össze, a Központi Bizottság és a Politikai Bizottság helyett a fontos döntéseket Sztálin változó összetételű és ötletszerűen kiválasztott környezetének tagjai hozták a Kremlben vagy Sztálin valamelyik dácsájában megrendezett éjszakai tivornyák során.

Az 1952 októberében összehívott XIX. pártkongresszuson – ahol a párt nevéből kikerült a „bolsevik" jelző – az Iroda helyett létrehozott, nagy létszámú Elnökség tagjai közé számos új ember került. Az Elnökség Politikai Irodájába, a legfelső grémiumba a „régiek" közül csak Vorosilovot és Kaganovicsot választották be. Malenkov és Berija azonban nemcsak megtartották pozícióikat, de Malenkov hamarosan előbbre is lépett, amikor Sztálin halálát követően a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke lett. Másként alakult az öntörvényű Berija sorsa, akitől élete végén Sztálin is egyre inkább tartott. Ő vélhetően önvédelemből – akár a grúziai mingrel származású politikusok ellen készülő per fenyegető árnyékában – mindent megtett Sztálin elszigeteléséért. Ennek része volt, hogy a generalisszimusz életének utolsó, kritikus napjaiban tudatosan késleltette az orvosi segítséget.

* * *

A diktátor halálával a Szovjetunió háború utáni történetének meghatározó fejezete zárult le, melyben az immár világhatalommá lett birodalom megerősödve, de kül- és belpolitikájában kevéssé változva haladt tovább. A nagy szembenézés saját népével azonban még hátravolt.

Végső kegyeletadás Sztálin előtt, mielőtt elhelyezik a Lenin-mauzóleumban, a Vörös téren, 1953. március 9. A díszsorfal tagjai balról jobbra: Vjacseszlav Molotov külügyminiszter; Kliment Vorosilov; Lavrentyij Berija, állambiztonsági és belügyminiszter; Georgij Malenkov miniszterelnök. A koporsóállványtól jobbra: Nyikolaj Bulganyin honvédelmi miniszter; Nyikita Hruscsov; Lazan Kaganovics; és Anasztasz Mikojan bel- és külkereskedelmi miniszter

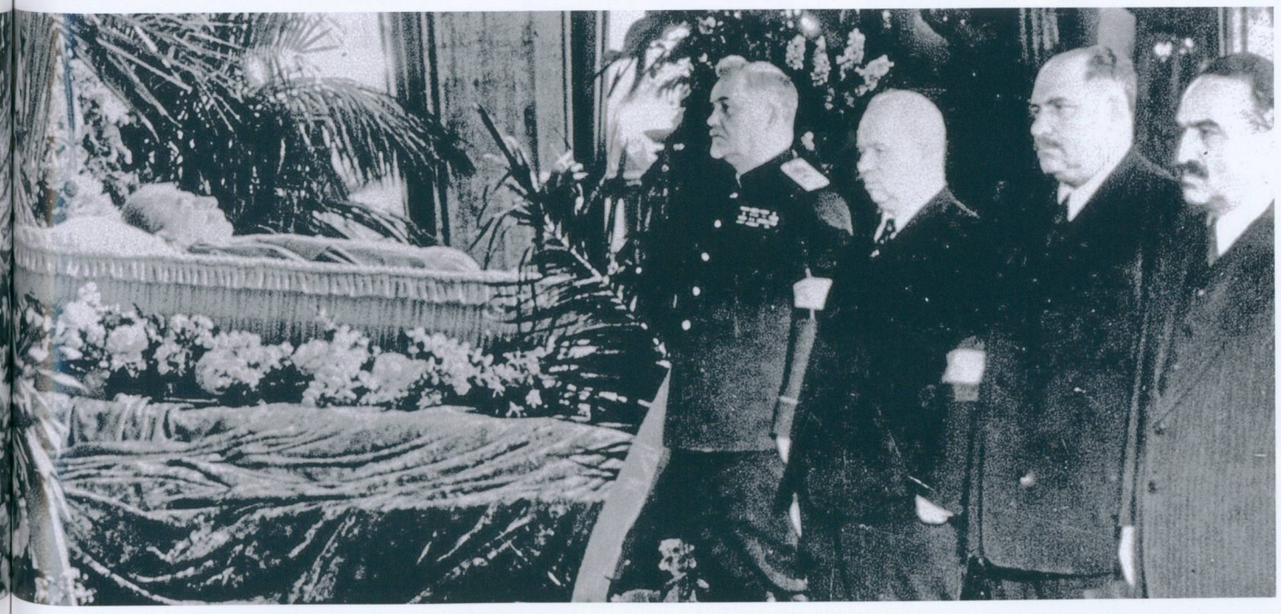

GULYÁS LÁSZLÓ

Breszt-Litovszktól Párizsig

A SZOVJET HATÁROK TÖRTÉNETE KÖZTES-EURÓPÁBAN

1918. MÁRCIUS 3. – 1947. FEBRUÁR 10.

Német tisztek üdvözlik a szovjet-orosz delegációt
Breszt-Litovszk vasútállomásán.
Fekete kucsmában Lev Kamenyev látható, 1918. január 7.

Köztes-Európa egy gumifogalom, amely észak–déli irányban a Balti-tengertől az Égei-tengerig terjed. Nyugati határait a mindenkori német birodalom, keleti határait a mindenkori orosz/szovjet birodalom területi kiterjedése határozza meg. A szovjet állam határai – 70 éves története során – Köztes-Európa irányában három nagy hullámban változtak meg.

Az első hullám a versailles-i békerendszer kialakulásához és megszilárdításához köthető. A lengyel–szovjet háborút lezáró rigai béke (1921. március 18.) befejezte azt a folyamatot, melynek során az orosz államtest jelentős területi veszteségeket (Lettország, Litvánia, Észtország, Besszarábia stb.) szenvedett.

A második hullámot a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése indította el. Ebben a két nagyhatalom felosztotta egymás között Köztes-Európát. Ennek gyakorlati megvalósítása során mind a Harmadik Birodalom, mind a Szovjetunió jelentős területeket szerzett meg.

A harmadik hullámot a II. világháború győztes befejezése hozta el a Szovjetunió számára. Ekkor a Szovjetunió Köztes-Európában mindazon területeket, melyeket az Orosz Birodalom 1918. évi összeomlásának következményeként vesztett el, visszacsatolta. Sőt Königsberg, Kelet-Galícia, Észak-Bukovina és Kárpátalja elfoglalásával olyan területeket is birtokba vett, amelyek nem voltak a cári Oroszország részei.

A bolsevik hatalomátvétel – 1917. október 25. – után egy nappal a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjeinek II. Összoroszországi Kongresszusa több dekrétumot adott ki. Ezek egyike azonnali és annexió nélküli békekötésre szólította fel a háborúzó feleket. Csakhogy az orosz–német front összeomlott, a német hadsereg nagy lendülettel nyomult előre, ezért Szovjet-Oroszország arra kényszerült, hogy 1918. március 3-án a Német Birodalommal és az Osztrák–Magyar Monarchiával aláírja a breszt-litovszki békét.

BRESZT-LITOVSZK KÖVETKEZMÉNYEI

Ennek eredményeként Szovjet-Oroszország az Orosz Birodalom területéből (22,4 millió km²) 780 000 km²-nyi területet vesztett el. Azonban Németország összeomlása a nyugati fronton teljesen felülírta a Breszt-Litovszkban meghúzott határokat. Szovjet-Oroszország 1918 novemberében felmondta a Német Birodalommal megkötött békét.

Lenin úgy gondolta, hogy azoknak a nemzeteknek, amelyek az Orosz Birodalom keretei között élnek, meg kell adni az önrendelkezési jogot. Ha ki akarnak lépni Szovjet-Oroszországból, kiáltsák ki a függetlenségüket. Ezekben az államokban úgyis győzni fog a kommunista forradalom, s majd önként csatlakoznak Szovjet-Oroszországhoz. Sőt, Lenin ezt a gondolatmenetet továbbfűzve meghirdette a világforradalmat. Ennek lényege: az oroszországi forradalmat Európában – sőt az egész világon – forradalmak sora fogja követni, és így fog megszületni az egész világra kiterjedő proletárállam. Ezen világforradalom első lépcsőjeként Németországban kell proletárforradalmat kirobbantani, és onnan fog továbbterjedni a forradalmi hullám Európában.

Az Orosz Birodalom területén elő nemzetek közül a finnek, lengyelek, litvánok, lettek és észtek valóban kikiáltották függetlenségüket, Szovjet-Oroszország pedig elengedte őket. Amikor a finnek 1917. december 6-án kikiáltották Finnország függetlenségét, Sztálin – nemzetiségi népbiztosként – elment Helsinkibe, és Szovjet-Oroszország nevében elismerte a független finn államot. Csakhogy az elszakadó államokban a helyi bolsevikok szemben találták magukat a polgári erőkkel. Így ezekben az éppen függetlenné váló államokban – Lengyelország kivételével – fehér–vörös polgárháborúkra került sor, amelyekbe Szovjet-Oroszország beavatkozott. A helyzetet tovább bonyolította, hogy orosz területeken is dúlt egy fehér–vörös küzdelem, amelybe antantcsapatok is bekapcsolódtak, illetve a Baltikumban a helyi német önkénteseket tömörítő, ún. Balti Véderő is harcolt. Gyakorlatilag egy „bellum omnium contra omnes" küzdelem zajlott.

Ezek a háborúk Szovjet-Oroszország számára 5 béke aláírásával és egy annexió (Románia részéről) kényszerű elfogadásával értek véget. Szovjet-Oroszország az egykori Orosz Birodalom területéből 806 000 km²-t vesztett el.

I. A békeveszteségek

ÉSZT–SZOVJET BÉKE TARTU, 1920. FEBRUÁR 2.

Az Orosz Birodalmon belül az észtek közigazgatásilag széttagolva éltek, egyrészt az Észtországi Kormányzóság, másrészt az Észak-livóniai Kormányzóság keretei között. Az 1917. februári forradalom után az ideiglenes kormány az Észt Nemzeti Tanács nyomásának engedve 1917. április 12-én egyesítette ezt a két kormányzóságot, és autonómiát adott neki. Élve ezzel a lehetőséggel az észt politikusok választásokat tartottak, és ennek nyomán felállították a Tartományi Tanácsot (Maapäev).

Az észt polgári politikusok ekkor még a föderalizálandó Oroszország keretei között képzelték el az észt nemzet jövőjét. Csakhogy amikor Leninék megszerezték a hatalmat Szentpétervárott, Szovjet-Oroszország már nem tűnt olyan vonzó partnernek számukra. Ráadásul az észt bolsevikok – nyilvánvalóan Lenin támogatásának köszönhetően – megerősödtek. A következő hónapokban az észt polgári erők és az észt bolsevikok (maguk mögött tudva Moszkva támogatását) egymásnak feszültek.

1918. február 23-án a polgári erők Pärnuban kikiáltották az Észt Köztársaságot, és Konstantin Päts vezetésével észt ideiglenes kormányt állítottak fel. Ugyanezen a napon német csapatok szálltak partra, majd elfoglalták egész Észtországot. Berlin a breszt-litovszki békeszerződés aláírása után, 1918. április 12-én Észtországból, Lettországból és Litvániából létrehozta az Egyesített

Balti Hercegséget. Amikor 1918. november 11-én Németország letette a fegyvert, az észtországi német katonai főparancsnokság kivonta csapatait az országból, és átadta a hatalmat az észt ideiglenes kormánynak.

1918. november 28-án a Vörös Hadsereg Lenin parancsára Narva városánál betört Észtországba. Ezzel kezdetét vette az észt függetlenségi háború. A Vörös Hadsereg és az Észt Hadsereg között folyó küzdelembe egyik oldalról beszállt az észt kommunisták által életre hívott Észt Vörös Hadsereg, másik oldalról pedig Nyikolaj Jugyenyics fehér serege, valamint a balti németség érdekeit megvédeni akaró Balti Véderő (Baltische Landeswehr-Freikorps) Rüdiger von der Goltz tábornok vezetésével, a brit flotta pedig jelentős támogatást nyújtott az észteknek.

Zavaros küzdelem alakult ki, jól mutatja ezt, hogy a háborúnak volt egy olyan pontja, amikor az Észt Vörös Hadsereg alakulatainak egy része átállt az Észt Hadsereg oldalára. Sőt, amikor 1919 októberében Jugyenyics tábornok fehér csapataival támadást intézett Szentpétervár ellen, az offenzívát az Észt Hadsereg támogatta. Végül Észtország és Szovjet-Oroszország között 1919. november 19-én tárgyalások kezdődtek a háborút lezáró békéről. Az 1920. február 2-án Tartuban aláírt megállapodásban Moszkva elismerte Észtország függetlenségét. Ezzel Szovjet-Oroszország 47 000 km²-t veszített el az Orosz Birodalom területéből.

Rüdiger von der Goltz tábornok, a balti németség érdekében fellépő Balti Véderő (Baltische Landeswehr-Freikorps) parancsnoka 1918–1920 között

LETT–SZOVJET BÉKESZERZŐDÉS
RIGA, 1920. AUGUSZTUS 1.

Az észtekhez hasonlóan a lettek is közigazgatásilag széttagoltan éltek az Orosz Birodalom keretei között. A lett polgári politikusok az 1917. februári forradalom után tárgyalásokat kezdtek a lettek által lakott területek egyesítéséről. 1917. március 26-án Walmierában (Wolmar) született döntés alapján kérték az orosz ideiglenes kormánytól, hogy Dél-Livónia, Kurland és Latgale egyesítésével Lettország néven egyetlen közigazgatási egységet állítson fel, élén a Livóniai (Lett) Ideiglenes Államtanáccsal. Az orosz polgári kormány teljesítette a kérést, és autonómiát adott az egyesült Lettországnak.

A lett bolsevikok viszont megtámadták a Livóniai (Lett) Ideiglenes Államtanács erőit. A német hadsereg pedig megszállta az egész Baltikumot, s a berlini kormány az éppen formálódó Lettországot is beolvasztotta az 1918. április 12-én kikiáltott Egyesített Balti Hercegségbe. A német fegyverletétel után, 1918. november 18-án a polgári erők Rigában kikiáltották a Lett Köztársaságot. Lenin azonban ekkor már nem akarta eltűrni, hogy a lettek kilépjenek Szovjet-Oroszország keretei közül, s december 1-jén a Vörös Hadsereg – soraiban a bolsevizmus elkötelezett híveinek számító lett lövészezredekkel – megtámadta a frissen kikiáltott köztársaságot. Ezzel kezdetét vette a bő egy éven át tartó lett függetlenségi háború (ez hadműveletileg összefonódott az észt és a litván függetlenségi háborúval).

A lett kommunisták, kihasználva a Vörös Hadsereg támogatását, 1918. december 17-én ellenkormányt alakítottak, melyet Szovjet-Oroszország egy napon belül elismert. A Vörös Hadsereg 1919. január 3-án elfoglalta Rigát, a lett kommunisták pedig 1919. január 13-án kikiáltották a Lett Szocialista Tanácsköztársaságot. A német önkénteseket tömörítő Balti Véderő 1919. május 22-én visszafoglalta Rigát, és az észt polgári kormány hadseregével együtt 1919 végére kiszorította a Vörös Hadsereget Lettországból. Végül a lettek – a brit haditengerészet segítségével – a Balti Véderőt is kiszorították az országukból.

Szentpétervár és Riga között 1920 tavaszán indultak meg a béketárgyalások, amelyek az 1920. augusztus 1-jén Rigában megkötött békével zárultak. Szovjet-Oroszország elismerte Lettország függetlenségét, ezzel 68 400 km²-t veszített el az egykori Orosz Birodalom területéből.

LITVÁN–SZOVJET BÉKESZERZŐDÉS
MOSZKVA, 1920. JÚLIUS 12.

Az Orosz Birodalom azon kormányzóságai (Kaunas, Vilnius és Suwalki), amelyekben a litvánok éltek, a keleti fronton elért német sikerek eredményeképpen már 1915-ben német megszállás alá kerültek. Berlin a lengyel–litván összefogás megelőzése érdekében felkarolta a litván nemzeti törekvéseket, s engedélyezte, hogy litván politikusok 1917. szeptember 22-én Vilniusban felállítsák a Litván Államtanácsot (Taryba), ami az ideiglenes kormány funkcióját töltötte be. A Taryba 1917. december 11-én bejelentette *„a független litván állam helyreállítását”*, majd az 1918. február 16-án kiadott függetlenségi nyilatkozatban kinyilvánította végleges elszakadását Oroszországtól, s azt, hogy nem kíván Lengyelországhoz csatlakozni.

II. Vilmos császár 1918. március 23-án hivatalosan is elismerte a litván függetlenséget. A németek nyilvánvalóan úgy képzelték, hogy a litván állam gazdasági-politikai és katonai téren a lehető legszorosabban (egyfajta protektorátusként) együtt fog működni Berlinnel vagy belép az Egyesített Balti Hercegségbe. Az is felmerült, hogy egy német herceg legyen Litvánia uralkodója, s erre fel is kérték Wilhelm von Urach herceget. A Taryba a Német Birodalom összeomlása előtt hat nappal, 1918. november 5-én miniszterelnökké nevezte ki Augustinas Voldemarast.

Lenin viszont – Észtországhoz és Lettországhoz hasonlóan – Litvániát is fegyveres erővel próbálta visszacsatolni a szovjet-orosz államtesthez. 1918 decemberében a Vörös Hadsereg megtámadta Litvániát, és rövid időn belül elfoglalta területének nagy részét. Vilniusba 1919. január 5-én vonultak be a szovjet csapatok. A litván kommunisták a Vörös Hadsereg nyomában járva 1918. december 16-án kikiáltották a Litván Szocialista Szovjetköztársaságot. A helyzetet tovább bonyolította, hogy közben Lenin egy másik bábállamot, a Belorussziai Szocialista Szovjetköztársaságot is életre hívta. A két bábállam 1919 februárjában Litván–Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság néven egyesült.

A Vörös Hadsereg támadása azonban 1919 tavaszára kifulladt, a litván polgári kormány lassan megerősödő hadserege 1919 májusában ellentámadásba ment át, és fokozatosan kiszorította az országból a Vörös Hadsereget. A litván–szovjet tárgyalások 1920. május 9-én kezdődtek meg, s a végül 1920. július 12-én Moszkvában aláírt békeszerződésben Szovjet-Oroszország elismerte Litvánia függetlenségét. Ezzel Szovjet-Oroszország 58 200 km²-t veszített el az Orosz Birodalom területéből.

FINN–SZOVJET BÉKESZERZŐDÉS
TARTU, 1920. OKTÓBER 14.

A Finn Nagyhercegség az Orosz Birodalom autonóm területe volt, az orosz cár a „Finnország nagyhercege” címet is használta, de a tényleges hatalmat az általa kinevezett főkormányzó gyakorolta. A finn politikusok 1917 októberében, kihasználva a Kerenszkij-kormány gyengeségét, parlamenti választásokat rendeztek. Az így felálló parlament a szentpétervári bolsevik hatalomátvétel után, 1917. december 6-án kikiáltotta Finnország függetlenségét. Ezt Szovjet-Oroszország 1918. január 4-én elismerte.

Ez azonban csak taktikai lépés volt Lenin részéről, valójában megpróbálta az országot bolsevizálni. A Vörös Hadsereg által támogatott finn kommunisták 1918. január 18-án átvették a hatalmat Helsinkiben. Szovjet-Oroszország barátsági és együttműködési szerződést kötött a finn tanácskormánnyal. A polgári jobboldal Carl Gustav Emil Mannerheim tábornok vezetésével támadást indított proletárdiktatúra kiépítése ellen, s ehhez partra szálló német csapatok is csatlakoztak. A vörös–fehér polgárháborút a finn kommunisták elvesztették, nagy részük a harc nélkül kivonuló Vörös Hadsereggel együtt elhagyta az országot.

A függetlenné vált finn állam vezetői azonban ennél tovább akartak lépni. Az ún. „Nagy-Finnország” létrehozása érdekében 1918 májusában északon Petsamo felé, illetve Kelet- és Dél-Karéliában indítottak támadást. A finn–szovjet háborút a Tartuban 1920. október 14-én megkötött békeszerződés zárta le. Ebben Finnország biztosította maga számára a jégmentes kikötőnek számító Petsamót és a hozzá tartozó korridort. Ezzel Szovjet-Oroszország 388 200 km²-t vesztett el az Orosz Birodalom területéből.

Mannerheim tábornok a finn fehér csapatok győzelmi szemléjén Helsinkiben, 1918. május 16.

LENGYEL–SZOVJET BÉKESZERZŐDÉS
RIGA, 1921. MÁRCIUS 18.

Az 1918. november 11-én újjászülető Lengyelország 1918–1921 között hat háborút vívott annak érdekében, hogy kialakítsa határait. Az ukránokkal 1918 novembere és 1919 júliusa között; a kialakuló Csehszlovákiával 1919. január 23. – 1919. január 30. között; Németország ellen 1918. december 27. és 1919. február 16. között. Ide sorolható három sziléziai felkelés is (1919–1921), majd a lengyel–litván háború 1919 áprilisától 1920. októberéig. De a lengyel–szovjet háború volt a legjelentősebb 1920. április 25. és 1921. március 3. között.

A lengyel állam nyugati (lengyel–német határ) és déli határait (lengyel–csehszlovák határ Teschen térségében) végül a párizsi békekonferencia húzta meg, míg keleti határait a lengyel–litván háborút lezáró suwalki egyezmény, illetve a rigai béke alakította ki. Ez utóbbi születését nézzük meg részletesen.

A történészek nagy része szerint a lengyel–szovjet háború közvetlen előzménye az volt, hogy 1920. április 21-én Varsó szerződést írt alá az ukrán állam megteremtéséért küzdő Petljurával. Ebben Lengyelország és Ukrajna kölcsönösen elismerte egymás függetlenségét. Másnap aláírták a lengyel–ukrán katonai szerződést. 1920. április 25-én Piłsudski és Petljura erői közösen támadtak a Vörös Hadsereg csapataira, s ezzel kezdetét vette a lengyel–szovjet háború. 1920 augusztusáig hullámzó küzdelem folyt mind az északi fronton (a Baltikumtól Kijevig), mind a délnyugati fronton (Lemberg tágabb környezetében). A háború csúcspontja a varsói csata volt (1920. augusztus 13. – 1920. augusztus 15.), ahol a lengyelek megállították, majd ezt követően jelentős mértékben visszaszorították a Vörös Hadsereget.

A szovjet és a lengyel diplomaták 1920. augusztus 12-én ültek le tárgyalni Minszkben. Ez még a varsói csata előtt történt, amikor úgy nézett ki, hogy a Vörös Hadsereg néhány napon belül elfoglalja Varsót. Ennek megfelelően a szovjet diplomaták az erő pozíciójából léptek fel, és azt követelték, hogy a lengyel állam határa a Curzon-vonal legyen. (A vonal névadója Lord Curzon brit diplomata, aki 1919-ben Versailles-ban javasolta ezt a vonalat lengyel–orosz demarkációs vonalként, ami gyakorlatilag az ún. Kongresszusi Lengyelország keleti határának felelt meg.)

Amikor a varsói csatát követően a Vörös Hadsereg fejvesztett menekülésbe kezdett, a tárgyalási pozíció megfordult a lengyelek javára. A Minszkben folyó tárgyalások augusztus végén megszakadtak, majd október közepén új helyszínen, Rigában folytatódtak. 1920. október 12-én fegyverszüneti egyezményt írtak alá, de a béke megkötésére csak 6 hónappal később, 1921. március 18-án került sor. A lengyel–szovjet határ a Lengyelország 1793-ban bekövetkezett második felosztásakor meghúzott határtól némileg keletebbre húzódott, tehát a Polock–Minszk–Kamenyec-Podolszk vonaltól egy kicsit nyugatabbra. Galíciában meghagyták az 1914. évi zbrucsi osztrák–magyar–orosz határt. Összességében ez a határvonal mintegy 200 km-rel keletebbre húzódott a Curzon-vonalnál, s ez volt érvényben 1939 szeptemberéig.

De valójában a varsói csata és az annak eredményeként megszülető rigai béke lényege nem az, hogy Lengyelország nagy területet szerzett vissza a cári Oroszország államtestéből, hanem az, hogy Németország és Szovjet-Oroszország közé ékelődve véget vetett Lenin világforradalomra vonatkozó terveinek.

ROMÁN ANNEXIÓ
BESSZARÁBIA ELCSATOLÁSA

Besszarábia egyike a legtöbb el- és visszacsatolást elszenvedő köztes-európai régiónak, 1812 és 1945 között hatszor cserélt gazdát (1812, 1856, 1878, 1920, 1940, 1945). A román irredenta mozgalom területi célkitűzései között Besszarábia megszerzése már a 19. század óta szerepelt. Erre az első világháború is lehetőséget adott, amikor a londoni titkos szerződés jelentős területeket ígért a Magyar Királyságból a román államnak. Amikor azonban Románia 1916. augusztus 27-én az antant oldalán belépett a világháborúba, Oroszország még a központi hatalmakkal szemben álló szövetség fontos tagja volt, így a román politikai elitnek el kellett felejtenie a Besszarábiára vonatkozó igényét.

Oroszország súlya az antanton belül kizárta egy ilyen tartalmú román igénynek még a felvetését is. Amikor azonban a „mindig rugalmas” román diplomácia vezetői azt látták, hogy az 1917. november 7-i bolsevik puccs és a nyomában kitörő polgárháború legyengítette Oroszországot, úgy vélték, itt az ideje megszerezni Besszarábiát. Ezt nagyban segítette, hogy 1917. november 21-én Kisinyovban megalakult a Besszarábiai Országtanács (Sfatul Țării), amelynek 120 tagjából 84 román nemzetiségű volt.

A Besszarábiai Országtanács 1918. január 24-én kikiáltotta a Moldáviai Demokratikus Köztársaságot, ezzel gyakorlatilag elszakadtak az Orosz Birodalomtól. Ezzel párhuzamosan a királyi Románia csapatai Besszarábia területére léptek, és március végéig elfoglalták a teljes régiót. 1918. április 9-én az országtanács kimondta Besszarábia „örökös egyesülését” Romániával. A döntés megszületésében nagy szerepe volt annak, hogy az ülésnek helyet adó épületet román csapatok vették körbe.

A központi hatalmak hallgatólagosan tudomásul vették ezt a fordulatot, az antantnak pedig kifejezetten jól jött, hogy Besszarábia miatt Szovjet-Oroszország és Románia ellenséges viszonyba került. Az antant 1919. március 5-én elismerte a román annexiót. Emögött az húzódott meg, hogy az Oroszország ellen katonai intervenciót folytató antant román csapatokat is be akart vonni a bolsevikok elleni küzdelembe. Szovjet-Oroszország soha nem ismerte el az annexiót, 1934-ig csak demarkációs vonalnak tekintette a Dnyeszter folyón húzódó új román–szovjet határt. Besszarábia annexiójával Szovjet-Oroszország 44 200 km²-t vesztett el az Orosz Birodalom területéből.

II.
A visszacsatolások

RIBBENTROP–MOLOTOV-PAKTUM

Sztálin 1939 nyarán párhuzamosan szovjet–német, illetve szovjet–brit titkos tárgyalásokat indított el, s végül a német szövetséget választotta: 1939. augusztus 23-án Moszkvában bejelentették a Ribbentrop–Molotov-paktum aláírását. A paktumnak volt egy nyilvánosságra hozott része – megnemtámadási szerződés a két állam között –, és volt egy titkos záradéka. Ez utóbbiban a két nagyhatalom befolyási övezetekre osztotta a közöttük elhelyezkedő köztes-európai zónát. A titkos függelék egyrészt pontosan rögzítette azt a vonalat, amely Lengyelországon belül a német és a szovjet érdekszférát elválasztja, másrészt kinyilvánította a szovjet kormány érdektelenségét Litvániával kapcsolatban, míg Németország ugyanezt tette Észtország, Lettország, továbbá Finnország vonatkozásában. A délkelet-európai térség esetében Németország kijelentette érdektelenségét Besszarábiával kapcsolatban.

Lord Curzon, akinek tervezete alapvetően meghatározta az orosz–lengyel határ vonalát. John Singer Sargent festménye, 1920 körül

LENGYELORSZÁG FELOSZTÁSA

Németország egy héttel a Ribbentrop–Molotov-paktum megkötése után, 1939. szeptember 1-jén megtámadta Lengyelországot. Válaszképpen Franciaország és Nagy-Britannia hadat üzent Németországnak, s ezzel kezdetét vette a II. világháború. A német hadműveletek jó ütemben haladtak előre, a lengyel hadsereg folyamatosan hátrált. Ezzel párhuzamosan Berlin többször kérte Moszkvát, hogy érvényesítse a Ribbentrop–Molotov-paktumban rögzített „jogát”, támadja meg Lengyelországot, és foglalja el annak keleti területeit.

1939. szeptember 17-én Moszkva deklarálta a lengyel állam összeomlását, és a megszűnt lengyel államban élő nyugat-ukrajnai és nyugat-beloruszsziai lakosság veszélyeztetett helyzetével indokolta a lengyel állam keleti részének elfoglalását. Szeptember utolsó hetére a Vörös Hadsereg elérte a Ribbentrop–Molotov-paktumban rögzített vonalat.

Ribbentrop Moszkvába repült, ahol szeptember 28-án aláírták a szovjet–német barátsági és együttműködési szerződést. Szintén ekkor módosították – Németország javára – az augusztus 23-i paktumban rögzített határvonalat. Moszkva két vajdaságot (Varsó és Lublin) átengedett a németeknek. Cserébe Németország Litvániát (a Memelvidék nélkül) átengedte a szovjet érdekszférába. Összességében a felosztott Lengyelország területéből a Szovjetunió magához csatolt 201 000 km²-t.

A megszállt lengyel területeket Moszkva 1938. október 1-jén Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia névvel illesztette be a szovjet állam keretei közé. Ezt követően az ukránok Lwówban, míg a fehéroroszok Białystokban az NKVD felügyelete alatt „népgyűlést” tartottak, s „kérték” a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsát, hogy „önként” beléphessenek a Szovjetunióba. 1939. november 1-jén Nyugat-Ukrajnát az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz, Nyugat-Fehéroroszországot a Belorusz SZSZK-hoz csatolták.

Lengyelország területén azonban nemcsak a Szovjetunió és Németország osztozkodott. A szlovák bábállam megkapta Árva és Szepes vármegye azon területeit, amelyek 1918-ban a Magyar Királyságtól a lengyel államhoz kerültek. Másrészt a Szovjetunió a lengyel állam elfoglalásakor uralma alá került Vilno (Vilnius) városát és tágabb környékét (összesen 6500 km²) az

Vjacseszlav Molotov 1939. augusztus 23-án aláírja a Ribbentroppal kötött paktumot. Mögötte a társnévadó német külügyminiszter, mellette a teljhatalmú szovjet pártfőtitkár, Joszif Visszarionovics Sztálin

1939. október 10-én megkötött litván–szovjet szerződésben átengedte Litvániának. Cserébe a litván kormány elfogadta, hogy 20 ezer szovjet katona állomásozzon területén.

SZOVJET–FINN HÁBORÚ

A Lengyelország ellen viselt háborúval párhuzamosan Moszkva 1939 szeptemberében diplomáciai nyomás alá helyezte Finnországot: jelezte Helsinkinek, hogy tárgyalni akar a Karéliai-földszorosról. A tárgyalásokra 1939. október 12-én került sor a szovjet fővárosban.

Molotov két követeléssel állt elő. Egyrészt Leningrád védelmének érdekeire hivatkozva a Karéliai-földszoroson tolják 50 km-rel északabbra a szovjet–finn határt. Ahogy Sztálin fogalmazott: *„Mivel Leningrádot nem tudjuk máshova áthelyezni, a határt kell távolabbra vinni."* Másrészt – követelte Molotov – Finnország engedélyezze, hogy a Szovjetunió a Finn-öböl bejáratánál, a Hanko-félszigeten (svédül Hangö) tengerészeti bázist építsen. A finn delegáció elutasította mindkét szovjet „kérést". Erre Sztálin úgy döntött, hogy egy gyors háborúval bírja rá Finnországot az engedményekre. Így indult el a második szovjet–finn háború 1939. november 30-án. Sztálin 10-15 napos villámháborút tervezett, de a háború 1940 márciusáig elhúzódott. Ezért is nevezzük téli háborúnak.

A Mannerheim tábornagy által vezetett finn csapatok eredményesen harcoltak a többszörös túlerőben lévő, de elképesztően rosszul vezetett Vörös Hadsereggel. Mannerheim azonban attól tartott, hogy hosszabb távon a szovjet létszámbeli túlsúly (473 ezer szovjet katona harcolt 126 ezer finn katonával) felőrli a finn hadsereget, s áttöri a róla elnevezett Mannerheim-vonalat, ezért azt tanácsolta a kormánynak, hogy kössön békét a Szovjetunióval. Erre 1940. március 12-én került sor Moszkvában. A békeszerződésben Finnország három fontos területet engedett át: Északon Petsamo kikötőjét és a oda vezető korridort, Kelet-Karéliában a Sallai körzetet, továbbá a Karéliai-földszorost és annak tágabb környékét – ezzel vált a Ladoga-tó szovjet beltóvá –, illetve 30 évre kibérelte Hankót. Így a Szovjetunió 35-40 ezer km²-t szerzett vissza az Orosz Birodalom elvesztett területeiből.

A BALTIKUM BEKEBELEZÉSE

A Ribbentrop–Molotov-paktum értelmében szovjet érdekszférába került három balti állam bekebelezését eredményező folyamat 1939. szeptember 28-án indult el. Ekkor Moszkva arra kényszerítette Észtországot, hogy megnemtámadási szerződést kössön vele. Ennek értelmében 25 000 szovjet katona vonult be az országba (az észt hadsereg létszáma 16 000 fő volt). Lettország október 5-én, Litvánia pedig október 10-én kényszerült arra, hogy megnemtámadási szerződést kössön a szovjet állammal. Lettországba 30 000, míg Litvániába 20 000 szovjet katona vonult be. Litvánia számára némileg megédesítette a keserű pirulát, hogy a bevonulással egy időben a Szovjetunió átengedte neki, Vilno (Vilnius) városát és tágabb környékét (összesen 6500 km²).

Sztálin többször is hangsúlyozta, nem kíván beavatkozni a belügyekbe. Mindhárom kormány arra törekedett, hogy jó viszonyban maradjon a szovjet állammal, és igyekeztek kerülni a konfliktusokat a szovjet helyőrségekkel. Amikor Németország 1940. május 10-én megindította a francia hadjáratot, Sztálin elérkezettnek látta a pillanatot arra, hogy a három balti államot beolvassza a Szovjetunióba. Elsőként Litvániára került sor. A Vörös Hadsereg 1940. június 15-én – azon a napon, amikor a németek bevonultak Párizsba – elözönlötte Litvániát. A litván kormány emigrációba vonult.

1940. június 16-án Molotov jegyzéket intézett Lettországhoz és Észtországhoz. Másnap mindkét ország meghátrált, s a Vörös Hadsereg puskalövés nélkül vonult be. Sztálin a három államba egy-egy magas rangú politikai megbízottat küldött: Litvániába Vlagyimir Dekanozovot, Lettországba Andrej Visinszkijt, Észtországba pedig Andrej Zsdanovot. A komisszárok szovjetbarát koalíciós kormányokat állítottak fel. Ez úgy történt, hogy mindhárman felolvasták a kormány névsorát az adott ország vezető politikusai előtt, és ettől a személyi összetételtől eltérni nem lehetett.

Ezzel párhuzamosan a vezető észt, litván és lett polgári politikusokat letartóztatták és a Szovjetunióba deportálták. A szovjetizálás következő lépcsőjeként – erős NKVD-kontroll alatt – nemzetgyűlési választásokat tartottak. Az ily módon létrejövő három nemzetgyűlés ugyanazon a napon – 1940. július 21-én – ült össze. Mindhárom nemzetgyűlés azonos határozatot hozott: kérték államuk felvételét a Szovjetunióba.

A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa augusztus első hetében a kérelmeket elfogadta. Így a katonai megszállás után a három balti állam 1940 nyarán formálisan is a szovjet állam keretei közé került. A balti államok „csatlakozásával" a Szovjetunió összesen 172 000 km²-t (Észtország 47 700 km², Lettország 64 700 km², Litvánia 59 600 km²) szerzett vissza az Orosz Birodalom elvesztett területeiből.

BESSZARÁBIA ÉS ÉSZAK-BUKOVINA

A Ribbentrop–Molotov-paktumban Németország rögzítette érdektelenségét Besszarábiával kapcsolatban. A balti államok bekebelezésével párhuzamosan Moszkva úgy döntött, hogy visszacsatolja a régiót Romániától. Ezért 1940. június 26-án 24 órás ultimátumot intézett a román kormányhoz:

„1918-ban Románia az orosz hadsereg gyengeségét felhasználva erőszakkal elcsatolta Oroszország területének egy részét, amelyen oroszok laknak, továbbá az ukrán nép egységét megbontva az Ukrán Köztársaság ukrán lakosságú részét is megszállta."

S kijelentették: ma, amikor a Szovjetunió hadseregének gyengesége már a múlté, Besszarábiát és Észak-Ukrajnát a szovjet államhoz kell csatolni. Joggal merül fel a kérdés, hogyan került be az ultimátum szövegébe Észak-Bukovina, amely sosem volt az Orosz Birodalom része. A területet – pontosabban egész Bukovinát – Románia a széthulló Osztrák–Magyar Monarchiától csatolta el 1918-ban. Berlin diplomáciai úton értetlenségét fejezte ki, miért formál igényt Bukarest Észak-Bukovinára.

Az ultimátumból világosan kiolvashatjuk, hogy Észak-Bukovina azért került be a követelések közé, mert területén nagyszámú ukrán élt. Sztálinnak volt egy olyan terve, hogy a szovjet állam határain belül egyesíti a széttagoltságban (Szovjetunió, Lengyelország, Románia, Magyarország) élő ukránokat. Miután Észak-Bukovinát a románok átengedték, Sztálin a területet azonnal az Ukrán SZSZK-hoz csatolta.

Az ultimátumban Molotov hangsúlyozta, hogy másnap éjfélig várja a román kormány válaszát. A román politikusok két rossz forgatókönyv közül választhattak. Ezeket Gigortu román külügyminiszter az alábbi módon fogalmazta meg: *„Helyzetünk világos volt: átadás vagy háború!"* A román kormány június 27-én meghátrált a szovjet ultimátum előtt. A román csapatok fogcsikorgatva és elkeseredetten, de kivonultak az átadandó területről.

A Vörös Hadsereg csapatai Zsukov parancsnoksága alatt 1940. június 28-án átkeltek a Dnyeszteren, és elfoglalták Besszarábiát, illetve Észak-Bukovinát. Román–szovjet fegyveres összetűzésre sehol sem került sor. A szovjet parancsnokságnak a helyi lakossághoz intézett felhívásában ez állt:

„Moldvai, orosz, és ukrán testvérek! Elérkezett a román bojárok, földesurak, kapitalisták és rendőrség alóli felszabadulásotok nagy órája. A szovjet ukrán föld visszatért az anyaországhoz."

A Szovjetunió Besszarábia visszacsatolásával 44 400 km²-t szerzett vissza az Orosz Birodalom elveszett területeiből. Észak-Bukovina megszerzésével pedig olyan 5000 km²-es területet csatolt magához, amely sohasem tartozott az Orosz Birodalomhoz. A két terület bekebelezése után Sztálin Észak-Bukovina teljes területét az Ukrán SZSZK-hoz csatolta. Besszarábiát pedig három részre osztotta fel: 1. Egy vékony északi sávot Észak-Bukovinához csatolt. 2. Besszarábia déli sávját – az ún. Budzsák – szintén az Ukrán SZSZK-hoz csatolta. 3. Az északi és déli sávval csökkentett Besszarábiából pedig felállította a Moldáviai Szovjet Szövetségi Köztársaságot.

III. Szovjet területi nyereségek a II. világháború után

Mindazokat a területeket – összesen 452 700 km²-t –, amelyeket a Szovjetunió 1939 és 1940 között visszaszerzett az egykori Orosz Birodalom területéből, a német támadás megindulása (1941. június 22.) után egy-két hónapon belül elvesztette. Sőt a német előrenyomulás következtében 1941 végére összesen 1,5 millió km²-t veszített el területéből.

LEERESZKEDETT A VASFÜGGÖNY

1944-ben azonban a Vörös Hadsereg kiűzte a német csapatokat a határai közül. 1945 májusában pedig Köztes-Európa fővárosainak túlnyomó részében – Tallinn, Riga, Vilnius, Varsó, Prága, Budapest, Bukarest, Szófia, Belgrád (itt Tito partizánjaival közösen), Bécs, Berlin – bent álltak a szovjet csapatok. Mindössze Helsinki, Athén és Tirana kerülte el a szovjet megszállást. Ebben a szituációban két egymással szorosan összekapcsolódó kérdés merült fel a nyugati szövetségesek fejében: egyrészt a Vörös Hadsereg által elfoglalt területekből mekkora érdekszférát hasít ki magának Moszkva, másrészt az érdekszférából mekkora területeket olvaszt magába. Arról, hogy az első kérdésről mit gondol, Sztálin az alábbi módon nyilatkozott az egyik vezető jugoszláv kommunistának, Milovan Gyilasznak 1944 őszén:

„Ez a háború nem olyan, mint az előzőek. Most az diktálja a maga politikai rendszerét, akié a terület. Mindenki addig a földrajzi határig terjedően teheti meg kötelező mintának a saját szisztémáját, ameddig hadserege előretör. Így van, és másként nem is lehetséges."

Sztálin ezt a gondolatot a Vörös Hadseregre támaszkodva valósággá formálta. Ezt Churchill 1946. március 5-

én Fultonban elmondott beszédében az alábbi plasztikus képpel festette le:

„A baltikumi Stettintől az Adriánál levő Triesztig vasfüggöny ereszkedett le, a kontinens teljes szélességében. E vonal mögött van Közép- és Kelet-Európa ősi államainak összes fővárosa. Varsó, Berlin, Prága, Budapest, Belgrád, Bukarest és Szófia, mindezen híres városok környező népességükkel abban fekszenek, amelyet szovjet szférának kell neveznem, és így vagy amúgy, de mind ki van téve nem csupán a szovjet befolyásnak, de egy igen erős és egyes esetekben fokozódó mértékű moszkvai ellenőrzésnek is."

A nyugati szövetségesek abban reménykedtek, hogy Sztálin a vasfüggöny mögött elhelyezkedő „független" országokban (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, stb.) nem a balti országokban folytatott durva szovjetizálás eszközeit alkalmazza. De családniuk kellett, Sztálin az egész közteseurópai térséget szovjetizálta.

FINNORSZÁG

Finnország 1941. június 25-én – három nappal a németek támadása után – hadat üzent a Szovjetuniónak. A finnek ezt „folytatólagos háborúnak" nevezték, ezzel utalva arra, hogy az 1941. évi hadműveleteiket a téli háború folytatásának tekintik. De Helsinki kihangsúlyozta, ők nem Németország szövetségeseként léptek be a háborúba, hanem csak „együttműködő hadviselő félként". A német hadrendbe nem tagozódtak be és Leningrád ostromában nem vettek részt – annak ellenére, hogy Berlin 1942-ben Nagy-Karélia teljes területét felajánlotta Helsinkinek. Ha ezt elfogadták volna, létrejött volna Nagy-Finnország. Helsinki korlátozott területi céljait gyorsan elérte, visszaszerezte az 1940-ben elcsatolt területeket (Petsamo, Karéliai-földszoros).

Mannerheim elnök – látva a Vörös Hadsereg mindent elsöprő támadását – 1944. szeptember 19-én fegyverszünetet kötött a Szovjetunióval. A finnek vállalták, hogy szembefordulnak a németekkel, s megindultak az alkudozások a területi kérdésekről. A finnek az 1939. évi határokhoz akartak visszatérni, míg a szovjetek a téli háborúval kialakított 1940. évi határok megtartásához ragaszkodtak.

A finnek végül elfogadták az 1940. évi határok visszaállítását. Így a szovjet csapatok visszatértek Petsamóba, a Karéliai-földszorosra és a Sallai körzetbe. Emellett mindössze egy változást könyvelhetünk el: a szovjetek Hanko kikötője helyett Porrkkala kikötőjét vették 50 évre bérletbe. A szovjet stratégiai lépés egyértelmű volt: Hanko 127 km-re, míg Porkkala 41 km-re fekszik Helsinkitől.

A finn–szovjet megállapodást a párizsi békeszerződés szentesítette 1947 februárjában. Így a következő évtizedekben zavartalanul folytatódhatott a finnlandizáció. Ennek lényege: a finn állam feladta külpolitikai szuverenitását (ezt teljes mértékben a szovjet állam érdekeinek rendelte alá), cserébe megőrizte viszonylagos belpolitikai önállóságát, piacgazdaságát és társadalmi rendszerét.

BALTI ÁLLAMOK

Az 1941. június 22-i német támadás után a Wehrmacht alakulatai Litvániát három nap alatt elfoglalták, Riga (Lettország fővárosa) július 1-jén, Tallinn (Észtország fővárosa) augusztus 28-án került német kézre. Az észtek, a lettek és a litvánok, miután 1939–1940-ben megtapasztalták a szovjet kommunizmus rémségeit, felszabadítókként tekintettek a németekre. Azt gondolták, hogy német segítséggel helyreállíthatják az 1940-ben elvesztett nemzeti függetlenségüket.

Litvániában és Lettországban ideiglenes polgári kormányok alakultak, Észtországban szovjetellenes partizánok vették át a közigazgatást. De Berlin nem akarta helyreállítani a balti államok függetlenségét. Ehelyett hozzájuk csatolta Belorussziát, és ebből a négy alkotórészből Ostland (Keleti Tartomány) néven új közigazgatási egységet szervezett. Hitler 1941. július 17-én Alfred Rosenberget nevezte ki az Ostland élére. A baltiak szemében így lettek a németek felszabadítókból megszállók. Ennek következtében a helyi partizánegységek mind a németek, mind a szovjetek ellen harcoltak.

A Vörös Hadsereg 1944 végén, 1945 elején visszafoglalta a Baltikumot. Moszkva azonnal hozzákezdett az 1940. augusztusi helyzet (ekkor lépett be a három balti ország formálisan a Szovjetunióba) helyreállításához. Fel sem merült, hogy a balti államok bármiféle lehetőséget kapjanak az önálló állami létre. A területi kérdések vonatkozásában csupán annyi történt, hogy a németek által 1940 márciusában Litvániától elcsatolt Memel-vidéket visszacsatolták Litvániához.

A szovjet államba történő visszaintegrálás keretében 1945–46 fordulóján Litvániából 100 000, Lettországból 60 000, Észtországból 40 000 főt deportáltak Szibériába, ami a három országban megerősítette az „erdei testvéreknek" nevezett szovjetellenes partizánmozgalmat, amely az 1950-es évek közepéig komoly fegyveres harcot vívott a Vörös Hadsereg reguláris egységeivel. Azt, hogy Moszkva milyen nehezen tudta visszaállítani a Baltikumban az 1940. augusztusi állapotot, jól mutatja, hogy a három balti szovjet szocialista köztársaságot (SZSZK) irányító Észt, Lett és Litván Legfelsőbb Tanács tagjait – annak ellenére, hogy Moszkva uralta a balti államok életének minden szegmensét – csak 1947-ben tudták megválasztatni.

BESSZARÁBIA

Románia a német támadás első napján, 1941. június 22-én belépett a háborúba. Bukarest ennek első hasznát már 1941. szeptember 30-án élvezhette, mivel az akkor megkötött német–román szerződés értelmében mind Besszarábiát, mind Észak-Bukovinát megszerezhette, sőt megkapta Ukrajna Dnyeszter és a Déli-Bug közötti területeit, azaz Transznyisztriát is.

1944. augusztus 23-án I. Mihály román király letartóztatta a németbarát Antonescu marsallt, majd bejelentette, hogy Románia fegyverszünetet köt a Szovjetunióval, csatlakozik az antifasiszta szövetséghez, és szakít Németországgal. Ezzel megtörtént a sikeres román kiugrás.

A román politikusok tisztában voltak azzal, hogy abban a percben, amikor fegyverszünetet kötöttek a Szovjetunióval lemondtak azokról a területekről – Észak-Bukovina, Besszarábia és Transznyisztria –, amelyeket 1941. június 22. után szereztek. Arra, hogy ennek ellenére miért hajtották végre a kiugrást, I. Mihály augusztus 23-án az esti órákban elmondott rádióbeszédében találjuk meg a választ. A kulcsmondat így hangzik:

„A nemzet összes erejét mozgósítva át fogjuk lépni az igazságtalan bécsi döntés által ránk erőszakolt határokat, hogy felszabadítsuk Erdélyünk földjét az idegen megszállás alól."

A román képlet egyszerű volt: Besszarábiáért és Észak-Bukovináért cserébe megkapják Erdélyt. A románok elgondolása bevált. A párizsi békeszerződésben Romániának ítélték a II. bécsi döntéssel (1940. augusztus 30.) Magyarországhoz visszacsatolt területeket.

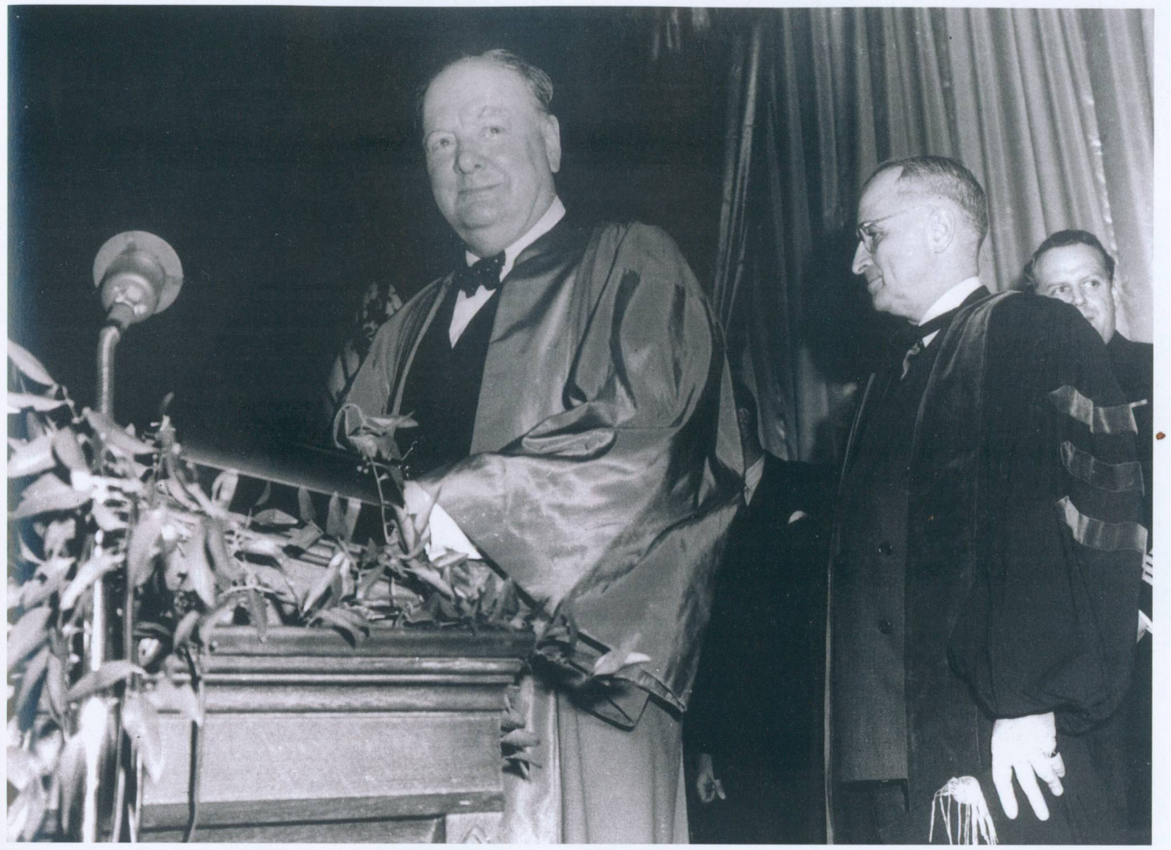

Winston Churchill a Missouri állambeli Fultonban, a Westminster College alumnusai előtt elmondja a vasfüggönybeszédet. Mellette Harry Truman amerikai elnök látható, 1946. március 5.

LENGYELORSZÁG

Arról a kérdésről, hogy hol húzódjanak Lengyelország határai, a szövetségesek már az 1943. november 28. és december 1. között rendezett teheráni konferencián egyeztetni kezdtek. Churchill azt javasolta, hogy Lengyelországot „tolják el" nyugati irányba. Sztálin ezzel egyetértett, és konkrétan azt javasolta, hogy a lengyel állam nyugati határa az Odera–Neisse folyók vonala, míg keleti határa a Curzon-vonal legyen. Így a szövetségesek mind a jaltai konferencián, mind a potsdami konferencián a Curzon-vonalat ismerték el lengyel–szovjet határnak. Az új lengyel–szovjet határvonalat az 1946. augusztus 16-án aláírt szovjet–lengyel határszerződés rögzítette. Ezzel a Szovjetunió 181 000 km²-t szerzett vissza az Orosz Birodalom elvesztett területéből.

KÁRPÁTALJA

A Szovjetunió 1945-ben négy olyan területet – Königsberg és környéke, Kelet-Galícia, Észak-Bukovina és Kárpátalja – foglalt el, amelyek korábban nem voltak az Orosz Birodalom részei. 1918 előtt Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung vármegyék ezer éven át a Magyar Királysághoz tartoztak. A párizsi békekonferencia ezeket a vármegyéket Podkarpatska Rus (Kárpátalja) néven az újonnan létesített Csehszlovákiához csatolta.

A londoni csehszlovák emigráció vezetője, Beneš arra törekedett, hogy a világháború után Csehszlovákiát a müncheni döntés (1938) előtti határai között állítsák helyre. Ez azt jelentette, hogy a győztesek mind a müncheni, mind az első bécsi döntést hatályon kívül helyezik, illetve Kárpátalja esetében nem ismerik el az 1939. márciusi magyar bevonulás jogosságát. Ezt a csehszlovák igényt a nagy szövetség tagjai – így a Szovjetunió is – elismerték.

1944 őszén a Vörös Hadsereg elfoglalta Kárpátalját, majd november 7-én az ungvári rádióállomás *„a Kárpátokon túli ukránoknak"* arról az *„örök álmáról"* beszélt, *„hogy minden ukránnal együtt egy családban éljenek"*. Ezt követően a Vörös Hadsereg „védnöksége" alatt álló Kárpátokon túli Ukrajnai Nemzeti Tanács azt követelte, hogy a tartomány csatlakozzon az Ukrán SZSZK-hoz. Beneš azonnal tiltakozott Sztálinnál. A diktátor cinikusan azt válaszolta, hogy a szovjet kormány nem tilthatja meg Kárpát-Ukrajna népességének, hogy nemzeti akaratának kifejezést adjon, majd leszögezte: mivel a terület hovatartozásának kérdését a kárpátukránok felvetették, tárgyalni kell róla. Beneš meghátrált. Az éppen formálódó csehszlovák kormány kijelentette, hogy a hovatartozás kérdését – Kárpátalja lakossága demokratikus véleménynyilvánításának figyelembevételével – Csehszlovákia és a Szovjetunió közti teljes baráti egyetértésben kell megoldani. Az 1945. július 29-én Moszkvában aláírt csehszlovák–szovjet egyezmény végül kimondta, hogy Kárpátalja *„egyesül ősi hazájával, Ukrajnával, és ennélfogva az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság részévé válik"*.

NÁNAY MIHÁLY

KÖNIGSBERGBŐL KALINYINGRÁD

Napjaink geopolitikai feszültségeinek tárgyalása közepette rendre előkerül Kalinyingrád városa mint Oroszország legnyugatabbi, stratégiai jelentőségű előretolt bástyája. A térképet sűrűn tanulmányozók számára ráadásul különleges exklávé (külbirtok) helyzete miatt is érdekes lehet a terület. Mindehhez hozzá lehet tenni, hogy a Szovjetunió a II. világháború végén alapvetően balti, ukrán és belarusz területeket szerzett meg nyugaton, amelyek közül csak két kivétel akad: Kárpátalja és Kalinyingrád, mely utóbbi terület a Német Birodalom részét alkotta 1945-ig. Joggal vetődik fel a kérdés: miként került ez a geopolitikai szempontból különlegesen fontos terület a Szovjetunióhoz?

A königsbergi kastély képe, 1895

A Pregel folyó partján, kikötőnek és révátkelőnek egyaránt alkalmas helyen alapították a német lovagok 1255-ben Königsberg várát, melynek közvetlen közelében több település is kialakult (Altstadt, Kneiphof, Löbenicht). Ez utóbbiak fokozatos összeolvadásával jött létre a 18. században Königbserg városa. A vár alapításával közel egy időben e terület vált a samlandi püspökség székhelyévé is, amit máig hirdet az újjáépített königsbergi székesegyház impozáns épülete. A vár II. Přemysl Ottokár cseh király előtti tisztelgésként kapta a nevét (Király-hegy), aki jelentős támogatást nyújtott a német lovagok északi keresztes háborújához. A Magyarországról, a Brassó környéki Barcaságból Mazóviai Konrád lengyel fejedelem hívására és a pápa támogatásával érkező teuton lovagok megtelepedésének fő célja a még pogány balti népek (elsősorban a poroszok) megfékezése, valamint megtérítése volt. A német „Drang nach Osten" előtt a térség őslakosai a balti népek (poroszok, litvánok) voltak.

Porosz évszázadok

A lovagrendi állam és Königsberg városa a 13–14. században élte első virágkorát, amikor a Hanza-kereskedelembe bekapcsolódva gazdagodott. Miután 1410-ben a grünwaldi (tannenbergi) vereség következtében a lovagrend elvesztette nyugati területeit – így a lovagrendi állam addigi központját, Marienburgot (ma: Malbork, Lengyelország) –, a nagymester Königsbergbe tette át a székhelyét. A lengyel hatalom erősödésével a lovagrendi állam Lengyelország hűbérese lett.

1525-ben a Német Lovagrend utolsó nagymestere, Hohenzollern Albert evangélikus hitre tért és az addig teokratikus lovagrendi államból létrehozta a Porosz Hercegséget. A döntésben Luther Márton személyesen is szerepet játszott: Albert Wittenbergben tanult, és Luther tanácsára szekularizálta a rend birtokait. A lovagrend lovagjaiból jött létre az új porosz nemesség. Bár a 16–18. századi háborúkban előbb lengyel, majd orosz, végül svéd megszállás sújtotta, Königsberget nem érte különösebb pusztítás.

A Porosz Hercegség 1618-tól Brandenburggal alkotott perszonáluniót. A választófejedelmek székhelye alapvetően Berlin (később Potsdam) volt, de Königsberg megőrizte társfővárosi rangját, amiről jól tanúskodik, hogy 1701-ben itt zajlott az első porosz királykoronázás, és a későbbiekben is a porosz királyok koronázóvárosa maradt. Királyi rezidenciája a berlinivel vetekedett, így a várost joggal nevezték Poroszország második fővárosának.

I. Frigyes, Poroszország első királya, aki Königsbergben koronáztatta meg magát. Antoine Pesne festménye

A német fénykor

Az újkor folyamán kibontakozó gazdasági-kulturális-tudományos fejlődés igazi szellemi központtá tette Königsberget. A Hohenzollern Albert által alapított Albertina Egyetem az északkelet-európai lutheránus szellemi élet egyik központja lett. A város szülöttei közül messze a leghíresebb az újkori európai filozófia egyik legkiemelkedőbb alakja, Immanuel Kant (1724–1804), aki az Albertina Egyetem professzora volt. Königsbergben született és szintén az egyetemén tanult a német romantikus irodalom talán legjelentősebb alakja, E. T. A. Hoffmann (1776–1822), aki zeneszerzőként is gyarapította a város hírnevét. Itt kezdte tanulmányait Johann Gottfried Herder (1744–1803), aki később a német irodalom és történetfilozófia meghatározó alakja lett.

A 18. században itt élt és alkotott Christian Goldbach (1690–1764) matematikus, akinek nevét a „Goldbach-sejtés" tette halhatatlanná. Leonhard Euler (1707–1783) matematikus a königsbergi hidakat tette tudományos diskurzus tárgyává, amikor a gráfelmélet alapjait fektette le. Az anekdota szerint a gazdag königbsergi polgárok vasárnaponként sétáltak a belvárosban, és az a kérdés foglalkoztatta őket, hogy a Pregel folyó ágain átívelő hét hídon át tudnak-e úgy haladni, hogy csak egyszer használnak minden hidat, de mégis visszaérnek a kiindulópontra. Euler bizonyította be, hogy ez lehetetlen. Karl Ernst von Baer (1792–1876) biológus az emberi embriológia egyik megalapítójaként vált ismertté.

A város (és környéke) legprosperálóbb időszaka a 19. század volt. Az 1890-es években kiadott *Pallas nagy lexikona* a következőket írja: *„Poroszország második székes fővárosa, erős vár a Pregel partján, több vasúti vonal találkozásánál, nagy vasöntőkkel, gép-, különösen lokomotivgyártással, 16 sörgyárral, gőz- és fűrészmalmokkal, dohány-, gyufa-, zongoragyártással és híres marcipánkészítéssel."* Itt közlekedett Németországban először villamos, itt működött Németország legnagyobb könyvesboltja, kikötőjén több fa és búza áramlott keresztül, mint bármely más német városén. Egyeteme az elsők között volt az országban, ahol nők diplomát szerezhettek. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy megépítették a Pillau (ma: Baltyijszk)–Königsberg hajócsatornát – hiszen az akkor Frisches Hafnak nevezett Kalinyingrádi-öböl/Visztula-öböl lagúnája túl sekély a nagyobb merülésű hajók számára –, akkor igazán képet alkothatunk a virágzó Königsbergről.

Mindennek a versailles-i békeszerződés vetett véget, amely tengeri kijáratot kívánt juttatni Lengyelországnak a balti partvidéken. Ezzel kettévágták a Német Birodalmat: Kelet-Poroszország (benne Königsberg) földrajzi exklávévá vált. Ez kifejezetten hátrányos gazdasági helyzetet eredményezett (összeszűkülő belső piac, növekvő szállítási költségek, függőség a szomszédos államtól), bár a II. világháború apokalipszise után visszatekintve még ez az időszak is virágzónak tűnhet. A lakosság viszont a versailles-i döntést mély igazságtalanságnak élte meg, s felerősödött körében a német nacionalizmus és revansizmus. Kelet-Poroszországot a weimari kormányzat és sajtó a „német végvár" szimbólumaként ábrázolta.

A kor bonyolult viszonyait érzékelteti, hogy az 1920-as évek elején a létszám- és fegyverzetkorlátozásokkal sújtott német hadsereg (Reichswehr) a szovjetekkel együttműködésben folytatott titkos kiképzőprogramokat a térségben. Königsberg kikötője viszont felértékelődött, mivel a szabad várossá tett Danziggal a kapcsolat politikailag bizonytalan volt. Hitler hatalomátvétele (1933) után a „folyosóprobléma" a német külpolitika egyik fő ürügye lett a Lengyelország elleni fellépésre.

Világháborús viszontagságok

1939-ben Lengyelország megszállásával Königsberg rövid időre ismét betagozódott Németország vérkeringésébe, majd a szovjet hadjárat megindulása (1941) után a keleti front kitüntetett jelentőségű központja lett, hiszen mind vasúti csomópontként, mind kikötőként az utánpótlás rajta keresztül áramlott kelet felé, nem beszélve pótolhatatlan jelentőségű iparáról. A helyzetet jól jellemzi, hogy Hitler háborús főhadiszállása, a nevezetes Wolfsschanze (Farkasverem) – ahonnan a keleti front had-

Az Albertina Egyetem, a königsbergi tudományosság fellegvára

KULCSDÁTUMOK

- **1255** Königsberg alapítása
- **1286** A település városi jogokat kap
- **1333** Megkezdődik a székesegyház építése, a város vallási-ideológiai központtá válik
- **1340–1400** A Hanza-szövetség fontos tagja, fellendül a gabona-, prém- és borostyánkereskedelem
- **1410** Grünwaldi csata: a Német Lovagrend súlyos veresége
- **1466** A második toruńi béke után a lovagrend a Lengyel Királyság hűbérese lesz
- **1525** A Német Lovagrend világi államma alakul; létrejön a Porosz Hercegség Königsberg fővárossal
- **1618** Perszonálunió Brandenburggal
- **1701** I. Frigyes Königsbergben koronáztatja magát Poroszország királyává
- **1758–1762** Hétéves háború: Königsberg orosz megszállása
- **1807** Tilsiti béke, Königsberg rövid ideig a porosz kormány székhelye
- **1871** Németország egyesítése: Königsberg a Német Birodalomhoz csatlakozó Poroszország tartományi központja
- **1919** Versailles-i béke: Kelet-Poroszország (benne Königsberg) exklávévá válik a lengyel korridor miatt
- **1939** Lengyelország lerohanása után a város újra szárazföldi összeköttetést kap Németországgal
- **1944–1945** Brit bombázások, majd szovjet ostrom; 1945 áprilisában Königsberg kapitulál
- **1945** Potsdami konferencia (július 7.–augusztus 2.). Kelet-Poroszország és Königsberg a Szovjetunióhoz kerül
- **1946** A várost átnevezik Kalinyingrádra; a német lakosság kitelepítése és orosz betelepítés
- **1991** A Szovjetunió felbomlása után Kalinyingrád Oroszországhoz tartozó exklávévá válik EU- és NATO-tagállamok között

műveleteit felügyelte – Kelet-Poroszország déli részén volt (ma Lengyelországhoz tartozik).

Königsberg és Kelet-Poroszország sorsa a szovjet előretöréssel párhuzamosan pecsételődött meg. A szovjet támadásra elkeseredetten készülő várost meglepetésként érte – már csak a britek számára addig leküzdhetetlennek hitt távolság miatt is –, hogy 1944. augusztus végén a Royal Air Force két éjszaka alatt hihetetlen pusztítást végezve szinte a földdel tette egyenlővé. A történelmi belváros teljesen megsemmisült.

A Kelet-Poroszországot elérő szovjet támadás különösen kegyetlen volt: A Vörös Hadsereg itt érte el először a német határt, így – Sztálin külön parancsa értelmében is – hatványozottan elégtételt akartak venni a Szovjetunióban elkövetett német rombolásért. A legtöbb, mélyszegénységből érkező szovjet katona számára pedig ez volt az első gazdagabb, civilizált terület, ahova a többéves harc során eljutottak, így a rablás és az erőszak ennek megfelelően óriási volt.

Hírhedtté váltak a keletporosz határ körzetében 1944. október 21-én elfoglalt faluban, Nemmersdorfban történt atrocitások, ahol tömegesen erőszakoltak meg nőket, végeztek ki civileket, köztük 50 francia és belga hadifoglyot. A szovjet behatolás után a települést még vissza tudta foglalni a Wehrmacht, s a németek megragadták az alkalmat, hogy nyilvánosságra hozzák a szovjet brutalitás megrázó példáit. Goebbels propagandaminiszter személyesen ügyelt arra, hogy a Nemmersdorfban történtekről egész Németország tudomást szerezzen.

A képek – holttestek, véres udvarok, romos parasztházak – bemutatásának célja az volt, hogy a lakosságot kétségbeesett, de fanatikus ellenállásra ösztönözze. A német hatóságok egyes helyeken kötelező filmvetítéseket rendeztek, hogy mindenki a saját szemével lássa, mi vár rá, ha nem harcol a végsőkig. Miután a Vörös Hadsereg első behatolása kifulladt, 1944 novemberében a németek meg tudták szilárdítani a frontvonalat Kelet-Poroszország határában. A brit bombázás nyomán rommá vált várost Hitler erőddé nyilvánította, így készültek az újabb szovjet támadásra.

Mindeközben a kelet-poroszországi polgári lakosságot megpróbálták evakuálni, és az ún. Hannibál hadművelet keretében mintegy 2,2 millió főt sikerült kimenekíteni, ezzel a világtörténelem legnagyobb ilyen jellegű akcióját hajtották végre. Az evakuálás során történt több borzalmas tragédia is: a Kelet-Poroszországból menekülő németeket szállító Wilhelm Gustloff hajót (kb. 10 000 utas) január 30-án, később a General von Stoyben (kb. 5000 utas) és a Goya (kb. 6000 utas) hajókat szovjet tengeralattjárók torpedózták meg és süllyesztették el a Balti-tenger jeges vizében.

Az időleges megtorpanás után a szovjetek bekerítették Königsberget: az utolsó vonat 1945. január 22-én indult Berlinbe – a következő pedig 1991-ben… A 3. Belorusz Front parancsnoka 1945. január 17-én a következő hadparancsot adta ki:

„Kétezer kilométert meneteltünk, és láttuk mindannak a pusztulását, amit húsz év alatt felépítettünk. Most a barlang előtt állunk, ahonnan a fasiszta betolakodók megtámadtak minket. Nem állunk meg, amíg ki nem tisztítjuk.

Nincs irgalom – senki iránt, ahogy nekünk sem volt irgalom. Felesleges irgalmat követelni a Vörös Hadsereg katonáitól. Gyűlölettől és bosszúvágytól égnek. A fasiszták földjének sivataggá kell válnia, ahogyan a mi földünk is azzá vált, amelyet elpusztítottak. A fasisztáknak meg kell halniuk, ahogy a katonáink is meghaltak."

A mintegy három hónapos ostrom elkeseredett ellenállás közepette zajlott. Sztálin útmutatása értelmében a német keleti terjeszkedés szimbólumának tartott Königsberget mindenképpen be kellett venni, a nemzetiszocialista sajtó pedig „Európa védőbástyájának" végsőkig való kitartásáról harsogott. A königsbergi erődparancsnok, Otto Lasch gyalogsági tábornok 1945. február 5-én az alábbi felhívást intézte a hadsereghez:

„Bajtársak! Nehéz órában kaptam meg a königsbergi erőd parancsnokságát. Mindent megteszek, ami hatalmamban áll, hogy teljesítsem a feladatomat. Tőletek, bajtársak, ugyanezt az elszántságot követelem!

A Haza feltétel nélküli és végső elkötelezettséget követel tőlünk. Csak akkor lesz jövőnk, ha ebben a szellemben határozottan és tisztességesen együtt állunk ki. A fegyelmezetlenség azonban teljes és becstelen pusztulásunk veszélyét hordozza magában. Segítsetek az igazi német bajtársiasságban, támogassátok a gyengéket!

Königsbergi képeslap. Látkép a Krämerbrücke felől

Úgy akarunk harcolni, ahogy a Haza követeli tőlünk, akkor biztosak lehetünk abban, hogy valamit nyerünk. Ha nem is az életünket, de legalább a becsületünket! Felszólítom mindazokat, akik becsülettel viselték a katonai egyenruhát: Emlékezzetek a halhatatlan német katonákra! Éljen sokáig a Führer és népünk!"

A szovjet hadsereg a hosszú ostrom során tüzérségi tüzével teljesen elpusztította a történelmi belváros maradékait is, majd a házról házra folyó küzdelem végén Otto Lasch tábornok, Königsberg védelmének parancsnoka 1945. április 9-én kapitulált és átadta a romhalmazzá vált várost, de például a tengerparton fekvő Pillau (ma Baltyijszk) csak hetekkel később, április végén esett el.

Hitler a hír hallatán tajtékzott, és elrendelte Lasch távollétében történő kivégzését, valamint családjának letartóztatását, míg maga a tábornok szovjet munkatáborba került (később hazatérve megírta emlékiratait). Az első napokban szabad rablás folyt, kivégzések történtek és gyakori volt a nemi erőszak. A szemtanúk beszámolói szerint a város utcáin holttestek hevertek, a sebesültek ellátása pedig teljesen összeomlott. A szovjet parancsnokság kísérletet tett a helyzet stabilizálására, de a bosszú és a gyűlölet légköre még sokáig meghatározta az első hetek viszonyait.

SZTÁLIN LEGNYUGATABBI SZERZEMÉNYE

A szovjet diktátor már 1943-ban egyértelműsítette a nyugati szövetségesek számára, hogy szüksége lesz egy jégmentes balti kikötőre. Követelését azzal is alátámasztotta, hogy Kelet-Poroszország a németek megjelenése előtt ősi szláv föld volt (valójában a terület őslakosai, a pruszok és litvánok a balti népek közé tartoztak). A világháború évei során még arról cikkeztek a szovjet sajtóban, hogy a Litván SZSZK kapja majd meg a területet, ám a kis balti népnek csalódnia kellett. Sztálin követeléseit érdemben a potsdami konferencián tárgyalták meg, hiszen a jaltai találkozó alatt még jócskán zajlottak a harcok Königsbergben.

Sztálin leszögezte, hogy Königsberg és környéke a hatalmas német pusztítás után jelképes kártérítésként is jár a Szovjetuniónak. Elképzelhető, hogy a diktátor már ekkor gondolt arra, hogy a terület a jövőben stratégiai jelentőségűvé válhat például a balti államokkal szemben. A konferencián a nyugati szövetségesek elfogadták a szovjet igényeket, és Kelet-Poroszországot egy nyílegyenes vonallal – amilyenre inkább az afrikai gyarmatok vagy az Egyesült Államok tagállamai között lehet példát találni – kettéosztva a kisebb, ám (a háború előtt) népesebb és stratégiailag fontosabb területet a Szovjetuniónak juttatták. Íme, a potsdami konferencia jegyzőkönyvének vonatkozó részlete:

„A Konferencia megvizsgálta a szovjet kormány javaslatát, miszerint a békemegállapodásban a területi kérdések végleges meghatározásáig a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége nyugati határának a Balti-tengerrel szomszédos szakasza a Danzigi-öböl keleti partján lévő ponttól keletre, Braunsbergtől és Goldaptól északra, Litvánia, a Lengyel Köztársaság és Kelet-Poroszország határainak találkozási pontjáig húzódjon.

A Konferencia elvileg egyetértett a szovjet kormány javaslatával, amely Königsberg városának és a fent leírt szomszédos területnek a Szovjetuniónak történő végső átadására vonatkozik, a tényleges határszakértői vizsgálat függvényében. Az Egyesült Államok elnöke és a brit miniszterelnök kijelentette, hogy a közelgő békemegállapodás során támogatni fogják a Konferencia javaslatát."

A határvonal véglegesítésére később szakértői közreműködéssel, a helyi adottságokat figyelembe véve került volna sor, ám ez elmaradt. A háború végén formálisan Königbserg környéke is a németországi szovjet megszállási zóna részének számított, ám a potsdami döntés értelmében a nyugati szövetségesek egyáltalán nem éltek az ellenőrzési jogukkal. Ezek után mindenféle nemzetközi egyeztetés nélkül 1945. október 17-én a szovjetek Kelet-Poroszország általuk megszállt területét egyoldalúan az Oroszországi SZSZK-hoz csatolták. A litvánoknak pedig átadták – sovány vigaszként – a németek által 1939-ben visszaszerzett Memel-vidéket (ma: Klaipeda). A lengyel határról az 1947. május 7-én kötött demarkációs jegyzőkönyv rendelkezett, mely véglegesítette a Potsdamban húzott egyenes határvonalat. Mindezt a nemzetközileg is elismert szovjet–lengyel határszerződés keretében 1957 márciusában megerősítették.

Baltyijszk helyett Kalinyingrád

Az óriási háborús pusztítás és a borzalmasan nehéz körülmények ellenére helyben maradó lakosok a háború utáni első években még reménykedtek az újrakezdés lehetőségében. Még német klubok és újságok is indultak, az oroszoknak pedig szükségük volt a németek helyismeretére és szakértelmére. Már hivatalos dokumentumokban is elő volt készítve, hogy Königsberg (oroszosan: Kjongisberga) a Baltyijszk nevet fogja kapni, amikor 1946-ban meghalt Mihail Ivanovics Kalinyin, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöke, azaz az ország formális – ám valós hatalom nélküli – államfője. 1946. július 4-én – annak ellenére, hogy ekkor már létezett egy Kalinyingrád – Königsberg és a Szovjetunióhoz csatolt teljes terület Baltyijszk helyett a balti kötődéssel egyébként nem rendelkező bolsevik politikus nevét vette fel. Sztálin 1947-ben úgy döntött, hogy a németeket ki kell telepíteni, a régiót pedig zárt, katonai várossá kell alakítani. A megmaradt német–porosz lakosság többségét kényszerrel deportálták, részben Németország szovjet zónájába (a későbbi NDK-ba), részben pedig munkatáborokba hurcolták a Szovjetunió belsejébe.

Légi felvétel Königsberg központjáról a kastély épületegyüttesével (fent)

Tengerjáró hajó a königsbergi Krämerbrücke felnyitott ívei alatt a Pregel folyón, 1921 (lent)

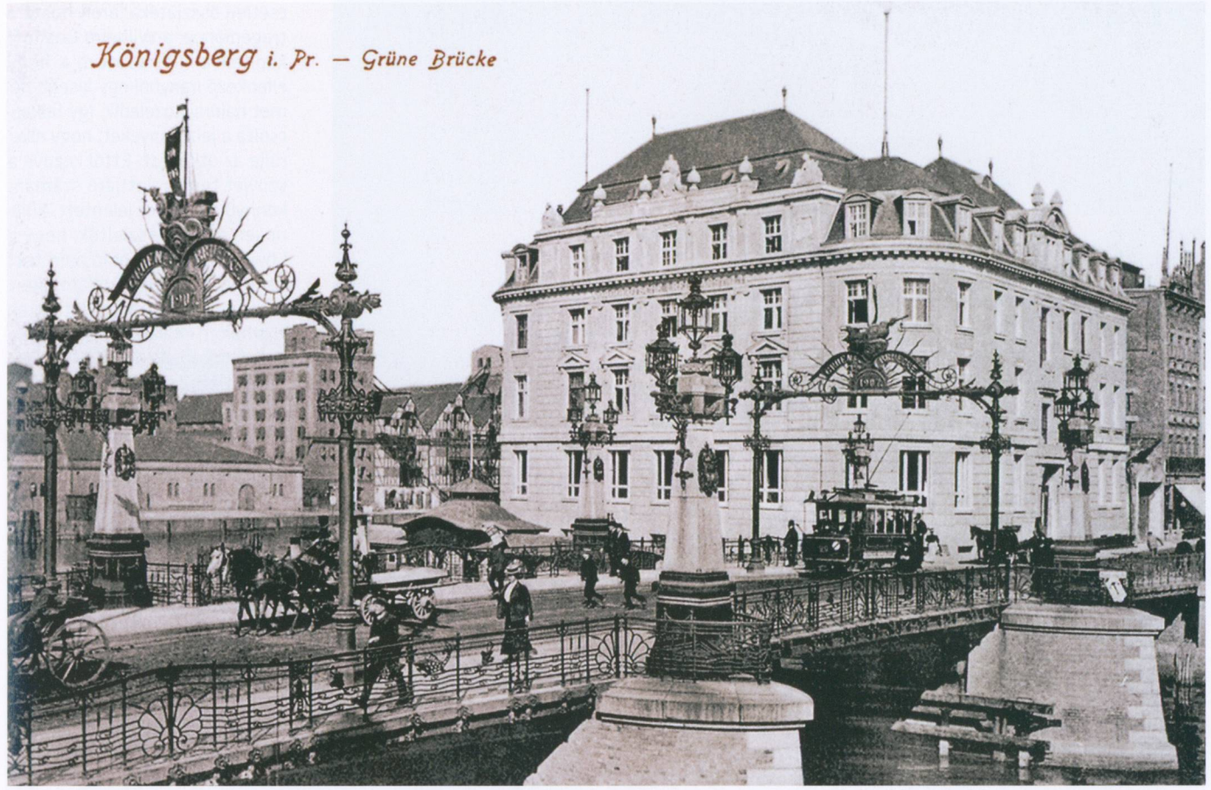

Königsbergi képeslap. A Grüne Brücke (Zöld híd)

A külvilágtól teljesen elzárt Kalinyingrád a balti flotta és a szovjet hadsereg bázisa lett, a német lakosságot pedig végleg kitelepítették. A település- és utcaneveket 1950-re sikerült teljesen megváltoztatni, például a Goethe utcából Puskin, míg a Strauss utcából Rimszkij-Korszakov lett. Az új városnevek között szép számmal található szovjet hősök neve: Insterburg a Kelet-Poroszországot elsőként elérő Ivan Csernyahovszkij tábornokról kapta új nevét (Csernyahovszk), Eylau pedig a Napóleon ellen harcoló híres orosz–örmény tábornokról, Pjotr Ivanovics Bagratyionról nyerte új nevét (Bagratyionovszk). A Baltyijszk nevet végül Pillau kapta, míg a Napóleonnal 1807-ben kötött békéről – valamint híres sajttípusáról – nevezetes Tilsitet nemes egyszerűséggel Szovjetszkké nevezték át.

Így már alig-alig emlékeztetett valami a német múltra. Az amúgy is teljesen lerombolt város helyén a szibériai új városokra emlékeztető szovjet települést építettek széles sugárutakkal, parkokkal, szocreál épületekkel, nagy blokkházakkal és lakótelepekkel. A cél a város német örökségének teljes eltüntetése volt. A königsbergi királyi palota romos épületét is elbontották, mondván, hogy az a porosz militarizmus emléke. Helyére a Szovjetek Házának ormótlan és soha be nem fejezett, óriási blokképületét állították, mely egészen 2024-es lebontásáig szinte minden irányból meghatározta a belváros látképét. Alig néhány épület (például pár városkapu, a csodával határos módon megmaradt főpályaudvar, valamint a '90-es években újjáépített katedrális) őrzi a II. világháború előtti múlt emlékét. A város sivár, jellegtelen hangulatot kapott, hiába próbálták a szovjet újságírók bizonygatni a fordítottját:

„Fényképekből és könyvekből tudjuk, hogy milyen kietlennek tűnt ez a város. Vastag falú erődítmények ékelődtek a szürke pénzintézetek, a központban hivalkodó fényűző bank- és kereskedőházak és a szentimentálisan elegáns külvárosi villák közé. Mindenütt a városi tájkép elengedhetetlen kellékei: kaszárnyák és gyakorlóterek. Két szín uralt mindent: a sötétszürke meg a téglavörös."

Az exklávéhelyzet

A Szovjetunió összeomlása komoly változást hozott a kalinyingrádi terület szürke mindennapjaiba. Egyfelől a térség fokozatosan megnyílt a külvilág számára, ugyanakkor Litvánia és Belarusszia függetlenedésével a két világháború közötti időszakhoz hasonlóan ismét exklávé lett – ezúttal Oroszország külbirtokaként –, annak minden előnytelen adottságával. Bár az 1990-es években – mintegy „balti Hongkongként" – különleges gazdasági övezetté nyilvánították, a könnyített vám- és be-

A VILÁGTÖRTÉNELEM LEGNAGYOBB HAJÓTRAGÉDIÁJA

A WILHELM GUSTLOFF ELSÜLLYESZTÉSE

A hitleri nemzetiszocialista Németország egyik közismert szociális intézkedése volt a Kraft durch Freude (KdF) mozgalom életre hívása. E szervezet a német munkásság szabadidejét és utazásait volt hivatott megszervezni. A mozgalomhoz számos nagyberuházás kötődik, mint például a Rügen-szigeten a német munkások számára megálmodott és szerkezetkész állapotig megépített Prora, mely egy óriási, 10 000 szobás, négy és fél kilométer hosszú szállodakomplexum volt. Ugyanígy a KdF céljaira tengerjáró hajóflottát is építettek, melynek egyik büszkesége volt a mintegy 1500 utast és az őket kiszolgáló 400 főnyi személyzetet szállító Wilhelm Gustloff. A nemzetiszocialista ideológia jegyében a hajón nem voltak különböző osztályok, minden kabin ugyanolyan kényelmi fokozatot nyújtott. A KdF által szervezett utazások rendszeres célpontja Skandinávia – Norvégia és Svédország – volt.

1939-től a hajót a haditengerészet kórházhajóként vette át, aminek keretében néhány könnyű légvédelmi löveget is szereltek rá – ennek értelmében tehát nemzetközi jogilag katonai hajónak számított, bár nyilvánvalóan semmilyen hadi funkciója nem volt. 1940-től Gotenhafenben (ma: Gdynia, Lengyelország) állomásozott és a tengeralattjáró-flotta legénységi szállásául szolgált.

A helyzet 1944 őszén vett gyökeres fordulatot: a Vörös Hadsereg sikeres offenzívái nyomán elérte a történelmi német határt. A szovjet offenzívát ugyan elsőre sikerült feltartóztatni, ám az 1945. januárban ismét meginduló támadás hírére milliók döntöttek úgy, hogy elmenekülnek Kelet-Poroszországból, és nyugatabbra, a birodalom belső területein keresnek menedéket. Miután a szovjetek elfoglalták a Visztula torkolatában fekvő hídvárost, Elbinget (ma: Elbląg, Lengyelország), a menekülés már csak tengeri vagy légi úton volt lehetséges.

A német haditengerészet ennek megfelelően kezdte meg a Hannibál terv végrehajtását, mely a világ legnagyobb, mintegy kétmillió embert kimenekítő evakuációs hadműveletre volt, bár a szélesebb közvélemény előtt jószerivel teljesen ismeretlen (szemben az 1940-es brit Dynamo hadművelettel, azaz a dunkerque-i evakuációval). Hitler parancsa szerint csak nők, idősek és gyerekek menekülhettek el, a férfiaknak Kelet-Poroszországban kellett maradniuk, és az erőddé nyilvánított városokat kellett védeniük az utolsó töltényig.

A Hannibál hadművelet céljaira a Wilhelm Gustloffot is szolgálatba állították. 1945 januárjában több napon keresztül özönlöttek a menekülők a fedélzetre, összesen elérve a több mint tízezer fős lélekszámot. Az óriási tengerjáró sem tudott ellátni ekkora utaslétszámot, áldatlan állapotok alakultak ki, a folyosókon és a fedélzeten is emberek feküdtek, még a fedélzeti uszodában is több százan kaptak elhelyezést. Nyilvánvalóan a hajó közművei sem voltak elégségesek, így az emberi szenny és a sebesültek szaga töltötte meg a levegőt. Az időjárás sem volt kegyes a menekülőkhöz, a hőmérő higanyszála –15 °C alá süllyedt, így a fedélzetre szorultak közül sokan megfagytak.

A hajó végül 1945. január 30-án futott ki Gotenhafen kikötőjéből (a cél a mai német–lengyel határon fekvő Swinemünde [ma Świnoujście, Lengyelország] volt). A kapitány számára kézenfekvő volt, hogy az ellenséges (szovjet) tengeralattjárók miatt a part mentén hajózzon, de mivel a part menti vizek el voltak aknásítva, úgy döntött, mégis kifut a nyílt tengerre, és teljes elsötétítésben hajózik nyugat felé. Döntését az is indokolta, hogy a közelben tartózkodott az Admiral Hipper nehézcirkáló, valamint egy tengeralattjáró és egy torpedóromboló is kísérte. Azonban a Hansa tengeralattjáró meghibásodott, így vissza kellett fordulnia, a Löwe rombolónak pedig pont a – tengeralattjárók észlelésére alkalmas – radarja mondta föl a szolgálatot.

A helyzetet a közelben portyázó szovjet S-13-as tengeralattjáró használta ki. A sors iróniája, hogy a tengeralattjárót nem egy kiérdemesült szovjet tengerésztiszt vezette, hanem az az Alekszandr Ivanovics Marinyeszko, akit korábban kihágásai és iszákossága miatt büntetőtáborba is küldtek. Még egy tényező szerencsétlen összjátéka járult hozzá a tragédiához: a Wilhelm Gustloff kapitánya hírt kapott róla, hogy ellenkező irányból egy kisebb német hajóraj közeledik, így felkapcsolta a jelzőfényeket, hogy elkerülje az ütközést. Ettől kezdve a szovjet tengeralattjáró számára könnyű célpontot jelentett, különösen miután észlelték, hogy a Löwe torpedóromboló nem tett semmit a tengeralattjáró ellen. A szovjetek négy torpedót lőttek ki, s három eltalálta a hajót, amely gyors ütemben süllyedni kezdett.

A túlzsúfoltság miatt esély sem volt a higgadt és tervszerű mentésre, ráadásul a mentőcsónakok csörlői is befagytak, így a hajó utasainak zöme nem tudott csónakba szállni. A tengerjáró mintegy 70 perc alatt süllyedt el, több ezer embert – akik nem tudtak a fedélzetre kijutni – rántva magával a víz alá. A 2 °C-os tengervízbe került áldozatok néhány perc alatt teljesen kihűltek. A túlélők arról számoltak be, hogy sosem tudták elfelejteni a végzetes éjszaka apokaliptikus hangjait és képeit. A helyszínre fél órán belül érkeztek mentőhajók, melyek összesen valamivel több mint 1100 főt mentettek meg, így tehát a becslések szerint 9000 főnyi áldozattal kell számolnunk.

Felmerül a kérdés, hogy a nemzetközi hadijogba ütközött-e a Wilhelm Gustloff elsüllyesztése. Szűken értelmezve nem, ugyanis a hajó a német haditengerészet állományában szerepelt, és nem volt egyértelműen jelölve, hogy kórházhajó volna, ráadásul sebesült katonákat is szállított. Ugyanakkor mégis kiemelkedően embertelen bűntettnek tekinthető az elsöprő többségében nyilvánvalóan menekülteket szállító tengerjáró elsüllyesztése.

A rendszerváltásig jószerivel a feledés homályában maradt a tragédia. A 2000-es évek elején komoly változást hozott a Nobel-díjas Günter Grass *Ráklépésben* című regénye, mely a Wilhelm Gustloff tragédiáját dolgozza föl, sőt azóta egy német film *(Die Gustloff)* is készült a szerencsétlenségről. Ugyanakkor ennek ellenpontjaként a korántsem feddhetetlen életű Marinyeszko kapitány 1990-ben posztumusz kapta meg a Szovjetunió legmagasabb kitüntetését, azaz lett a „Szovjetunió Hőse", s ma Kalinyingrádban köztéri szobor hirdeti emlékét.

A hercegi kastély romjai az egykori belváros teljesen letarolt területével az 1960-as években

fektetési lehetőségek ellenére a várt fellendülés elmaradt. Némi külföldi befektetés mégis megjelent a térségben, s az idegenforgalomra is egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek, felismerve a természeti környezetben (balti partok), valamint a térség patinás múltjában rejlő lehetőségeket.

Oroszország az exklávéhelyzet ellenére továbbra is kitüntetett stratégiai jelentőségű, elvitathatatlan területeként tekint Kalinyingrádra, itt állomásoztatja balti flottáját, valamint az Európai Unió területébe ékelődve nagyobb mennyiségű szárazföldi fegyverzetet tárolt be.

Oroszország igyekszik a hátrányos gazdasági helyzetet kompenzálva különböző támogatásokkal segíteni legnyugatabbi közigazgatási körzetét. Az Oroszországhoz tartozás demonstrálásaként a 2018-as labdarúgó-világbajnokság mérkőzéseinek egy részét is Kalinyingrádban rendezték. Az orosz–ukrán konfliktus azonban újra a hidegháborús hangulatot idézte fel, ami Kalinyingrádot és körzetét ismét nehéz helyzetbe hozta.

A legrövidebb szárazföldi összeköttetés Kalinyingrád és az Oroszország szövetségesének számító Belarusz között, az ún „Suwalki-folyosó" (Suwalki Gap) – valójában egy 65 km hosszú határsáv, amely elválasztja egymástól Lengyelországot és Litvániát – teljesen le van zárva Oroszország előtt. Marad a balti-tengeri kapcsolat: Kalinyingrád kikötője közvetlen hajózási összeköttetésben áll Szentpétervárral és más orosz kikötőkkel. A tenger az egyetlen, Oroszország által teljesen ellenőrzött útvonal. Hátránya, hogy télen befagy, bár ezt jégtörőflottával kezelik. A repülőjáratok Moszkva és Kalinyingrád között EU-légteret átszelve működtek, de 2022 óta a kölcsönös légtérzárlat miatt csak a balti-tengeri nemzetközi vizek felett, kerülő útvonalon repülhetnek. Ez hosszabb, drágább és a kapacitása nem túl nagy. Litvánián keresztül lehetséges még a vasúti vagy országúti tranzit, de engedélyezése politikai alku tárgya, Litvánia bármikor korlátozhatja vagy leállíthatja. A legrövidebb útvonal, a Suwalki-folyosó már csak elméleti opció, békeidőben irreális, háborús forgatókönyvben pedig stratégiai célpont és világméretű konfliktus kockázatát jelenti.

* * *

A Königsbergből Kalinyingráddá válás során egy visszafordíthatatlan demográfiai váltás következett be: néhány éven belül a német-porosz többség teljes egészében orosz többségre cserélődött. Ezt egészítette ki egy egyértelmű kulturális törés: a város szellemi múltja már csak a történelmi emlékezetben őrződik, élő társadalmi hagyományként és tapintható építészeti kultúraként nem maradt fenn. A mai geopolitikai térben a kalinyingrádi orosz exklávé területileg ugyanúgy el van választva anyaországától, mint a két világháború közötti Königsberg exklávéja Németországtól.

Hruscsov az SZKP XX. kongresszusára érkezett küldötteknek szónokol 1956. február 14-én. Néhány nappal később, február 25-én a kongresszus zárt ülésén mondta el híres beszédét

MEZEI BÁLINT

AKI LERÁNTOTTA A LEPLET

Hruscsov

A SZTÁLINI SZÖRNYŰSÉGEKRŐL

Nyikita Szergejevics Hruscsov kétségkívül a 20. század egyik legellentmondásosabb történelmi alakja volt. Politikai pályafutását az elmúlt hat évtizedben sokan sokféleképpen értékelték. Párt- és államvezetői döntései még ma is élénk történészi viták tárgyát képezik. Ki is volt ő valójában? A sztálinizmus öntudatra ébredt „gyermeke"? A nép egyszerű fia? Az igazság pillanatában a lelkiismeretére hallgató munkáskáder? A furfangos-opportunista apparatcsikból lett gátlástalan csúcsbürokrata? Tisztán talán egyik sem, változatos karakterjegyeiben talán mindegyik egyszerre. 1956 februárjában a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán tartott titkos beszéde *A személyi kultuszról és következményeiről* új, némileg szabadabb korszakot nyitott hazája történetében.

A sztálinizmus bűneinek leleplezése azonban már csak súlyos személyes érintettsége miatt sem lehetett teljes. Miért szánta rá magát a múlttal való kockázatos szembenézésre? Elhatározását motiválhatta a régi sztálini pártvezetés végleges kiszorításának szándéka, a sokat szenvedett lakosságnak, a meghurcoltak millióinak tett gesztus, ahogy saját népszerűségének növelése vagy éppen a rendszer megjavításának őszinte igénye is. A jó képességű, nagy munkabírású, ám heves természetű és sokszor meggondolatlan Hruscsovot végül az általa megindított gazdasági reformok tömege és kudarca temette maga alá. 1964-ben a saját emberei mondatták le a párt és a szovjet minisztertanács éléről. A hatalomból való eltávolítása, annak gyakorlati kivitelezése ugyanakkor a desztalinizáció egyfajta eredményének is tekinthető. Sztálin nyugdíjazását senki nem merte volna felvetni, Hruscsovét már megtehették és adott helyzetben meg is tették.

Hruscsov a szinte feloldhatatlannak tetsző ellentmondások embere volt. Életútját és politikai pályafutását döntően meghatározták az Oroszországot megrázó forradalmak nyomán egyre intenzívebben jelentkező erőszakhullámok. Ezek az össztársadalmi kataklizmák – a birodalmat feldúló, emberi ésszel felfoghatatlannak tűnő véres őskáosztól, az oroszországi polgárháborútól a sztálini diktatúra cinikus kegyetlenségéig és a II. világháború szörnyű pusztításáig – generációkat nyomorítottak meg. Milliók veszítették el szeretteiket, rokonaikat, kényszerültek otthonuk, megszokott lakókörnyezetük elhagyására s adták fel korábbi életüket, hogy radikálisan megváltozott körülmények között próbáljanak boldogulni vagy legalábbis az események sodrásában megkapaszkodni, túlélni. Az '50-es évek derekán a szovjet állam vezetőjévé emelkedett Hruscsov személyes sorsának alakulását, egyének, közösségek és országok fejlődését és mozgásterét kijelölő döntéseit, illetve értékválasztásait is leginkább ezen a történelmi prizmán keresztül érdemes szemügyre vennünk.

Donbaszi gyökerek

Hruscsov 1894 áprilisában született a kurszki kormányzóság Kalinovka nevű falujában, orosz nemzetiségű, szegényparaszti családban. Noha később sokan ukrán származásúnak állították be, valójában sem ő, sem felmenői nem voltak azok, ugyanakkor állampárti karrierje több szakaszban is szorosan összekapcsolódott az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK), a Szovjetunió egyik alapító tagköztársasága történetével. A későbbi első titkár családja 1908-ban a Kalinovkától nagyjából 600 km-re délkeletre található Juzovka, az akkor körülbelül százezer lakost számláló, dinamikusan növekvő iparváros, mai nevén Donyeck mellé költözött. Juzovka tágabb környezete, a Donyec-medence (Donbasz) a késő cári korszak iparfejlesztésének egyik centruma volt, amely kiváló földrajzi adottságai és a föld mélyén rejtőző ásványkincsei okán felkeltette a külföldi tőke érdeklődését is.

A terület gyors ütemű extenzív iparosítása – európai jelentőségű szénbányászata és vaskohászata – munkáskezek tömegeit igényelte, egyszersmind a szegényparaszti lét bizonytalanságánál kiszámíthatóbb egzisztenciát, nyugodtabb életet ígért, ami érthető módon csábította a nem feketeföldes vidékek leszakadó agrárnépességét. Így került évtizedekkel az első ötéves terveket megelőzően, még a Romanov-dinasztia uralkodása idején sok ezernyi orosz ajkú, parasztból lett kétkezi munkás a mai Kelet-Ukrajna városaiba és városias jellegű településeire.

Az 1917. februári polgári forradalmat követő hatalmi vákuumban a helyi szintű irányítás országszerte a többségében eszer és mensevik küldöttek által vezetett szovjetek, azaz a tanácsok kezébe ment át. A húszas évei derekán járó, ekkorra már osztályt váltó – pásztorból lakatos – Hruscsov a tulajdonviszonyok radikális átalakítását ígérő bolsevikokhoz csatlakozott 1918-ban. Előtte viszont a mensevikekkel és az eszerekkel is szimpatizált, sőt, egyes források szerint belépett a szociálforradalmár pártba.

Az októberi bolsevik hatalomátvétel, a nemzetközileg elismert Ideiglenes Kormány erőszakos megdöntése, a petrográdi fegyveres összetűzések és az új végrehajtó hatalom, a Népbiztosok Tanácsának megalakulása kiélezte a szovjeteken belüli, egyébként is meglévő, sokszor késhegyig menő ellentéteket. Az oroszul szovjeteknek nevezett tanácsok a küldötteket delegáló pártokat elválasztó törésvonalak mentén estek szét vagy erősen vitatott módon alakították át őket. A petrográdi központi hatalomnak meglehetősen sokáig ellenálló juzovkai szovjet csak 1917 decemberében került bolsevik irányítás alá. Hruscsovot ezután választották meg a helyi ércbányászatban dolgozó fémmunkások szakszervezetének élére, amit politikai pályafutása kezdetének tekinthetünk.

A szédítő sebességgel kibomló polgárháború, az intervenciós csapatok bekapcsolódása, valamint az antagonisztikus politikai ellentétek eszkalációja nehezen átlátható, kusza uralmi viszonyokat és mindennapossá váló, súlyos repressziókat eredményezett, kiváltképp Délkelet-Ukrajnában. A cseppfolyós hatalmi keretek indukálta konstans félelem, a sebesen mozgó frontvonalak mentén elkeseredett küzdelmet vívó hadseregek s a beláthatatlan következményekkel fenyegető rezsimváltások milliókat sodortak el, miközben a vörös- és fehérterror kitörölhetetlen nyomot hagyott a túlélők emlékezetében. Az ekkor szerzett kollektív tapasztalat évtizedekre determinálta a külső és belső ellenségeivel való könyörtelen leszámolások nyomán monolitikus egypárti diktatúrát létrehozó bolsevik „élcsapat" világlátását.

Hruscsov koránál, családi hátterénél és ifjúkori szocializációs közegénél fogva sem tartozott a bolsevik vezetők első, javarészt értelmiségiekből álló generációjához. Az 1918–20 között zajló polgárháborúban – ahogy bő két évtizeddel később, a második világégés idején is – komisszárként tevékenykedett a vörös hadigépezet kubáni seregében. Ezen zaklatott esztendők drámai attribútumának tekinthető családi tragédiák őt sem kerülték el. Már Donbaszba való hazatérése előtt tudomására jutott, hogy első felesége – legidősebb gyermekeinek, Leonyidnak és Julijának az édesanyja –, Jefroszinyja 1919-ben kiütéses tífuszban elhunyt.

Az 1920-as évek meghatározó eseménye az ország gazdasági és társadalmi tartalékait teljesen felemésztő hadikommunizmus lezárása és a piaci viszonyokat részben rehabilitáló, szükség szülte, ám csak átmeneti megoldásnak tekintett új gazdaságpolitika, a NEP bevezetése volt. Ennek részeként tettek kísérletet a nagy háborúban kimerített, majd a polgárháború során lerombolt termelőkapacitások újjáteremtésére. Gondot fordítottak a nemzetközileg izolált, ám a cári birodalom romjain tartósan berendezkedett kommunista rezsimhez maximálisan lojális, új ipari szakembergárda kinevelésére. A pártvonalon támogatott, megbízhatónak tekintett Hruscsovot az 1921-ben alapított Doni Technikum munkástagozatára íratták be, ám nem szerzett bányamérnöki végzettséget. Ekkor ismerkedett meg a helyi pártfőiskolán tanító, ukrán származású, művelt és olvasott Nyinával, akitől három gyermeke – Rada, Szergej és Jelena – született. Nyina élete végéig mellette maradt, házasságot azonban csak „nyugdíjasként", 1965-ben kötöttek.

A Kaganovics-kapcsolat

1925-ben a Petrovszkij-marjinkai járás pártbizottságának élére állították. Szavazati joggal nem rendelkező küldöttként vett részt Moszkvában a jelentős frakcióharcokkal tarkított XIV. pártkongresszuson. Két évvel később a XV. kongresszus újabb fontos mérföldkőnek bizonyult a sztálini diktatúra felé vezető, végzetes úton, ugyanis ekkor szavazták meg az egykor Lenin bizalmi köréhez tartozó Lev Trockij, Grigorij Zinovjev és Lev Kamenyev kizárását a pártból. Politikai kiközösítésüket évek múltán, a fékevesztett terror idején fizikai megsemmisítésük követte. Hruscsov az Ukrajna Kommunista Pártját (UKP), ennélfogva az USZSZK-t is vezető – Sztálin feltétlen hívének számító – Lazar Kaganovics protezsáltjaként feltehetően maga is helyeselte az ún. egyesült ellenzék kiszorítását, pedig néhány évvel korábban még támogatta a pártdemokráciát védelmező Trockijt és körét.

Hruscsov meghúzódik Sztálin árnyékában, 1930

Kaganovics segítségével került az 1924-ben Sztalinra, 1929-ben pedig Sztalinóra átnevezett Juzovka pártszervezetének élére, majd az UKP első titkári székében Kaganovicsot váltó, lengyel származású Sztanyiszlav Koszior ajánlásával Harkovba, onnan pedig közvetlen felettese, az ukrán Nyikolaj Gyemcsenko áthelyezésével Kijevbe. Különböző pártbéli tisztségeiben támogatta a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását, miként a tragikus emlékű '30-as évek nagy kampányait és tisztogatásait is, melyek a bolsevik vezetők első nemzedéke, közte Koszior és Gyemcsenko elpusztításával jártak. (Rehabilitálásuk a hruscsovi olvadás idején történt meg.)

Hruscsov 1929 őszén az egyik kiemelt moszkvai káderképzőbe, az Ipari Akadémiára került, ahol intézményi párttitkárként a „jobboldali elhajlók" eltávolításával vetette magát észre. Ekkor Sztálin második felesége, Nagyezsda Allilujeva is az akadémián tanult. Visszaemlékezésében Hruscsov szándékosan felnagyította ismeretségük jelentőségét, vélhetően az addigra kényelmetlenné vált Kaganovics-szál elvarrásának szándékával. Sztálinnal való kapcsolatát ugyanis nem az 1932-ben öngyilkosságot elkövető Nagyezsdának, hanem a nála csak pár hónappal idősebb Kaganovicsnak köszönhette, aki az ekkor már az állampárt – az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt – legszűkebb döntéshozó testületeként funkcionáló Politbüró (Politikai Iroda) tagja és a Központi Bizottság (KB) titkára volt. Kaganovics, ellentétben Allilujevával, súghatott Sztálinnak. Szárnyai alatt Hruscsov megvetette a lábát a szovjet fővárosban, és az 1934-ben tartott XVII. kongresszuson a KB tagjává, majd nem sokkal később a moszkvai pártbizottság másodtitkárává, Kaganovics első helyettesévé választották. Miután patrónusát 1935-ben közlekedési népbiztossá nevezték ki, ő került a pártállam legfontosabb területi pártszervezetének élére.

Friss pozíciójánál fogva hamar megismerkedett a korszak befolyásos szovjet funkcionáriusaival, és idővel sorsdöntő jelentőségűvé erősödött bizalmi kötelék fűzte Nyikolaj Bulganyinhoz. Ez idő tájt építették meg a moszkvai földalatti vasút első vonalát, melynek átadását 1934. november 7-re tervezték. A feszített ütemű kivitelezést – eleget téve Sztálin kimondott-kimondatlan elvárásainak – Hruscsov közvetlen közelről felügyelte. A rezsim presztízsberuházásának szánt, végül 1935. május 1-jén átadott metróvonal a maga dúsan díszített megállóival és bravúros mérnöki megoldásaival a sztálini állam dicsőségét volt hivatott hirdetni. A föld alá süllyesztett társadalmi-mérnöki utópia azonban riasztó kontrasztban állt a felszín disztópikus valóságával, amelyre a Genrih Jagoda és Nyikolaj Jezsov belügyi népbiztossága idején elkövetett nagy tisztogatás, a csisztka vetett rideg árnyékot.

Csinovnyiki mentalitás

Hruscsov ugyan nem tartozott a terror túlbuzgó kezdeményezői közé, ám nem is szegült szembe a sztálini önkénnyel. A gyilkos gépezet egyik hasznos és fontos fogaskerekévé vált, aki semmilyen módon nem akadályozta a

Ukrajna miniszterelnöke. Hruscsov megszépített, retusált képe 1940-ben

törvényesség lábbal tiprását. A diktatúra kegyeiből ki nem esett vezető pártkáderként perbe fogott közeli munkatársait sem mentette meg. Mindig láttamozta az össz-szövetségi belügyi népbiztosságtól, az NKVD-től kapott anyagokat, jóváhagyva a baljós letartóztatásokat. Mint sokan mások, alighanem ő is félt. Ez természetesen a legcsekélyebb mértékben sem menti fel történelmi felelőssége, erkölcsileg elévülhetetlen bűnrészessége alól, mindazonáltal közelebb visz minket a rendszert mozgató és összetartó dinamikák megértéséhez. Látta és tapasztalta, hogy a terror Sztálinon kívül bárkit elragadhat. Életében egyedül a zsarnok számított érinthetetlennek.

A tisztogatásoknak persze voltak haszonélvezői, ráadásul nem is kevesen, elvtelen opportunisták, akik megkapták a várva várt előrejutás lehetőségét. A deportáltakat, kivégzetteket ugyanis pótolni kellett. Hruscsovot 1938-ban a kétkamarás szovjet törvényhozás, a Legfelsőbb Tanács küldöttjévé, illetve ezzel egy időben a Politbüró póttagjává választották. E két aktussal 45 évesen a Szovjetunió legszűkebb hatalmi körébe lépett, s egy viszontagságos negyedszázadon át megszakítás nélkül ott is maradt.

Az erőszakos kollektivizálás következményeitől leginkább szenvedő ukrán tagköztársaság lakosságszáma a kuláktalanítás, a tömeges éhhalál és a magas amplitúdójú megtorló hullámok következtében hatalmasat zuhant. A terror itt tényleg nem válogatott se eszközben, se emberben, és elragadta az ukrán pártvezetés szinte minden tagját. Jellemző adalék, hogy Ukrajnában csak a párttagok közül több mint százezret tartóztattak le, köztük szép számmal akadtak a polgárháború kitüntetett hősei. A jezsovscsina lecsengésekor Sztálin elhatározta az ukrajnai pártszervezet újjászervezését, s a hatalmi struktúra csúcsára Hruscsovot állította. A párt első titkáraként egyszerre két feladatot kellett ellátnia: a gazdaság rendbetételét és a terror „levezető" szakaszának irányítását.

Mindez a harmadik ötéves terv periódusára, az európai politikában pedig a náci Németország felemelkedésének idejére esett. Az országos tisztogatások tehát nem maradtak abba, legfeljebb egy rövid időre taktikai okokból valamelyest alábbhagytak. Szovjet-Ujrajnában viszont 1938–40 között is több mint 150 ezer főt tartóztattak le. Ekkor már az NKVD élén egy minden hivatali elődjénél gátlástalanabb, egyúttal intellektuálisan jobb képességű, de nem kevésbé gyilkos hajlamú csúcsbürokrata, Lavrentyij Berija állt.

A TISZTOGATÁSOK ÁRA

Hruscsov 1939 augusztusában Moszkvában tartózkodott. Bár nem vett részt a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírását megelőző bilaterális tárgyalásokon, tudomása volt az egyezmény hosszú évtizedekig tagadott titkos záradékáról. Alig száradt meg a tinta a szégyenletes államközi szerződésen, az ukrán fővárosba sietett, ahol a Kijevi Különleges Katonai Körzet haditanácsa tagjaként vett részt a Lengyelország keleti felének megszállását előkészítő hadművelet tervezésében.

A határ közelébe vont hadosztályok szeptember 17-én támadásba lendültek és elfoglalták a dicstelen egyezségben nekik ítélt lengyel területeket, a mai Ukrajna és Belarusz nyugati sávját. Hamarosan kezdetét vette a térség szovjetizálása, ám a helyi lakosság ellenállásának megtörését célzó műveletek sikeréről aligha beszélhetünk. A tömeges letartóztatások nyomán magasra csaptak a szovjetellenes indulatok, ami sok helyen alig két esztendő múltán az amúgy szintén megszálló német csapatok örömteli fogadtatásában manifesztálódott.

A Szovjetunió ellen indított gigantikus hitleri offenzívát megelőző rövid időszakban Hruscsov sokat utazott a megnövekedett területű tagköztársaságban, és új ismeretségeket is kötött. Így került kapcsolatba például Georgij Zsukovval, a későbbi marsallal, valamint Ivan Szerovval, aki ekkor belügyi népbiztosként tevékenykedett Ukrajnában, nem sokkal később pedig a katyńi vérengzésben, illetve a volgai németek, a csecsenek, az ingusok és a krími tatárok kitelepítésében szerzett „érdemeket". Hruscsov megismerkedett a paraszti származású, ukrán nemzetiségű, sztálinista általdóssal, Trofim Liszenkóval is. A vegytiszta sarlatánságnak beillő liszenkóizmus harminc évnél is tovább mérgezte a szovjet tudományt, és óriási károkat okozott a kollektivizálás következményeit nyögő agráriumnak.

Hruscsov klasszikussá vált memoárjában értékes részleteket közölt a tisztogatások során megritkított állományú Vörös Hadsereg felkészületlenségéről, ami már a finnekkel vívott téli háborúban is kiütközött.

„Nem tudom, hogy mi gyengítette meg jobban hadseregünket, a fegyverzetben mutatkozó hiányosságok vagy a parancsnokok hozzá nem értése. Kétségkívül mindkét tényező nagy jelentőséggel bírt. […] *A finn háborút követően ismételten felül kellett volna vizsgálnunk védelmi képességeinket, különös figyelmet fordítva gépesített alakulataink, és sokkal korábban meg kellett volna kezdenünk iparunk háborús igényekre való átállítását.* […] *A hadvezetés gyengeségének okai jól ismertek. Legjobb parancsnokainkat mint a nép ellenségeit tették el láb alól. E tekintetben, mérlegre téve bűneiket, úgy vélem, Sztálin felelőssége nagyobb volt Vorosilovénál. Vorosilov néha a megvádolt tábornokok védelmére kelt és vitázott Sztálinnal, máskor viszont szándékosan hergelte Sztálint.* […] *Minden bizonnyal sokkal könnyebben vertük volna vissza a fasiszta támadást, ha előzőleg nem pusztítják el a Vörös Hadsereg felső vezetését.* […] *Miután likvidálták őket, a helyükre új parancsnokokat kellett kineveznünk. A katonai állomány kettő, három, sőt, négy parancsnokváltáson is átesett. Az előléptetettek többsége becsületes és hűséges katonának bizonyult, de vezetői tapasztalatokra volt szükségük, amelyet a hitleri Németországgal vívott háború során kellett megszerezniük."*

Georgij Konsztantyinovics Zsukov az *Emlékek, gondolatok* címmel Magyarországon 1976-ban megjelentetett memoárjában így érzékeltette a tisztogatások után a hadseregben uralkodó állapotokat:

„Teljesen természetellenesek, sem rendszerünk lényegével, sem az ország konkrét körülményeivel nem voltak magyarázhatók azok a megalapozatlan, a szocialista törvényességet sértő letartóztatások, amelyek 1937-ben a hadseregben történtek. Neves katonai szakembereket börtönöztek be, ami természetesen bizonyos mértékben kihatott fegyveres erőink fejlődésére és harckészültségére is. […] *Hadműveleti-hadászati kérdésekben tájékozódva arra a megállapításra jutottam, hogy egy sor lényeges hiányosság van a hatalmas országunk védelmével kapcsolatos kérdésekben. Ugyanígy vélekedtek a vezérkar magas beosztású munkatársai is, akik közölték, hogy elődeim is nemegyszer ilyen értelemben nyilatkoztak.* […] *aggódtunk a nyugati körzetekben állomásozó erőink elégtelen harckészültsége miatt is.* […] *Vatutyinnal közösen részletes jelentést tettem a honvédelmi népbiztosnak csapataink szervezésének és harckészültségének fogyatékosságairól, a mozgósítási tartalékok helyzetéről, különösen a tüzérségi lőszer és repülőbombák tekintetében. Ugyanakkor megállapítottuk, hogy iparunk nem képes teljesíteni a harci technikára adott rendeléseinket.* […] *A háborút megelőző öt év alatt én voltam a negyedik főnöke a vezérkarnak.* […] *a fegyveres erők parancsnoki kádereinek a kérdése az 1940–1941-es években továbbra is égető probléma maradt. Minthogy tömegesen helyeztek magas beosztásba fiatal, harci tapasztalatokkal nem rendelkező parancsnokokat, egy időre csökkent a hadsereg harcképessége."*

POLITIKAI KOMISSZÁR

A nagyhatalmi színfalak mögött leselkedő katasztrófa 1941. június 22-én következett be. A Baltikumtól a Fekete-tengerig húzódó területen kibontakozó, elsöprő erejű német offenzíva hírét Szemjon Tyimosenko marsall, honvédelmi népbiztos és Zsukov vezérkari főnök közölték a Kremlben tartózkodó, mit sem sejtő Sztálinnal. Zsukov visszaemlékezésében a következőket olvashatjuk:

„Sztálin sápadtan ült az asztalnál, kezében megtömött pipával. […] *Kisvártatva Molotov sietett be a szobába – »A német kormány hadat üzent.« Sztálin némán leült és mélyen elmerült gondolataiban. Hosszú, nyomasztó csend következett."*

A halhin-goli ütközet hősének sorai csak megerősítik a diktátor zavarodott viselkedését pedzegető, nem alaptalan narratívákat. A Politbüró Zsukovot mint a főhadiszállás képviselőjét még aznap a Délnyugati Frontra küldte. Estére már Kijevbe ért, ahol személyesen Hruscsov fogadta őt. Onnan gépkocsin jutottak el Tarnopolba, Mihail Kirponosz vezérezredes harcálláspontjára. A hadi helyzet rohamosan súlyosbodott, júliusban elesett Szmolenszk. A generalisszimuszi erényeket nem csillogtató Sztálin magánkívül volt. A szívós kitartással védett Kijevet a bekerítés veszélye fenyegette, a város stratégiai feladása elkerülhetetlenné vált.

E nézetet a főtisztek mellett Hruscsov is osztotta, ám Sztálin megtiltotta a rendezett visszavonulást, ami a katlanba szorult Délnyugati Front Kirponosz vezette törzsének szinte teljes megsemmisülésével és több mint 150 ezer vöröskatona halálával járt, miközben közel félmillió bajtársuk fogságba esett. A német és vele szövetséges seregek átkelve a Dnyeperen megállíthatatlanul törtek előre, a Wehrmacht alakulatai október végén Harkovba is bevonultak.

A Délnyugati Front 1942 tavaszán ellentámadásba lendült, melynek célját Harkov felszabadításában jelölték meg. Az ambiciózus hadművelethez azonban sem katonában, sem fegyverben nem állt rendelkezésre elegendő tartalék, így a németek könnyűszerrel bekerítették az előrenyomuló szovjet hadosztályokat, majd újabb nagy erejű offenzívát indítottak, ezúttal a kaukázusi olajmezők irányába. A harkovi fiaskót követően Hruscsovot Tyimosenkóval együtt Moszkvába rendelték, ő pedig lélekben felkészült a legrosszabb eshetőségre is. Szerencséjére nem fogták le, sőt, kisvártatva kinevezték a kulcsfontosságú Sztálingrádi Front haditanácsa tagjának.

Vezető komisszárként, vezérőrnagyi rangban nem kizárólag politikai feladatokat kapott, időnként harcászati kérdésekben is döntenie kellett. Az előző

évszázad ütközetének is nevezett, a keleti front addigi erőviszonyait megfordító diadal persze a Volga-parti város védelmét kidolgozó és irányító főtisztek – Jerjomenko vagy Csujkov – s még inkább a kilátástalannak tűnő harcot világraszóló sikerrel megvívó közkatonák érdeme volt. A győztes csaták felett érzett örömét azonban egy újabb családi tragédia árnyékolta be: pilótaként szolgáló fia, Leonyid repülőgépét 1943 márciusában lelőtték. A roncsokat, bár partizánok is keresték, nem találták meg.

Az ukrajnai harcok elcsendesülésével Hruscsov komisszári tevékenysége is okafogyottá vált. 1944 tavaszától nem követte tovább a nyugat felé mozgó csapatokat, hanem a romokban heverő tagköztársaság iparának és mezőgazdaságának talpra állításával foglalkozott. Hatalmi pozíciói erősödtek, az Ukrán Kommunista Párt első titkára maradt, emellett kinevezték az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság kormányának élére.

A szovjet uralom restaurálása

A szovjet uralom restaurálása különösen az 1939-ben megszerzett Nyugat-Ukrajnában ütközött nehézségekbe, amely a náci megszállás éveiben a zsidók és lengyelek ellen bestiális kegyetlenséggel elkövetett népirtások színtere volt. Ismét Ukrajnához csatolták Észak-Bukovinát, illetve a Csehszlovákiától „átvett" Kárpátalját, ahol tömeges repressziókra, a civil lakosság jelentékeny részének elhurcolására került sor.

A német támadás első hónapjaiban az Urálba vagy még keletebbre, Közép-Ázsiába evakuált gyárakat és üzemeket nem telepítették vissza az európai részekre, hanem rohamtempóban új ipari kapacitásokat építettek ki. A málenkij robot ártatlan áldozatait sokszor évekig dolgoztatták a legkeményebb termelőágazatokban. Hasonló sors jutott a tengelyhatalmak szovjet fogságba esett katonáinak, sőt a szovjet hadifoglyok és nyugatról repatriáltak számottevő hányadának is. A '30-as években csápjait országszerte kinyújtó Gulag lágerei újra megteltek foglyokkal. Minderről Hruscsov is pontos és részletes információkkal rendelkezett.

A Szovjetunió a II. világháború éveiben nehezen felfogható veszteségeket szenvedett, amelyek között az emberáldozatok száma kiváltképp sokkoló. A szovjet állam összesen csaknem 27 millió főt, oroszok, ukránok, beloruszok, zsidók, tatárok, kazahok, üzbégek és egyéb nemzetek szülöttjeit veszítette el. Odalett a nemzeti vagyon 40%-a, óriási károkat szenvedett a közlekedési infrastruktúra és az európai területek lakásállománya.

Különösen szemléletes, ha a két, globális dominanciára törekvő nagyhatalom háborús veszteségeit hasonlítjuk össze. Az USA 1940–45 között sikerrel járatta csúcsra iparát, miközben nem kellett érdemben visszafognia a lakossági fogyasztást. Ezzel szemben a Szovjetunió hatalmas emberi és anyagi áldozatokkal, csatatérré vált nyugati területeivel, a civil gazdaság kárára túlméretezett hadiiparával és végletekig kimerült hátországgal lépett a világtörténelem új korszakába, behozhatatlannak tűnő hátrányból kelve versenyre az Egyesült Államokkal. Szuperhatalmi paritás csakis a katonai erők vonatkozásában állt fenn.

Hruscsov személyisége

Hruscsov 1945. június 24-én Moszkvában, a Lenin-mauzóleum mellvédjéről a rezsimet irányító szűk elit tagjaként tekintette meg a Vörös téren rendezett győzelmi díszszemlét. A gárdaalakulatoknak integető állampárti vezetők alacsony, zömök férfiak voltak. A folyamatosan gyanakvó gazda, ahogy a belső körökben Sztálint nevezték, ugyanis nem szerette, ha a Politbüró tagjai fizikailag vagy szellemileg fölé magasodnak.

A parádé előtt néhány hónappal alkalma nyílt megismerkedni Josip Broz Titóval, aki a Sztálinnal folytatott tárgyalásairól hazafelé tartva három napot Kijevben töltött. A Tito vezette jugoszláv küldöttség tagja volt Milovan Gyilasz is, aki 1944–48 között hivatalos úton többször is megfordult a Szovjetunióban. Sokat idézett, 1961-ben papírra vetett s rögvest betiltott visszaemlékezésében teljes oldalakat szentelt Hruscsovnak, s ezek közelebb visznek minket e Janus-arcú személyiség pártbéli felemelkedésének megértéséhez.

Gyilasz közlése szerint Hruscsovot *„felsőbb szovjet körökben rendkívül ügyes, gyakorlatias politikusnak tartották, aki ért a gazdasági ügyekhez és jó szervező"*, de híján van a kiemelkedő szónoki és írói kvalitásoknak. Ideológiai felkészültségét taglalva pedig megállapította, hogy az *„legfeljebb a középfokú pártoktatásban részesültek szintjét érte el"*, ami nem állt távol a valóságtól. Kitűnő emlékezőtehetségű, magát lendületesen és plasztikusan kifejezni képes embernek írta le, aki előszeretettel ízesítette mondandóját különféle közmondásokkal, népi bölcsességekkel. Tette mindezt néha faragatlan stílusban, ámde őszinte lelkesedéssel, *„élénk és kimeríthetetlen"* energiával. A többi szovjet vezetőhöz képest nyitottságával, közvetlenségével, hétköznapiságával, átütő vitalitásával tűnt ki.

Hruscsov még ha el is játszotta a munkáskádert vagy az egyszerű muzsikot, azt legalább hihetően, a szituáció megkövetelte empátiával tette. Politikusi jellemének egyik ismérve éppen kiváló vitakészsége, tagadhatatlan problémaérzékenysége volt. Debattőri szerepében Sztálinék alábecsülték, ami paradox módon segítette karrierjét, hiszen nem tekintették riválisuknak. Persze közel sem volt Leninhez vagy Trockijhoz fogható, idegen nyelveket ismerő bolsevik rétor, elég csak félbehagyott iskolai tanulmányaira gondolnunk, ugyanakkor sosem feszélyezték műveltségének nyilvánvaló hiányosságai. Egyik első életrajzírója, Roj Medvegyev tesz említést remek improvizációs képességéről. A szónoki pulpitusra lépve gyakran eltért a gondosan összeállított szövegtől, és sokszor éppen ezek voltak beszédeinek legizgalmasabb részei.

Változatos pályafutása során sok mindenbe beletanult, vagy legalábbis az átlagemberhez képest jóval mélyebben megismert ágazatokat, munkamódszereket, belelátott szakmai vitákba és személyes ellentétekbe, bizalmas információkat kapott a szovjet állam működéséről és diplomáciai manővereiről. Ezt az évtizedek alatt felgyülemlett empirikus tudást ügyesen ötvözte a pártiskolán felszedett sablonos-ideologikus szövegekkel. Jól rögtönzött, ügyesen keverte a kártyákat, ami összességében magas intelligenciájáról árulkodik.

Ő is „bolsevikul" beszélt és többnyire ugyanahhoz a közönséghez, mint Georgij Malenkov, Vjacseszlav Molotov vagy Kaganovics, de mégis másképpen, eltérő hangsúlyokkal, közérthetőbben, a valóságra jobban reflektáló tartalommal szólalva meg. Le se tagadhatta volna, hogy maga is a sztálini korszak „gyermeke". Megtanult hallgatni, alkalmazkodni, belesimulni a rendszerbe. Eltűrte, ha felettesei tényleges tehetségénél kevesebbre taksálták, sőt megtanulta mások lekicsinylő véleményét a saját javára fordítani. Jó érzékkel választott szövetségeseket. A Sztálin által taktikusan szétterített felelősségből azonban neki is bőséggel kijutott. Utóbbit némileg kompenzálta azzal, hogy a pártvezetés egyedüli tagjaként ő érintkezett a tömegekkel, bejárta Ukrajnát, később pedig az egész Szovjetuniót. Gyilaszt idézve *„maga járt utána a dolgoknak* […], *míg a többiek jelentéseket olvastak csupán, és íróasztal mellől utasítgattak"*.

Másodlagos szocializációs közege a szakszervezet, majd a kommunista párt volt. Élete végéig hitt a forradalmi szocializmus ügyében, noha annak terjedelmes elméleti irodalmából kizárólag egyes oroszországi teoretikusok „megrostált" műveit ismerte, és azokat is felületesen. Sokáig csak a sztálini sémák szerint tudott és mert gondolkodni. Bízott a kommunizmus megvalósíthatóságában s annak első lépcsőfokaként a sztálini rendszer megjavíthatóságában.

Egyszerű származása és gesztusainak természetessége révén riválisainál közelebb állt a bolsevik pártvezető ideáltípusához, munkásmozgalmi ethoszához. Részvétele a diktatúra működtetésében megnehezítette számára a sztálini bűnökkel való szembenézést, és nem is varázsütésre világosodott meg. A bűnök feltárása, mint látni fogjuk, súlyos személyes érintettsége miatt nem lehetett teljes, ám a késői sztálinizmus csúcsvezetői közül egyedül ő rendelkezett a sztálini bűnök leleplezéséhez feltétlenül szükséges intellektuális bátorsággal. Az önvallomással felérő desztalinizáció megindítását a többiektől, Malenkovtól, Molotovtól, Anasztaz Mikojantól, Bulganyintól s különösen Berijától nem lehetett várni. Rajtuk kívül viszont senki másnak nem volt reális esélye a hatalom megragadására.

Sztálini szupercentralizáció

A II. világháborút követő évek a jaltai világrend jegyében teltek. A Szovjetunió kiterjesztette befolyását Kelet-

Közép-Európára, hozzálátott a térség szovjetizálásához, ami a bürokratikus-tervlebontásos sztálini államszocializmus mint egyedüli modell erőszakos exportját jelentette, az eltérő helyi adottságok figyelembevétele nélkül. 1948-at tekintjük a kikényszerített „kommunista fordulat" évének, melynek eredményeképp mindenütt egy monopolhelyzetben lévő és az SZKP irányítása alatt álló kommunista párt gyakorolt teljhatalmat, a munkásosztály nevében, de annak a döntéshozatali mechanizmusokba való érdemi bevonása nélkül.

1949 januárjában hozták létre a Moszkva ernyője alá került európai országok gazdasági integrációját célzó Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát, a KGST-t. Ugyanezen év októberében kiáltották ki a Kínai Népköztársaságot és alapították meg Németország szovjet megszállási zónájából a Német Demokratikus Köztársaságot, az NDK-t. Augusztusban pedig sikeres atombomba-robbantást hajtottak végre Kazahsztánban. A Szovjetunió hatalma csúcsára ért, Hruscsov pedig újra Moszkvába került, ismét őt nevezték ki a moszkvai területi pártbizottság élére. A Sztálin 70. születésnapja tiszteletére 1949. december 21-én a moszkvai Nagyszínházban, a Bolsojban rendezett díszülésen az ünnepelt jobbján Mao Cetung, balján Hruscsov foglalt helyet.

Ezt a pár évet joggal nevezhetjük a sztálini szupercentralizáció időszakának. Újabb, nagyszabású koncepciós pereket szerveztek. Ilyen volt a „leningrádi ügy", amikor képtelen vádakkal, lopással és hazaárulással illették a világháborús szovjet hadigazdaság irányítóját, az Állami Tervbizottságot, a Goszplant vezető Nyikolaj Voznyeszenszkijt, aki Andrej Zsdanov felfedezettje volt. Az ügyet – követve Sztálin instrukcióit – Malenkov, Berija és Hruscsov is fabrikálták, Voznyeszenszkijt és társait pedig 1950-ben kivégezték.

Hasonlóképpen számoltak le a Zsidó Antifasiszta Bizottság prominens tagjaival, Szolomon Miholesszel és Iszak Feferrel. Őket még Ilja Ehrenburg sem tudta megmenteni. A „gyökértelen kozmopoliták" megregulázására indított propaganda már 1948-tól megágyazott az antiszemita közhangulatnak, nem függetlenül a kezdetben a Szovjetunió által is támogatott Izrael állam létrejöttétől, mely azonban nem kívánt Sztálin előretolt bástyája lenni a Közel-Keleten, és inkább a nyugati orientációt választotta.

A zsarnok utolsó, de szerencsére befejezetlen tisztogatása a „fehér köpenyes gyilkosok" elleni kampány, az orvosper volt. Mások mellett letartóztatták Sztálin háziorvosát, Vinogradov doktort, aki jóhiszeműen a gazda visszavonulását javasolta annak előrehaladott agyi érelmeszesedésére hivatkozva. Vigyázó szemei előtt Lenin példája lebeghetett, hiszen a szovjet állam atyja is szélütések sorozata következtében veszítette el kognitív képességeit. A félresöpört diagnózis tűpontosnak bizonyult. Sztálin 1953. március 2-án agyvérzést kapott és 5-én meghalt. A hír hallatán sokan elsírták magukat, sokan pedig fellélegeztek.

Az utódlás kérdése

A diktátorok többségéhez hasonlóan Sztálin sem gondoskodott az utódlásáról. A mindvégig bizalmatlan, emberi kapcsolataiban rendszerint kicsinyes zsarnok még azt se nézte jó szemmel, ha a Politbüró, majd 1952-től a KB Elnökségének hozzá legközelebb álló tagjai szabadidejükben összejártak. Ennélfogva valódi barátság nem, legfeljebb hosszabb-rövidebb ideig fennálló érdekszövetség kötötte össze őket. A kompromittáló anyagok garmadáját őrző Berijától azonban mindegyikük tartott.

A sztálini ötös fogat (Sztálin mellett Malenkov, Berija, Bulganyin és Hruscsov) két tagja a háttérben megállapodott egymással a hatalom valamiféle megosztásáról. Malenkov első helyettese Berija lett. Nyílt harcot viszont, főleg Sztálin ceremoniális temetése előtt – amelynek szervezésével Hruscsovot bízták meg – egyikük sem akart. Ezért az új, kisebb létszámú Elnökség tagjai egymás között osztották szét az esszenciális párt- és kormányzati pozíciókat. Honvédelmi miniszterré Bulganyint nevezték ki, helyettesének pedig Zsukovot állították, aki a háború után kiesett Sztálin kegyeiből, és a németországi szovjet megszállási zóna éléről Moszkvától távol eső katonai körzetekbe helyezték át. Hruscsovot felmentették területi pártbizottsági feladatai alól és KB-titkárrá tették, amivel rövid időn belül megszerezte a teljes pártapparátus feletti irányítást. Igaz, hogy a tízfős KB Elnökség belső rangsorában csak az ötödik helyen állt, de a többiekkel szemben ő a KB Titkárságának is tagja volt.

A sztálini fordulat eredményeképpen kialakult, végletekig központosított parancsuralmi struktúrában az állami és pártfunkciók fokozatosan összefonódtak, jelentős átfedések és párhuzamosságok mutatkoztak, a legfontosabb döntéseket pedig mindig pártvonalon hozták. A népbiztosságokra, 1946-tól minisztériumokra a végrehajtás maradt. A közép- és felső szintű tisztségviselők pedig többnyire maguk is párttagok voltak. Az addigra hatalmasra duzzadt – és Trockijt igazolva kvázi középosztályként viselkedő – állampárti apparátus irányításával Hruscsov sokkal nagyobb befolyásra tett szert, mint a hozzá képest súlytalannak számító külügyminiszter, Molotov vagy a Legfelsőbb Tanács kollektív elnökségét vezető, tehát a Szovjetunió államfőjének számító, ugyanakkor tényleges hatalommal nem rendelkező Kliment Vorosilov. Malenkov pedig, hogy elkerülje a sztálini pozícióhalmozás látszatát, lemondott KB titkársági tagságáról.

Hruscsov – régi szövetségesei, Bulganyin és Zsukov révén – maga mögött tudhatta a hadsereg támogatását is. A szovjet marsallok, bár rivalizáltak egymással, szívből gyűlölték az állambiztonságot irányító Beriját és embereit, Viktor Abakumovot és Vszevolod Merkulovot, akik korábban a tisztikar megritkítását koordinálták. Berija alárendeltségébe tartoztak a belügyi alakulatok és a teljes határőrség is. Félreállítását ezért fokozott elővigyázatossággal kellett megszervezni. A konspirációban részt vett Szerov, aki az 1954-ben újjászervezett állambiztonsági szerv, a KGB első elnöke lett. Ő tartóztatta le Berija beosztottjait.

Berija figyelmét 1953 júniusában a kelet-berlini munkásfelkelés leverése kötötte le. Olyannyira, hogy bizalmasát, Szergej Goglidzét irányította az NDK-ba. Eközben az Elnökség tagjai összezártak ellene. A Kremlben fogták le a kollektív vezetés rendkívüli ülésén, majd ügyészségi nyomozást indítottak bűneinek feltárására. Vélhetően decemberben végezték ki az Ivan Konyev marsall elnökölte katonai törvényszék kategorikus ítélete nyomán. A sztálini koncepciós perek stílusát idéző, titkos büntetőeljárás egybevágott a többiek érdekeivel, hiszen egy nyílt tárgyalás mindegyikük számára végzetes következményekkel járhatott volna.

Berija kiiktatásával kezdetét vette a Gulag fokozatos leépítése. A hatalom ezután a Malenkov, Hruscsov és Bulganyin alkotta trojka kezében összpontosult. Az egyre népszerűbb, mozgékony Hruscsov mellett teljesen elszürkült Malenkov pozícióit vészesen megingatta a mezőgazdaság gyenge teljesítménye, de fejére olvasták a nehézipari beruházások visszafogását is. Miután a pártelnökség tagjai egytől egyig kiháttáltak mögüle, 1955-ben felmentését kérte. Az új kormányfő így – Hruscsov javaslatára – Bulganyin lett, a honvédelmi tárcát pedig Zsukov vette át. A kritikák ellenére Malenkov a minisztertanács tagja maradhatott.

Sztálin halála a szovjet külpolitikában is fordulatot hozott, ami a világot két, egymással antagonisztikusan szemben álló hatalmi tömbre osztó Zsdanov-doktrína feladását és a békés egymás mellett élés igényének meghirdetését hozta magával. 1953-ban a koreai háborút megvívó felek máig érvényben lévő fegyverszünetet kötöttek. Hruscsovék – kanosszát járva Belgrádban – megpróbáltak kibékülni a pár évvel korábban harsány szólamok kíséretében kiközösített Jugoszláviával, miközben Pekingnek is fontos gesztusokat tettek. Port Arthur kikötőjét és a szovjet–kínai vegyesvállalatokban birtokolt részesedésüket átadták Maóéknak. 1955 májusában Bécsben aláírták az osztrák államszerződést, közvetlenül a keleti blokk országainak kollektív védelmét garantálni hivatott, valójában a szovjet befolyást rögzítő Varsói Szerződés megkötése után.

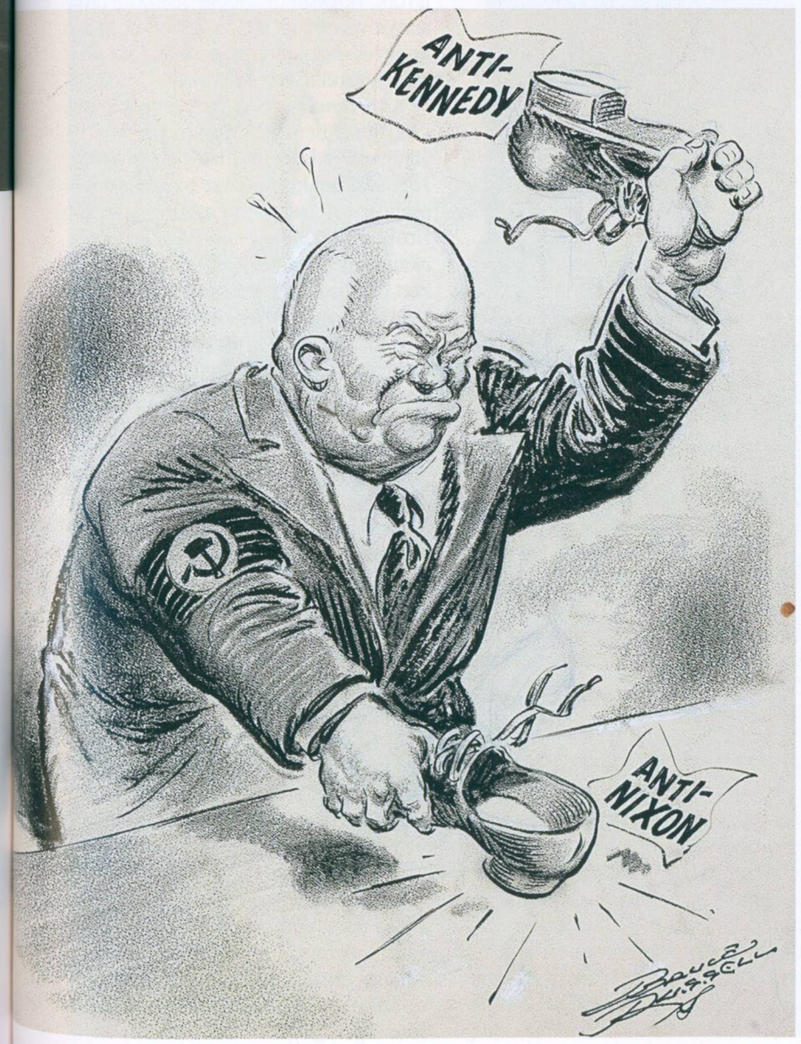

Hruscsov az ENSZ-közgyűlés ülésszakán, 1960. szeptember 23. A cipő az eredeti fotón nem szerepelt, utólag montírozták Hruscsov kezébe (bal oldalon)
Bruce Russel karikatúrája a híres-hírhedt jelenetről (jobbra)

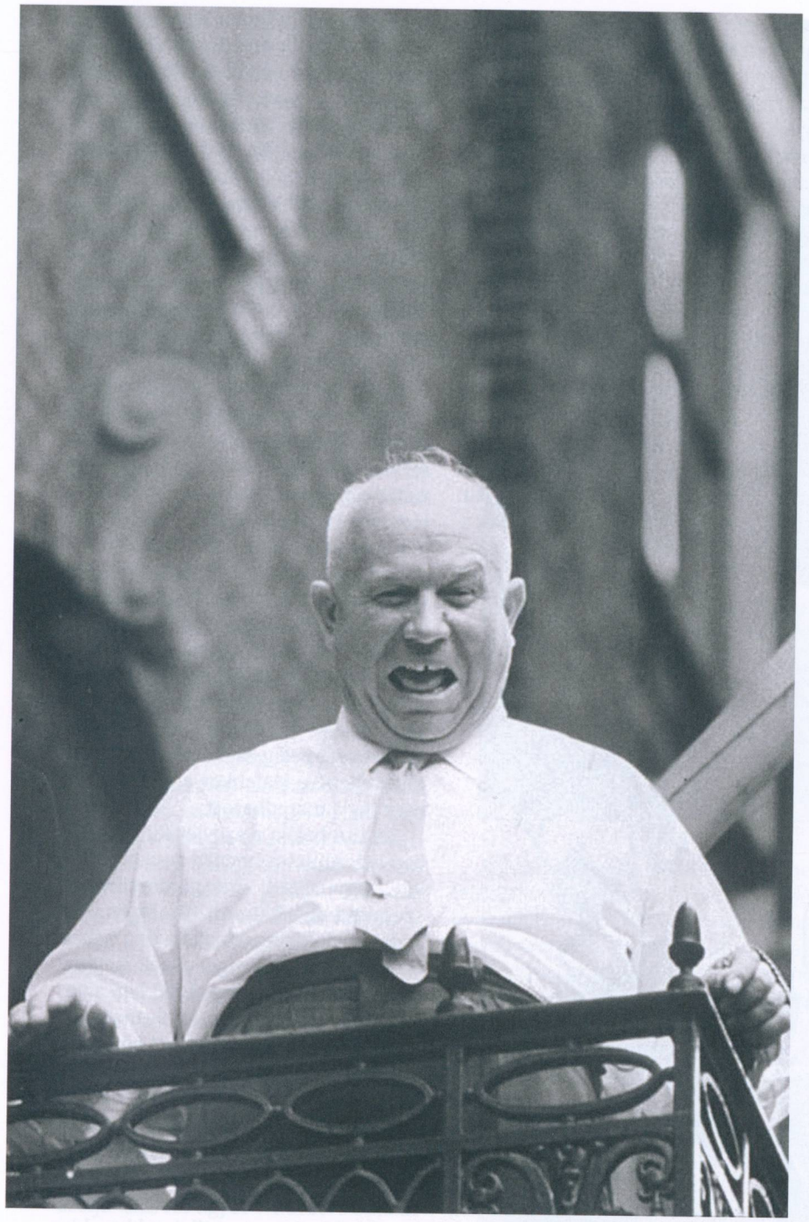

Csúfondáros fényképezőgép.
Hruscsov New Yorkban, a szovjet ENSZ-delegáció szálláshelyének erkélyén, 1960. szeptember

Júliusban Genfben – 1945 óta először – találkoztak az egykori antifasiszta koalíció állami vezetői. A szovjet–amerikai szuperhatalmi szembenállás persze megmaradt, de az elodázhatatlannak vélt III. világháborúra való intenzív felkészülést felváltotta az egyértelmű hadászati célokat is szolgáló tudományos-technológiai versengés, valamint a befolyási övezetek kibővítésére irányuló törekvés a harmadik világban.

Desztalinizáció

A desztalinizáció folyamata már 1953-ban elindult az akkor meghirdetett amnesztiával, óvatos rehabilitációkkal és árcsökkentéssel, illetve a leállított orvosperrel, de Sztálin leleplezésére, az uralma idején elkövetett szörnyű gaztettek legalább egy részének nyilvános beismerésére csak három évvel később, az SZKP 1956. februári XX. kongresszusán került sor. A Központi Bizottság első titkári tisztségét formálisan 1953 szeptemberében állították vissza, és Hruscsov kapta meg ezt a posztot. A párthierarchiában immár vitathatatlanná vált primátusát arra használta fel, hogy lokális és tagköztársasági szinten egyaránt a saját embereivel töltse fel a pártszervezeteket. Sztálin is hasonló módon – bár durvább eszközökkel – építette fel magát és támogatói körét a '20-as és '30-as években.

A személycserék 1955-re látványos méreteket öltöttek. A hatalmát addigra konszolidáló Hruscsov hónapok óta készült a személyi kultuszról és annak káros következményeiről tartandó beszámolójára, amelyet a Moszkvába érkezett küldöttek és külföldi meghívottak előtt kívánt ismertetni. Explicit szándéka előbb rémületet, majd heves tiltakozást váltott ki a régi vezetői gárda tagjaiból. Végül kénytelen-kelletlen belátták, hogy nem tudják visszatartani, annyit viszont elértek, hogy ne az egész kongresszus előtt, hanem annak zárt ülésén értekezzen Sztálinról.

A történelmi jelentőségű „titkos beszéd" és a benne elhangzott revelatív állítások – a koholt vádak alapján kivégzett elvtársaktól a párt történetének meghamisításáig – mégsem maradtak titokban, hiszen a szerző maga sem akarta így. A teljes felelősséget igyekezett Sztálinra és néhány társutasára hárítani, személyes érintettségét pedig egy szóval sem említette. A rá nézve terhelő információkat rejtő iratanyagot Szerov gyakorlott kézzel gyérítette. Hruscsov nem léphette át a saját árnyékát, de közel járt hozzá. Ez talán meg is rémítette, ezért a későbbiekben előfordult, hogy ő maga próbálta visszafogni a múlt átértékelését. Erre utal egy sor „elnapolt" ügy. Mihail Tuhacsevszkijt az elsők között rehabilitálták 1957-ben, azonban Nyikolaj Buharin, Kamenyev és Zinovjev rehabilitálására egészen 1988-ig várni kellett. Hruscsovot a Francia Kommunista Pártot vezető Maurice Thorez intette óvatosságra.

A desztalinizáció szimbolikus epizódjaként 1961-ben eltávolították Sztálin testét a mauzóleumból, és a Kreml fala mellett kialakított temetőben helyezték el. A Sztálin nevét viselő városokat is átnevezték, így lett Sztálingrádból Volgograd, Sztalinóból Donyeck. A Krími területet még 1954-ben, a perejaszlavi szerződés 300. évfordulójára időzítve, Hruscsov kezdeményezésére kapta meg az orosztól az ukrán tagköztársaság. A gesztusértékű döntés okait máig sokféleképpen magyarázzák. Lehetett kárpótlás a Sztálin-éráért, szolgálhatott stratégiai célokat, javíthatta az első titkár honi imázsát. Hruscsovék a Szovjetunió felbomlására viszont rémálmaikban sem gondoltak.

A XX. kongresszus világtörténelmi esemény volt, melynek jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Rövid- és középtávú hatásait nemcsak a Szovjetunió, hanem a szovjet blokk és az egész globusz megérezte, Európában megingatta a sztálinista állampárti vezetők helyzetét. A lökéshullámok Lengyelországban és Magyarországon voltak a legerősebbek. Budapesten összeomlott a rákosista diktatúra, a forradalmat Zsukov, a vezérkar és az állambiztonsági vezetők javaslatára, Hruscsov beleegyezésével kemény kézzel verték le.

A történtek nyilvánvalóvá tették, hogy az USA nem fog fegyveres erővel beavatkozni a szovjetek európai érdekszférájában. Az ortodox sztálinista Enver Hodzsa vezette Albániával még első titkári éveiben megszakadtak a

Hruscsov és Jacqueline Kennedy.
Fogadás a két szuperhatalom bécsi találkozóján a schönbrunni kastélyban, 1961. március 6.

kapcsolatok, és Kínával is megromlott a viszony. Mao egyáltalán nem támogatta a desztalinizációt, és aggasztotta az élénkülő szovjet–amerikai párbeszéd. Ráadásul Hruscsov nem volt hajlandó az atomtitok átadására, „cserébe" kételyeinek adott hangot a nagy ugrás perspektíváját illetően. Nem a levegőbe beszélt, hiszen Kínában éppoly irreális célokat fogalmaztak meg, mint hazájában a sztálini fordulat idején.

Hatalmi harcok

Zsukov 1957-ben újfent Hruscsov mellé állt a Molotov, Malenkov és Kaganovics körül szerveződő, úgynevezett „pártellenes" csoportosulással szemben. Céljuk Hruscsov leváltása volt, aki azonban nem fogadta el a KB Elnökségének többségi döntését, és makacsul ragaszkodott a KB azonnali összehívásához, amiben a hadsereg és a KGB sietett a segítségére. A régi gárda tagjai csúfos kudarcot vallottak, mégsem tartóztatták le őket, sztálini típusú megtorlástól nem kellett tartaniuk. Molotovot a baráti Mongóliába küldték nagykövetnek, Kaganovicsot a Permi határterületre gyárigazgatónak, Malenkovot pedig az Irtisz folyó egyik vízierőművének élére nevezték ki. Leváltották a Molotovékhoz szegődött Dmitrij Sepilov külügyminisztert is, helyére Andrej Gromiko került. 15 fősre bővítették a kizárások nyomán alaposan átszervezett pártelnökséget, a korábbi póttagok közül rendes tag lett Zsukov, illetve Leonyid Brezsnyev is.

A ravasz Hruscsov, akárcsak Sztálin, tartott az állami propaganda nélkül is igen népszerű, kíméletlenül őszinte és heves természetű marsalltól, ezért 1957-ben leváltotta, valamint a pártvezetésből is eltávolította. Zsukov nem volt „szovjet Napóleon", nem is vágyott eisenhoweri karrierre, ám irritálta, ha „civilek" szólnak bele a katonák, főleg a háborús veteránok dolgába. Nyugállományba helyezését megkönnyítette, hogy szép számmal akadtak ellenlábasai a tábornoki karban. Hruscsovnak megrendült régi szövetségesébe, Bulganyinba vetett bizalma is. Őt egy évvel később, 1958-ban mondatta le, maga foglalva el a kormányfői pozíciót, amivel politikai hatalma csúcsára jutott.

Ezzel nagyjából egy időben Szerov helyzete is tarthatatlanná vált. Leváltását Tito is követelte, elsősorban a magyar forradalom leverésében és a jugoszláv követségre menekült és ott menedékjogért folyamodó Nagy Imre-csoport csalárd letartóztatásában játszott, szégyenletes szerepéért. Szerovot a KGB élén az SZKP ifjúsági szervezetét, a Komszomolt vezető Alekszandr Seljepinnel pótolták, ami az állambiztonság Komszomol-káderekkel való feltöltésével járt. Szerov egészen 1963-as elbocsátásáig a katonai hírszerző szolgálat, a GRU főnökeként éles helyzetekben, például a kubai rakétaválság napjaiban kamatoztatta különleges képességeit. Konfliktusaik dacára Zsukov, Bulganyin és Szerov személyében Hruscsov fontos szövetségeseit-támogatóit veszítette el.

A világháború után az életszínvonal látványos emelkedésének népi színtere a hruscsovkának nevezett lakótelepi házsor Urbán Tamás 1977-ben készített felvételén

Hruscsov népszerűsége az 1961-ben tartott XXII. kongresszuson tetőzött. Ekkor jelentette ki, hogy 20 éven belül megvalósul a kommunizmus. Bizalma töretlen volt, és elképzeléseinek immár a csillagos ég sem szabott határt. A kazahsztáni Bajkonurban 1955-ben űrrepülőteret építettek. A tökéletes helyszín kiválasztása a szovjet űrprogram első szakaszát irányító, a Gulagot is megjárt, zseniális „főkonstruktőr", Szergej Koroljov érdeme. 1957 októberében Föld körüli pályára állították az emberiség első műholdját, a Szputnyik–1-et, amit további zajos sikerek követtek. Megkezdődött a hidegháborús űrverseny, melynek első éveiben egyértelműen a szovjeteknél volt az előny. Mindez megdöbbentette a nyugati világot, és űrkutatási stratégiájának, képzési rendszereinek átgondolására késztette az Eisenhower-adminisztrációt.

Jurij Gagarin, a szovjet légierő főhadnagya a Vosztok–1 űrhajó fedélzetén 1961. április 12-én megkerülte a Földet, Valentyina Tyereskova pedig két évvel később követte példáját a Vosztok–6 pilótájaként. A Szovjetunió juttatta tehát az első férfit és az első nőt a kozmoszba. 1965-ben, csupán 5 hónappal Hruscsov leváltása után Alekszej Leonov a Voszhod–2 űrhajóból kilépve teljesítette minden idők első űrsétáját. A két világrendszert elválasztó európai vasfüggöny 1961-ben felépített, fizikai valójában és szimbolikájában egyaránt szomorúan ikonikus darabja, a berlini fal onnan fentről, a végtelen kozmoszból már nem volt kivehető. A kelet-berliniek és a blokk többi lakója számára mégis a bezártságot testesítette meg.

Az olvadás korszaka

Az űrben elért sikerek mellett az '50-es évek végén érezhetően emelkedett a „földi" életszínvonal, javult a szociális ellátottság. A sztálinizmus kulturális doktrínája, a szocialista realizmus hátterbe szorult, időlegesen utat engedve különféle izgalmas modernista irányzatoknak. Új folyóiratokat indítottak, nemzetközileg is elismert filmeket forgattak. Ilyen volt a grúz származású Mihail Kalatazov rendezésében az 1957. évi cannes-i fesztivál fődíjával, az Arany Pálmával jutalmazott *Szállnak a darvak*, melyet a magyarországi mozik is óriási érdeklődés mellett vetítettek. Feltétlenül említést érdemel Grigorij Csuhraj szintén világháborús témájú filmremeke, az 1959-ben forgatott *Ballada a katonáról,* valamint Andrej Tarkovszkij első nagyjátékfilmje, a Vlagyimir Bogomolov novellájából forgatott és 1962-ben bemutatott *Iván gyermekkora.* A *Csendes Don*ért irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett, konzekvensen rendszerhű Mihail Solohov 1956-ban publikált, *Emberi sors* című regényét három esztendővel később Szergej Bondarcsuk filmesítette meg.

A sztálini–zsdanovi béklyóitól legalábbis részben megszabadított szovjet kultúra egyik kétségkívüli csúcskorszakáról beszélünk, mely Ehrenburg *Olvadás* című, 1954-ben megjelent regényéről kapta közismertté vált nevét. Borisz Paszternak, a kiváló költő és író esete azonban éppenséggel a hruscsovi periódus súlyos ellentmondásaira világít rá. *Zsivago doktor* című nagyregényéért, amely a Szovjetunióban nem jelenhetett meg – végül Olaszországban a milánói Feltrinelli Kiadó tette közzé –, 1958-ban Nobel-díjjal jutalmazták. Ezért durva kampányt indítottak ellene, amit csak azt követően állítottak le, hogy Paszternak visszautasította a legrangosabb irodalmi díjat. Alekszandr Szolzsenyicin *Ivan Gyeniszovics egy napja* című kisregényét viszont Hruscsov személyes utasítására jelentették meg pár évvel később. 1957-ben Moszkva adott otthont a Világifjúsági Találkozónak, amelyre 134 országból 34 ezer meghívott sereglett a szovjet fővárosba. Ekkoriban vált részlegesen látogathatóvá a Kreml is.

A stílusváltás az építészetben is igazán látványos változásokat hozott: a „Sztálin-barokk"-nak is csúfolt, öncélú pompáról a hétköznapi praktikumra helyezték a hangsúlyt, és az állami erőforrások átcsoportosításával nagyszabású lakásépítésbe kezdtek, a szovjet állam régi adósságát törlesztve ezzel. Az általában négy-öt emeletes, előre gyártott elemekből felhúzott, lift nélküli épületek, a hruscsovkák minden hiányosságuk és kivitelezési hibájuk ellenére 2,5 méter belmagasságú, összkomfortos, 40-60 négyzetméter alapterületű, egy- vagy többszobás lakásokat kínáltak, amelyek a beköltözők elsöprő többsége számára óriási előrelépést jelentettek. A konyha ugyan kicsi volt, de a privát szféra részeként kiváló lehetőséget teremtett az elmélyült és őszinte magánbeszélgetésekre, ami pedig a közbeszédet bátorította.

Enyhülés kontra konfrontáció

Az enyhülés jegyében Mikojan 1959 januárjában az Egyesült Államokba utazott, hogy előkészítse Hruscsov látogatását. Az amerikaiak kötélnek álltak, és megállapodtak abban is, hogy New Yorkban szovjet, míg Moszkvában amerikai kiállítást rendezzenek. Mindkettő nagy sikert aratott. Az amerikai kiállítás megnyitójára Moszkvába utazott Richard Nixon, az USA alelnöke, aki személyesen kalauzolta végig Hruscsovot és Vorosilovot az amerikai lakáskörülményeket bemutató pavilonban. „Konyhai vita" néven elhíresült, szenvedélyes szóváltásuk során mindketten a saját rendszerük felsőbbrendűségét igyekeztek bizonygatni, s ráadásul kamerák előtt. Hruscsov ígéretet tett, hogy a felvételt a szovjet televízió is le fogja adni, ami meg is történt, igaz, késő este és megvágva.

Hruscsov 1959 szeptemberében látogatott az Egyesült Államokba, eleget téve Eisenhower elnök meghívásának. A szovjet delegáció a világ akkori legnagyobb utasszállító repülőgépével, az ezüstösen csillogó, négymotoros, turbópropelleres Tu–114-essel tette meg az utat és landolt a Washington melletti Andrews légitámaszponton. Nyina is vele utazott, akit ezért sokan az első szovjet first ladyként aposztrofáltak. Tagadhatatlan, hogy a szovjet állampárti vezetők feleségei addig nemigen kaptak teret a nyilvánosságban. Hruscsov lubickolt a felfokozott médiafigyelem centrumában. Ekkor, a kozmoszbéli sikerek idején tényleg úgy tűnhetett, hogy a Szovjetunió a belátható jövőben képes lesz felzárkózni a centrumországokhoz vagy érdemben megközelíteni azokat.

Az amerikai elnök viszontlátogatására az U–2-es amerikai kémrepülő lelövése miatt nem került sor. Hruscsov második amerikai útjához ezért némi diplomáciai csel kellett: az ENSZ őszi ülésszakára New Yorkba érkező szovjet delegáció élére saját magát állította,

Hruscsov Budapesten Kádár Jánossal. Mögöttük Andrej Gromiko külügyminiszter és Jurij Andropov, aki ekkor az SZKP KB Szocialista Országok Együttműködési Főosztályát vezette

ami bár szokatlan volt, semmilyen nemzetközi szabályba nem ütközött. Így hivatalos elnöki meghívólevél nélkül kelhetett át újra az óceánon, ezúttal a Baltyika tengerjáró fedélzetén. Három hétig maradt odaát. Ekkor találkozott először Fidel Castróval, és szokásos vehemenciájával vetette bele magát a közgyűlés vitáiba. Az egyik, neki nem tetsző felszólalásra reagálva levette a cipőjét, és azzal verte az asztalt. A meghökkentő eset milliók retinájába égett bele.

A kétoldalú kapcsolatokat a kubai forradalom ügye is bonyolította. A Fidel Castro és Ernesto Che Guevara vezette kubai rezsimet az Egyesült Államok kereskedelmi embargóval sújtotta. Castro gazdasági és katonai segítségért folyamodott Moszkvához, amely atomtöltettel ellátott ballisztikus rakétákat telepített a karibi országba. Miután erről a légi felvételeknek köszönhetően Washingtonban is tudomást szereztek, a Kennedy-adminisztráció keményvonalas tagjai termonukleáris csapással fenyegették meg a szovjeteket. 1962 októberének közepén a világ nagyon közel került az atomháborúhoz. Hruscsov az utolsó pillanatban döntött a kis és középhatótávú rakéták visszavonásáról. A szovjet pártvezetésben ezt többen is megfutamodásként értékelték, noha Hruscsov ezzel a lépéssel megmentette Kubát a biztos pusztulástól. Havanna Moszkva stabil szövetségesévé vált, és 1972-ben csatlakozott a KGST-hez.

A BUKÁS

Hruscsov bukását a diplomáciai presztízsveszteségen túl a gazdasági nehézségek, az állami és pártbürokrácia ellenállása okozták. Túl sok mindent akart egyszerre megjavítani, a párhuzamosan megindított reformok pedig nem erősítették, hanem ellenkezőleg, kioltották egymást. A hektikus, nemegyszer átgondolatlan-kidolgozatlan koncepciók felpörgetett ritmusát az apparátus nem tudta és egy idő után már nem is akarta követni, egyszerűen belefáradtak a hebrencs első titkár ötletrohamaiba. Az agrárium kibocsátásának növelésére indított kampányok – különösen a szűzföldek komszomolisták tízezreinek mozgósításával tervbe vett feltörése – a kezdeti, biztató sikerek ellenére kolosszális kudarcba fulladtak.

A takarmánygabonák vetésterületét jócskán kitágító, ezért kukoricakirálynak is csúfolt Hruscsov a számára legérzékenyebb ágazatban kapta a legnagyobb pofonokat. Itt tisztán megmutatkoztak intellektuális korlátai. A kromoszómák és a gének létét tagadó Liszenko tanai egészen 1964-ig támadhatatlanok maradtak. Ezenfelül a gazdaság decentralizálásának szándékával létrehozott területi népgazdasági tanácsok, a szovnarhozok csak bonyolították az irányítást, tovább rontva ezzel a termelés hatékonyságát. A tervutasításos gazdaság feladásáról persze szó sem lehetett. Sőt, Hruscsov a KGST felett álló közös tervhivatalt akart, ami az érintett országok állampárti vezetésének masszív ellenállásába ütközött.

Az életszínvonal emelését célzó, a lakossági fogyasztást ösztönző, egyébként méltányolható politika a reformok átgondolatlansága következtében nem volt tartható. A Rosztovi területen fekvő Novocserkasszk városában belelőttek az áremelések miatt tiltakozó, békés tömegbe. A több tucat halálos áldozatot követelő, hírzárlattal „kezelt", tragikus és véres incidens jelezte, hogy a szovjet társadalomban továbbra is komoly feszültségek vannak.

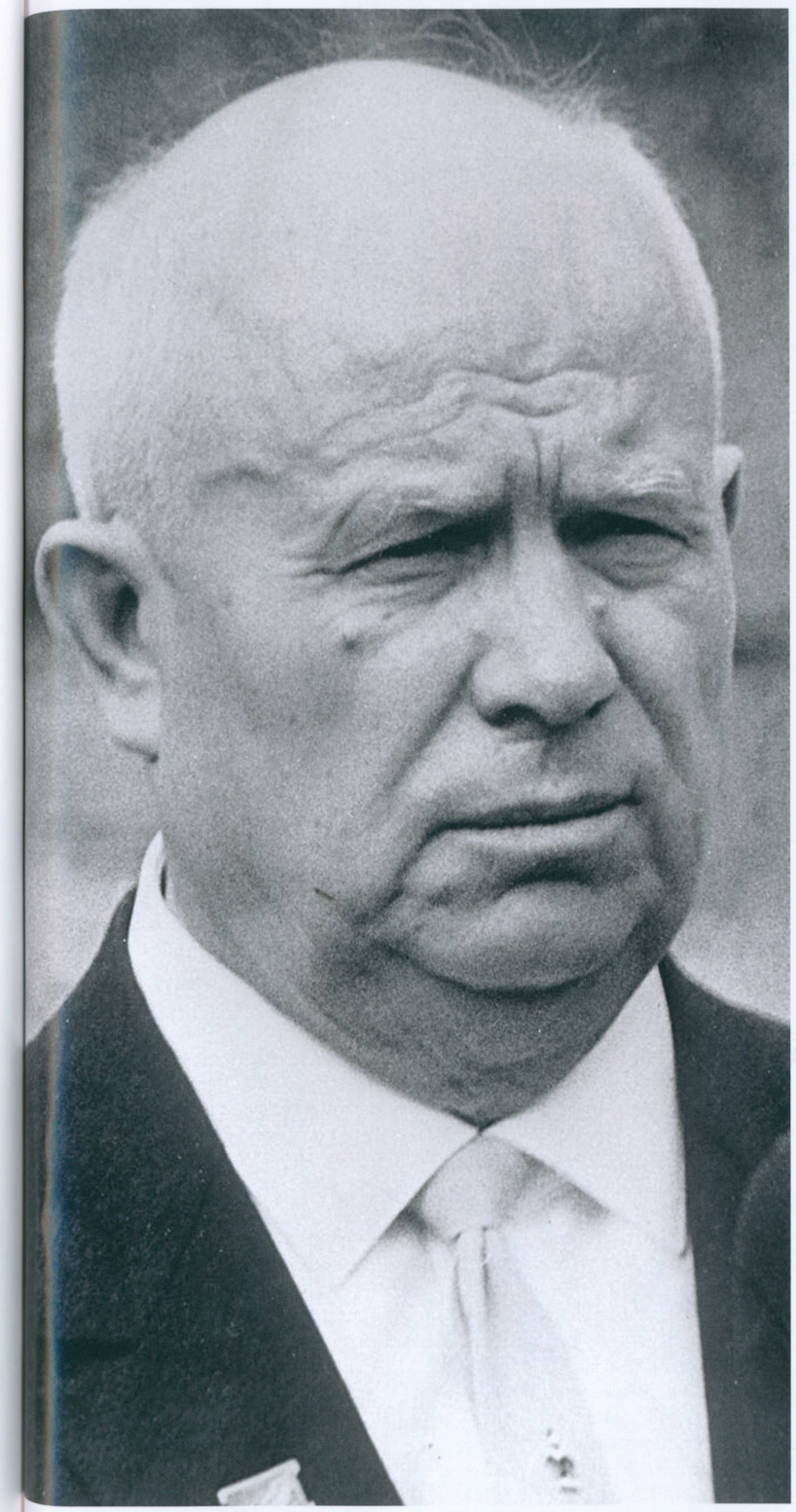

Ez a kép Budapesten készült, amikor Hruscsov látogatást tett az Operaházban, 1964. április 6.

Hruscsovot végül 1964. október közepén a pártelnökség döntése nyomán váltották le, egyedül Mikojan vette védelmébe. Ezúttal nem számíthatott sem a hadsereg, sem a KGB támogatására, ráadásul már a KB-tagok többsége is inkább ellene volt. Egy darabig azért dacolt, de őt ilyen fából faragták, nem adta meg könnyen magát. Munkabírása, vitalitása mit sem csökkent a szovjet állam vezetésével eltöltött évek alatt. Azonban hamar belátta, hogy egyedül maradt, és beletörődött, hogy kiteszik a hatalomból. A minisztertanács elnöke Alekszej Koszigin lett, az új első titkár pedig Brezsnyev. Sztálint soha senki nem merte volna nyugdíjazni, Hruscsovot lehetett. Még tele volt energiával, így nyugdíjas éveiben sem tétlenkedett. Vendégeket csak ritkán fogadhatott, s nem lévén grafomán alkat visszaemlékezéseit magnószalagra rögzítette. Az anyagot kijuttatták a Szovjetunióból, és könyv formájában hamar bestsellerré vált Nyugaton, amiből odahaza persze országos botrány kerekedett.

* * *

Hruscsov 1971 szeptemberében hunyt el. A szovjet állami vezetőktől eltérő módon nem a Kreml fala mellett, hanem a moszkvai Novogyevicsi temetőben helyezték örök nyugalomra. Síremlékét a család kérésére Ernszt Nyeizvesztnij szobrászművész, festő és grafikus, a 20. század egyik legnagyobb hatású orosz képzőművésze készítette. A dolog pikantériája, hogy Hruscsov 1962-ben igen lekicsinylően nyilatkozott a művész moszkvai Manyezsben kiállított, avantgárd és absztrakt műveiről. Egyszerűen nem rendelkezett az értő befogadásukhoz szükséges művészettörténeti ismeretekkel. Az alkotó és a politikus heves vitába bocsátkozott az absztrakt ábrázolás létjogosultságáról, ami 10 évvel korábban még teljességgel elképzelhetetlen lett volna. Hruscsov fekete és fehér kőből készített síremléke személyiségének feloldhatatlan kettősségét, a jó és a rossz örök harcát szimbolizálja. Hogy e kettő közül melyikből volt több a néhai első titkár lelkében, sosem fogjuk megtudni. Egy azonban biztos: a Szovjetunió jobb, élhetőbb hely lett a XX. kongresszus után. És éppen ebben rejlik Hruscsov legnagyobb érdeme.

KOLONTÁRI ATTILA

A Szovjetunió utolsó évtizede

A GORBACSOVI KÍSÉRLET

A Szovjetunió az 1980-as évek elején még a bipoláris világrend egyik szuperhatalma volt. Az évtized kezdetén valószínűleg kevesen gondolták, hogy ez a hatalom történelmi léptékben aránylag gyorsan össze fog omlani, feladni kényszerül érdekszféráját (benne Magyarországot), sőt maga is független államokra bomlik. A szocializmus létező modelljének megújítására irányuló gorbacsovi kísérlet, melyet a világ peresztrojkaként ismer és emleget, leginkább a bomlási folyamat katalizátoraként működött. Kudarca egyben válasz is arra a kérdésre, hogy megújítható, megreformálható volt-e ez a rendszer. A rendszer bukásához és a Szovjetunió széteséséhez összetett problémahalmazok sokasága vezetett.

A Szovjetunió felbomlásának folyamatában fontos szerepe volt a szovjet gazdaság anomáliáinak, egyre csökkenő teljesítményének. A vizsgált korszakban a szovjet gazdaság a sztálini modell tovább élő formája volt. A tervutasításos rendszeren, a nehézipar erőltetett fejlesztésén, a mennyiségi mutatók preferálásán alapuló, túlbürokratizált, rugalmatlan, a változásokhoz, a külvilág kihívásaihoz nehezen alkalmazkodó gazdaságszerkezet jellemezte. A későbbi évtizedekben Sztálin utódai ezt toldozgatták-foldozgatták, időnként változtak a prioritások, hangsúlyok, a Hruscsov- és Brezsnyev-érában a birodalmi, világhatalmi ambíciók mellett bizonyos „jóléti elemek" is megjelentek a rendszerben.

Válságtünetek

Állandó problémát jelentett ugyanakkor a csekély hatékonyság, a magas energiaigény, az alacsony minőségű termékek és berendezések tömeggyártása (ezen a téren a Szovjetunió világelső volt). Az 1970-es évek végén például 1000 USD értékű bruttó nemzeti termék (GNP) előállításához a Szovjetunió két és félszer annyi energiát használt fel, mint az NSZK, s majdnem másfélszer annyit, mint Magyarország. A gazdasági növekedés számainak alakulása is egyértelműen jelezte, hogy gondok vannak a rendszerrel. Az 1960-as években a szovjet gazdaság a hivatalos adatok szerint még évi 7%-os növekedésre volt képes, ez az 1980-as évek elejére 3,6%-ra csökkent. (Alternatív számítások alapján a tényleges adatok 4,25% és 0,6% voltak a vonatkozó időszakra.) Nem sikerült teljesíteni a 10. (1976–1980) és a 11. (1981–1985) ötéves terv célkitűzéseit sem. Az ipar 67, illetve 77%-ban, a mezőgazdaság még ennél is rosszabbul, 56 és 42%-ban tudta csak teljesíteni a tervelőirányzatokat.

A cári Oroszország a 20. század elején a világ legnagyobb gabonaexportőre volt, az 1970-es évekre a Szovjetunió a legnagyobb gabonaimportőrnek számított a világpiacon. 1981-ben már a hazai gabonatermés 41%-ának megfelelő mennyiségű gabonát importált. 1984-ben a szovjet mezőgazdaság termelékenysége az amerikai ötöde volt. Az aratási időszakot minden évben szinte katonai mozgósításhoz hasonló kampányok kísérték: 1980-ban a városokból 15,6 millió embert vezényeltek ki a gabonabegyűjtésre, ebből 8 millió fő a termelő szektorból lett ideiglenesen átirányítva. A betakarított gabona jelentős része a megfelelő szállítási és tárolási kapacitások hiányában tönkrement. 1979-ben a megtermelt gabonamennyiség egynegyede jutott erre a sorsra.

Az 1970-es évek olajárrobbanásai az energiahordozók terén kiapadhatatlannak tűnő készletekkel rendelkező Szovjetuniót az export révén jelentős pluszbevételhez juttatták. A szovjet rendszer strukturális problémái miatt azonban középtávon még az áldás is átoknak bizonyult. A Szovjetunió helyzete sok vonatkozásban a 16–17. századi Spanyolországéhoz hasonlítható, ahol a gyarmatokról beözönlő arany és ezüst a nagyhatalmi-birodalmi lét hamis biztonságtudatához vezetett. A „spanyol átok", a könnyűnek és biztosnak látszó bevételek eltompították a gazdasági, politikai döntéshozók veszélyérzetét.

Brezsnyev temetési menete a Kreml fala előtt. Jobbra elöl Andropov, mellette Tyihonov, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke, mögötte Usztyinov marsall, védelmi minniszter, Grisin, a moszkvai pártbizottság első titkára (kalapban), hátul Gorbacsov (kucsmában) 1982. november

Az extra bevételeket élelmiszerimportra, az életszínvonal emelésére, fegyverkezésre és a rezsim világhatalmi ambícióinak finanszírozására fordították. 1980-ban a nyugati exportbevételek 52%-át az olaj, 17%-át a földgáz adta. Az olajnak való kitettség azonban komoly kockázatokat rejtett magában. 1981-ben az addig emelkedő trend megfordult, a kőolaj világpiaci ára csökkenni kezdett. 1985–86-ban az addig visszafogott szaúdi kitermelés felfuttatása következtében a hordónkénti olajár több mint 50%-kal csökkent, jelentős bevételkiesést okozva a szovjet költségvetésnek.

A sztálini autarkiás gazdasági modellt eredetileg azzal a céllal hozták létre, hogy a Szovjetuniót kiszakítsák a világgazdasági rendszerből, 1945-öt követően pedig egy alternatív világrendszert próbáltak összetákolni – sikertelenül. Az 1980-as évekre az ország gazdasága úgy integrálódott vissza a világ gazdasági rendszerébe, hogy ki volt szolgáltatva a gabona és az olaj világpiaci ármozgásainak.

A helyzetet az 1979-es afganisztáni szovjet intervenció és annak következményei is súlyosbították. Nemcsak a háború finanszírozása jelentett becslések szerint évi 3-4 milliárd dolláros plusz tehertételt a költségvetésnek, de a nyugati szankciók, a COCOM-lista megszigorítása lehetetlenné tették, megnehe-

Jurij Andropov, Brezsnyev halála után az SZKP főtitkára, mellén Lenin-renddel

zítették, illetve jelentősen megdrágították a Szovjetunió számára a fejlett nyugati technológiához való hozzáférést, mindenekelőtt a számítás- és elektrotechnika, az olaj- és földgázipar, valamint a repüléstechnika terén.

Az 1980-as évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer felélte tartalékait, melyeket generációkon keresztül kényszerrel, erőszakkal, mozgósítással, a lelkesedésre, itt-ott az egyéni érdekeltségre építve ki lehetett sajtolni a társadalomból.

Gerontokrácia

Az 1980-as évek krízisében nem elhanyagolható a szovjet vezetés elöregedése. A legszűkebb döntéshozó testület, az SZKP KB Politikai Irodája elaggott, beteg, munkaképtelen politikusok lerakatává vált. Sokan közülük még a 20. század első évtizedében születtek, Sztálin alatt kerültek be az országos vezetésbe. Voltak, akik eddigre már túl voltak több infarktuson vagy más súlyos betegségben szenvedtek, orvosaik csak napi 2-3 óra érdemi munkát engedélyeztek számukra.

A vezetés válsága

Leonyid Brezsnyevet 1976-ban a klinikai halál állapotából hozták vissza. Mihail Szuszlov, aki a korszakban a szovjet vezetés második emberének, afféle szürke eminenciásnak számított, 1976-ban infarktuson esett át. Jurij Andropovot veseelégtelenség kínozta, Csernyenkónak állandó légzési nehézségei voltak. Nyikolaj Tyihonov miniszterelnök 1905-ben, a külügyeket irányító Andrej Gromiko 1909-ben, Dmitrij Usztyinov védelmi miniszter 1908-ban született. A biológia törvényei értelmében ennek a generációnak lassan távoznia kellett az élők sorából. Egy alkalommal Jevgenyij Csazov, a Kreml orvosa állítólag azt mondta Andropovnak: *„nem jutunk messzire, ha olyan emberek irányítják az országot, akiknél a CT-vizsgálat agykéregsorvadást mutat ki".*

Az 1980-tól 1985-ig terjedő időszakot a korabeli szovjet politikai humor a „díszes temetések ötéves tervének" nevezte. Az érdemi utódlási harc Szuszlov 1982. januári halálával vette kezdetét. A Központi Bizottság megüresedett ideo-

Konsztantyin Csernyenko, 1984. február 13. és 1985. március 10. között a szovjet pártállam első számú vezetője

lógiai titkári posztjára az addig a KGB élén álló Jurij Andropov került. Ez egyértelműen jelezte, hogy ki a következő a hierarchiában az egyre rosszabb egészségi állapotban lévő főtitkár után. Az áthelyezés azonban hónapokig húzódott, ami arra utalt, hogy a kulisszák mögött komoly csatározások zajlottak.

1982. november 10-én meghalt a 18 éve regnáló Brezsnyev, akinek alakja egyszerre volt a változatlanság, a stabilitás és a pangás szimbóluma. Halála csak annyiban volt váratlan, hogy a november 7-i ünnepségen még ott volt a mauzóleum mellvédjén, s a Kremlben rendezett fogadáson sokkal frissebbnek, élénkebbnek tűnt, mint korábbi nyilvános megjelenései alkalmával. Valójában már évek óta lehetett számítani erre a kimenetelre.

Az átlag szovjet polgár csak a rádió és televízió műsorrendjének megváltozásából sejthette, hogy valami rendkívüli dolog történt: a szokásos műsorokat törölték, és folyamatosan komolyzenét sugároztak. Brezsnyev halálhírét hivatalosan csak másnap 11 órakor közölték, amikorra a legfontosabb háttéralkuk lezajlottak. November 12-én az SZKP Központi Bizottságának plénumán – ez is a koreográfia része volt – Andropov riválisa, Konsztantyin Csernyenko terjesztette a jelenlévők elé a Politikai Iroda javaslatát az új főtitkár személyére vonatkozóan. Az előterjesztést természetesen megszavazták, Andropov tehát felért a hatalom csúcsára.

Gerontokrácia és politikai humor

A haldokló Brezsnyev Andropovval beszélget:
– Jura, ki lesz az utódom?
– Én, Ljonya.
– És ha a Politikai Iroda tagjai nem fognak téged követni?
– Akkor téged fognak követni, Ljonya.

Az SZKP KB rendkívüli plénuma két kérdésben hozott határozatot
1. Csernyenko elvtársat az SZKP KB főtitkárává kell választani.
2. Csernyenko elvtársat a Vörös téren kell eltemetni.

Csernyenko főtitkárrá választását követően megszólal a telefon a Kremlben, egy férfihang szól bele:
– Halló, én szeretnék lenni az SZKP KB következő főtitkára.
– Maga idióta?
– Igen, sőt nagyon öreg és beteg is vagyok.

Kis szovjet morbiditás
– Miért állította helyre Csernyenko Molotov párttagságát?
– Utódot keres magának.

– Miért rendeztek be Csernyenko kórtermében szavazóhelyiséget?
– Hogy szokja az urnát.

Vezetők agóniája

Az akkor 68 éves Andropov egészségi állapota nem volt irigylésre méltó. Megválasztásának napján a következővel fordult Csazovhoz: *„Tisztában vagyok vele, milyen nehéz feladat elé állítom önt. De önnek meg kell tennie a lehetetlent – fenntartani munkaképességemet”,* s hozzátette, az új főtitkár sincs jobb egészségi állapotban, mint az előző.

1983 elején Andropov veseműködése teljesen leállt, állandó orvosi kezelésre szorult, ami kimerítette a szervezetét, s ez munkarendjére is hatással volt. Szeptemberben a Krímbe utazott szabadságra, ahol hirtelen rosszul lett. Azonnal Moszkvába szállították és megműtötték, s többé már nem is hagyta el a kórházat. Akik felkeresték, állapotának fokozatos romlásáról számoltak be. 1984 januárjában egyre többször vesztette el eszméletét, s bár voltak világos pillanatai, egyre kevésbé reagált a külvilág ingereire. A halál február 9-én állt be.

A történeti szakirodalomban és visszaemlékezésekben elterjedt vélekedés szerint Andropov az általa korábban is mentorált Gorbacsovot szerette volna utódjának, ő azonban ekkor még nem rendelkezett ehhez kellő támogatottsággal. Így az egymásnak feszülő érdekcsoportok közötti kényes egyensúlyi helyzetben Konsztantyin Csernyenkóra esett a választás. Csernyenko a régi brezsnyevi gárda tagja volt, 1960 óta Brezsnyev jobbkezének számított.

Andropov távollétében már többnyire Csernyenko vezette a Politikai Iroda és a Titkárság üléseit, így hivatalosan a második embernek tekintették a rangsorban. Már megválasztásakor tudni lehetett, hogy regnálása átmeneti jellegű lesz. Ha a hatalom csúcsán kialakult konstellációból kiindulva Csernyenko megválasztása logikus lépésnek tűnt is, összetársadalmi szempontból igen kontraproduktívnak bizonyult. A hatalom maradék tekintélye is elenyészett, a beteg és elaggott vezetők a politikai fekete humor tárgyává lettek, a társadalom tökéletes részvétlenséggel szemlélte agóniájukat.

1984-ben mindenki tudta, hogy a főtitkári székbe egy teljesen munkaképtelen ember került, akinek napjai meg vannak számlálva. Csernyenko állandó orvosi felügyeletre, oxigénellátásra szorult, idejének nagy részét kórházi kezelésen töltötte. Utolsó nyilvános szereplésére 1985. február 24-én, az OSZFSZK Legfelsőbb Tanácsa tagjainak megválasztása alkalmával került sor, amikor a kórteremben külön szavazóhelyiséget rendeztek be neki. A televíziós közvetítésben az egész ország láthatta, amint a beszélni, mozogni alig képes főtitkár az urnába dobja szavazatát.

Reformigény

Akadémikusok összeesküvése

A Gorbacsov hatalomra jutását megelőző háttéregyeztetés az „akadémikusok összeesküvése” néven vonult be a történelembe, mivel a Gorbacsov és Andrej Gromiko közötti üzenetváltás akadémiai intézetek vezetőin keresztül zajlott: Anatolij Gromiko (Afrika Intézet), Jevgenyij Primakov (Keleti Intézet), Alekszandr Jakovlev (Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete). Az alku lényege az volt, hogy Gromiko, a Politikai Iroda rangidős tagja támogatja Gorbacsov főtitkárrá választását, cserébe elfoglalhatja a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöki posztját, ami tisztes visszavonulást biztosított számára.

1985. március 11-én az akkor 54 éves Mihail Gorbacsov lett a Szovjetunió első számú vezetője. Már önmagában életkora, magabiztosnak tűnő fellépése, kommunikációs készsége előrevetítette, hogy az ország történetében új korszak kezdődik.

Uszkorenyije

1985-ben Gorbacsov és csapata anélkül fogott hozzá a létező szocializmus megreformálásához, hogy konkrét cselekvési tervvel rendelkezett volna, de még a problémák súlyát sem érzékelte a maga teljességében. Az első hónapokban Gorbacsov lényegében az andropovi társadalmi fegyelmezés politikáját folytatta az alkoholellenes kampánnyal, a korrupció elleni harccal, s a meglévő rendszer hatékonyabb működtetésének lehetőségeit kereste. A kezdeti időszak hívószava az uszkorenyije, azaz a gyorsítás volt.

Ezt a periódust olyan próbálkozások fémjelezték, mint a termelő ágazatoktól független állami átvételi rendszer kiépítése, amivel a szovjet ipar termékeinek minőségét, a szabványok betartását igyekeztek biztosítani. Egy másik elképzelés a gépgyártás húzóágazattá tétele volt. Az ágazat rengeteg plusz erőforrást kapott, abban a reményben, hogy maga után fogja húzni a gazdaság egészét. Célként a világszínvonalhoz való felzárkózást jelölték meg az 1990-es évek végére. Az intézkedések azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, az állami termékátvételi rendszer jelentősen növelte a bürokráciát, több helyen megbénította a terme-

Mihail Gorbacsov, Andropov kiszemelt utódja

Mihail Gorbacsov, aki a tervutasításos rendszer fellazításával próbálkozott

lés folyamatát (a tömegesen át nem vett áruk raktározási, szállítási problémákhoz vezettek). A gépgyártásba pumpált összegek pedig máshonnan hiányoztak, illetve növelték a költségvetés hiányát.

A fentieken túlmenően továbbra is működtek a régi típusú, tiltó, korlátozó mechanizmusok. A mezőgazdaság munkaerőgondjait azzal próbálták orvosolni, hogy egyszerűen megtiltották a kolhozokban dolgozók számára, hogy az iparban, a városokban vállaljanak munkát, ami lényegében a röghöz kötés sajátos formája volt. Ugyanebbe a kategóriába tartoztak a „nem munkával szerzett jövedelmek" ellen hozott, sokszor önmagukban is ellentmondásos rendeletek, jogszabályok is.

Peresztrojka

1986 őszére kiderült, hogy az uszkorenyije önmagában nem oldja meg a problémákat, komolyabb szerkezeti változásokra van szükség. Ekkor került előtérbe a szovjet vezetők által már korábban is használt peresztrojka kifejezés, amely aztán az egész gorbacsovi kurzus összefoglaló neve lett. A Központi Bizottság 1987. januári plénumán Gorbacsov előadói beszédében már mintegy százszor fordult elő különböző kontextusban, olyan témakörökkel összekapcsolva, mint a gazdasági modernizáció, a társadalom demokratizálása, az önkormányzatiság erősítése, a nyilvánosság kiszélesítése, az egyén gondolkodásmódjának, hozzáállásának megváltoztatása.

Gazdasági téren ez leginkább bizonyos piaci elemek beépítését jelentette a szovjet gazdaságba. Ennek előképét az 1920-as évek új gazdaságpolitikájában vélték megtalálni. Egyebek mellett szükség volt az árrendszer átalakítására: a termékek árát közelíteni kellett a világpiaci árakhoz és az előállítási költségekhez. A vállalati önelszámolás bevezetésével való kísérletezés még Andropov idejében kezdődött. A lényege az volt, hogy a vállalatvezetés nagyobb beleszólást kapott a gazdasági tervek összeállításába, a különböző alapokon keresztül a megtermelt nyereség egy részének felhasználásába, a vállalatok így bizonyos pénzügyi önállóságra tettek szert.

A tervutasításos rendszer lazítása irányába mutatott az a szabályozás is, mely szerint az állami megrendelések a vállalat kapacitásának csak 60-70%-át köthetik le, a többivel a vállalat szabadon gazdálkodhat. A reformok során azonban sokáig ragaszkodtak a rendszer két „szent tehenéhez", a bérmunka alkalmazásának tilalmához (ami értelmezésükben a kizsákmányolással egyenlő, ezért a szocializmusban megengedhetetlen) és a magántulajdon elutasításához.

A magántevékenység bizonyos formáit hivatalosan 1987-től engedélyezték a gazdaságban, mindenekelőtt a kis- és kézművesiparban, a kiskereskedelemben és a szolgáltatások területén. A szabályozás sok tekintetben az események után kullogott, az akkor már ténylegesen létező, becslések szerint éves szinten mintegy 80 milliárd rubel jövedelmet előállító árnyékgazdaság felett szerették volna megteremteni a kontrollt.

Ugyancsak 1987-től tették lehetővé szövetkezetek alakítását, melyek idővel az állami vállalatokkal azonos jogállást kaptak, bármilyen tevékenységet folytathattak, amit a törvény kifejezetten nem tiltott. Ezek az évek a vállalkozás igazi „hőskorszakának" számítottak a Szovjetunióban, annak minden pozitívumával és sokszor a kapitalizmus vadhajtásaira emlékeztető negatívumával együtt.

A helyi hatóságok számtalanszor gördítettek mondvacsinált akadályokat a szövetkezetek bejegyzése elé, nehézségekbe ütközött a megfelelő infrastruktúra megteremtése, a szükséges nyersanyagok, eszközállomány beszerzése. Másrészt hiányzott a pénzügyi szabályozók betartásának ellenőrzéséhez szükséges intézményrendszer, ami számos visszaélésre adott lehetőséget. Gyakran előfordult például, hogy egy állami vállalat vezetése szövetkezetet hozott létre, amely olcsón felvásárolta a vállalat termékeit, majd piaci áron értékesítette tovább. A szövetkezet ily módon mindössze közvetítő kereskedelmet folytatott, melynek során az állami szektorból a jövedelmet, termékeket, alapanyagot átszivattyúzták a szövetkezeti szférába (lényegében magánosították).

Glasznoszty

A gazdasági útkereséssel párhuzamosan megindult egyfajta szellemi pezsgés is a szovjet társadalomban. A glasznoszty (nyilvánosság) megteremtése eredetileg azt a célt szolgálta, hogy Gorbacsov megpróbáljon reformtörekvéseihez társadalmi támogatást szerezni, átnyúlva a hagyományosan konzervatív, nehézkes pártapparátus feje felett. Mindez magával hozta a sajtó viszonylag nagyobb szabadságát, a közügyek szabadabb megvitatásának igényét az érintettek bevonásával a döntéshozatalba, az eltérő vélemények létjogosultságát (a pluralizmus valóságos divatszóvá vált ebben az időben), a korábban szőnyeg alá söpört problémákkal való szembenézést.

A demokratizálást kezdetben az eredeti lenini normákhoz, a szocializmus „önigazgató modelljéhez" való visszatérésként propagálták. 1987-ben a bolsevik hatalomátvétel 70. évfordulója jó alkalmat kínált ehhez az értelmezéshez: *„Peresztrojka – a forradalom folytatódik!", „A peresztrojka – október ügye!"* A glasznoszty során felszínre kerültek a szovjet társadalom kibeszéletlen traumái, a totalitarizmus öröksége a sztálini múlt bűneivel, a hamu alatt parázsló nemzetiségi konfliktusok. Ez a fajta erjedés idővel szétfeszítette a szovjet társadalmat és államkereteket.

1989–90-re a szovjet gazdaság katasztrofális állapotba került. Olyan problémák halmozódtak egymásra, melyeket teljesen ellentétes eszközökkel kellett volna kezelni, ráadásul egy olyan időszakban, amikor a tervutasításos gazdaság már nem, a piacgazdaság megfelelő kultúra – és szabályozók – hiányában még nem működött. A termelés teljesen dezorganizálódott. A költségvetés hiánya mintegy 90 milliárd rubelre rúgott, ami a nemzeti össztermék közel 10%-ának felelt meg. (1985-ben a hiány még

Mihail Gorbacsov Genfben, a szovjet–amerikai csúcstalálkozó idején, 1985 november

Mihail Gorbacsov klasszikus portréja

Voltak köztük olyanok, amelyek a meglévő rendszer toldozgatása-foldozgatása révén reméltek megoldást, mint például a Nyikolaj Rizskov miniszterelnök által 1989-ben a Szovjetunió Népképviselőinek II. Kongresszusa elé terjesztett programtervezet. De voltak egészen radikális piacpárti elképzelések is. Ezek közül a legismertebb a Sztanyiszlav Satalin és Grigorij Javlinszkij által vezetett közgazdászcsoport úgynevezett 500 napos programja, amely a piacgazdasági átmenet és a gazdasági sokkterápia forgatókönyve volt. Az ambiciózus elgondolás szerint a szovjet gazdaságot három fázisban, 500 nap alatt kívánták a tervutasításos gazdasági modellről átállítani a piacgazdaságra, benne privatizációval, az árak liberalizálásával.

Gorbacsov viszont – szokásához híven – nem tudta magát elkötelezni egyik alternatíva mellett sem. Ehelyett tovább folyt a szerencsétlenkedés, az ország egyre mélyebbre süllyedt a gazdasági, társadalmi, politikai válságban. A Szovjetunió az 1991-es esztendőt érvényes, elfogadott költségvetés nélkül kezdte. Immár nemcsak a központtól távolabbi területeken, de a nagyvárosokban is állandósult az áruhiány, 1990 legvégén többek között Moszkvában és Leningrádban is több alapvető termékre jegyrendszert kellett bevezetni.

Az 1991. januári konfiskációs pénzreform következtében a szovjet kormány iránti bizalom maradéka is elenyészett. Az intézkedés lényege az volt, hogy a legnagyobb címletű, 1961-es kibocsátású 50 és 100 rubeles bankjegyeket újakra cserélték, a hivatalos – és a valósággal köszönőviszonyban sem lévő – indoklás szerint azért, mert ezekből nagy mennyiség halmozódott fel a szervezett bűnözés kezén, illetve került külföldre, ahonnan spekulációs támadásokat intéznek a rubel ellen. Valójában elsősorban a lakosság kezén lévő nagy mennyiségű, árufedezet nélküli készpénzállományt kívánták csökkenteni. A beváltásra mindössze három napot adtak, és személyenként maximum 1000 rubelt lehetett beváltani. Egyúttal korlátozták a lakossági betétszámlákról havonta kivehető pénzösszeget is. A bankok, takarékpénztárak előtt tumultuózus jelenetek játszódtak le, a lakosság megtakarításainak nagy része pedig ezzel odaveszett. Különösen dühítette az embereket a pénzreform körüli kommunikáció. Valentyin Pavlov 1991. január 10-én pénzügyminiszterként részletesen elmagyarázta a Legfelsőbb Tanács ülésén, hogy nem lesz pénzreform és nem kell a bankjegyek lecserélésére számítani, majd január 22-én immár miniszterelnökként bejelentette a bankjegyek lecserélését, amire mindössze három napot adott. Ráadásul 1991 nyarán az Állami Bank újraindította a bankóprést, a korábbinál is nagyobb fordulatszámon.

csak 13 milliárd rubel volt.) A hiányt részben az Állami Bank bankjegykibocsátása révén fedezték. Mindez az egyre fokozódó áruhiánnyal és a növekvő lakossági jövedelmekkel együtt csak az inflációt növelte. Ekkoriban egyrubelnyi összeg mögött már csak 13 kopejka árufedezet volt. Mivel nem volt mire költeni a pénzt, egyre nőttek a „kényszermegtakarítások", egyre több úgynevezett „forró pénz" halmozódott fel a lakosság kezén. Az áruházak, boltok pedig kongtak az ürességtől.

Ambiciózus elgondolások

A vizsgált időszakban programok sokasága született a gazdaságszerkezet átalakítására, a válságból való kilábalásra.

A Brezsnyev-doktrína feladása

A gorbacsovi érában a szovjet külpolitika megváltozásában kulcsszerepet játszott az a felismerés, hogy a Szovjetunió mint birodalom túlterjeszkedett, erőn felül vállalt kötelezettségeket a világban (mindenekelőtt a harmadik világbeli, magukat forradalminak, marxistának nevező rezsimek finanszírozásával), szuperhatalmi státuszának fenntartása egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. A költségvetésre nehezedő terhek csökkentése érdekében prioritást kapott a nemzetközi feszültség enyhítése, a fegyverkezési verseny megállítása. Ha nem is rögtön, de a rendszeres kétoldalú szovjet–amerikai csúcstalálkozók eredményre vezettek ezen a téren. 1987-ben megkötötték az INF, 1991-ben a START megállapodást a hordozóeszközök és nukleáris robbanófejek számának csökkentéséről.

A gorbacsovi „új külpolitikai gondolkodás" szakított a korábbi osztályharcos, a kapitalizmus és szocializmus ellentétére épülő retorikával, előtérbe kerültek olyan kifejezések, mint a kölcsönös bizalom, biztonság, elégséges védelem, a közös európai ház gondolata. Megjelent az a vélelem, hogy léteznek univerzális emberi értékek, az emberiség előtt pedig olyan kihívások vannak, amelyekre közösen kell megoldást találni. Mindezek pedig felülírták a hagyományos marxi–lenini világszemléletet.

A kelet-közép-európai térség kapcsán a szovjet vezetés eleinte egy átalakított szövetségi modellben gondolkodott. Gorbacsovot kezdettől fogva kifejezetten frusztrálta a térséggel való foglalkozás. Az ő tárgyalópartnerei Ronald Reagan, Margaret Thatcher, Helmut Kohl voltak, a Todor Zsivkovokkal, Gustáv Husákokkal nemigen tudott mit kezdeni. Kádárral is feszült volt a viszonya. Eleinte úgy képzelte, hogy ha minden szatellitországban a reformerők jutnak hatalomra és kis-Gorbacsovok fognak irányítani, megszabadul a velük való mindennapos törődés nyűgétől.

Ugyanakkor több térségbeli országban, köztük Magyarországon is egyre inkább teret nyert a Szovjetuniótól való teljes függetlenedés gondolata. A nagy kérdés az volt, miként reagál minderre Moszkva, képes-e az elvileg még érvényben lévő Brezsnyev-doktrína alkalmazására. Bár a gorbacsovi vezetés tisztában volt vele, hogy erre igazából nincs sem ereje, sem lehetősége, ezt nem sietett egyértelművé tenni.

A Brezsnyev-doktrína hivatalos feladására a nyilvánosság előtt 1989 októberében került sor. Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter egy nyilatkozatában kijelentette, hogy a Szovjetuniónak nem áll szándékában beavatkozni a Varsói Szerződés tagországainak belügyeibe. Ezt követően Gennagyij Geraszimov szovjet külügyi szóvivő a Brezsnyev-doktrína érvényességét firtató kérdésre a *Jó reggelt, Amerika!* című tévéműsorban hivatali főnöke szavait kommentálva félig tréfásan azt válaszolta, hogy a Szovjetuniónak új doktrínája van, a Sinatra-doktrína, utalva ezzel az énekes híres, *I did it my way* című dalára, mintegy az útválasztás szabadságát jelezve az egykori vazallus országok számára. 1989 decemberében a máltai csúcstalálkozón Gorbacsov közölte George Bush amerikai elnökkel, hogy a Szovjetuniónak nincs ellenvetése, ha egy vele szomszédos ország nem a szocialista modellt választja.

A felbomlás folyamata

A Szovjetunió felbomlásának folyamatában fontos mérföldkövet jelentettek a tagköztársaságok függetlenségi törekvései. Az 1980-as évek második felében megszaporodtak a híradások az ország különböző pontjain fellángoló nemzetiségi, etnikai konfliktusokról, pogromokról. A hivatalos propaganda által hangoztatott „népek barátsága" a szovjet érában valójában a problémák szőnyeg alá söprését jelentette, a glasznoszty szabadabb légköre most felszínre hozta ezeket.

Kezdetben az ilyen jellegű villongások nem a Szovjetunió felbomlasztására irányultak. Több helyen, például Hegyi-Karabahban évszázados konfliktusokat szítottak fel újra. Másutt ezek a helyi lakosság és az orosz elit közötti erőpróbák voltak. Ez állt az 1986. decemberi zavargások mögött Alma-Atában, amikor a Kazahsztáni Kommunista Párt plénuma menesztette az addigi első titkárt, Gyinmuhammed Kunajevet, és moszkvai nyomásra egy „idegent", az addig Kazahsztánnal semmilyen kapcsolatban nem álló Gennagyij Kolbint nevezték ki erre a posztra. Mindez egyúttal annak a kialakult szokásjognak a megsértését is jelentette, hogy a köztársaságok első embere mindig az adott etnikumból kerül ki, s a második ember orosz.

1989 májusában Üzbegisztánban, a Fergana-völgyben az őslakos üzbégek rendeztek pogromot a sztálini érában ide kitelepített meszheti-török kisebbség ellen. Az összecsapásokat egy jelentéktelennek tűnő bazári vita robbantotta ki. Az efféle zavargásokat sokszor a szövetségi belügyi alakulatok bevetésével próbálták megfékezni. 1990 januárjában Bakuban örményellenes pogromok kezdődtek, a vérengzést követően a szovjet hadsereg máshonnan átvezényelt alakulatai szabályos ostrommal foglalták el a várost, brutális fellépésüknek nem kevesebb halálos áldozata volt, mint a pogromoknak. Az akció nem annyira a maradék örmény lakosság védelmére, mint az Azerbajdzsáni Népfront felszámolására és a kommunista uralom helyreállítására irányult a köztársaságban.

A kaukázusi és közép-ázsiai köztársaságokkal ellentétben a balti államokban békésebben, de annál határozottabban jelentkeztek a nemzeti-nemzetiségi törekvések. 1989. augusztus 23-án, a Molotov–Ribbentrop-paktum 50. évfordulóján „Balti út" néven mintegy 670 km-es élőlánccal kötötték össze a három balti köztársaság fővárosát, Tallinnt, Rigát és Vilniuszt. Az élőláncban kétmillió ember vett részt, vagyis minden negyedik baltikumi lakos. A népviselet és a hagyományos nemzetiségi lobogók mellett az élőláncban már megjelentek a szovjet megszállást elítélő, a függetlenség helyreállítását követelő transzparensek.

A perifériák lázadása

1988–1989-től kezdődött a perifériák távolodása, „lázadása" a központtal szemben. Eleinte ez még csak a helyi jog és rendeletek elsőbbségének deklarálását jelentette a központi ukázok felett, jellemzően a legfelsőbb tanácsok által elfogadott alkotmánymódosításokkal. Ily módon a helyi elitek szerettek volna nagyobb mozgásszabadságot kivívni a központtól (még nem feltétlenül a Szovjetunió felbomlasztásában gondolkodtak). A sort az Észt Legfelsőbb Tanács deklarációja nyitotta meg annak kimondásával, hogy a szövetségi rendeletek, törvények csak akkor lépnek életbe Észtország területén, ha az Észt LT jóváhagyja. Moszkvában ezeket a helyi deklarációkat alkotmányellenesnek minősítették,

ezzel szabályos huzavona kezdődött a központ és a tagköztársaságok között a hatáskörök megosztásáról.

A balti államokban és Grúziában nagyon hamar megjelent a nemzeti, állami függetlenség gondolata. 1990 tavaszától a köztársaságok elkezdték kinyilvánítani függetlenségüket. Elsőként a Litván Legfelsőbb Tanács mondta ki az 1938. májusi alkotmány helyreállítását az ország területén – ez már gyakorlatilag egyenértékű volt a kiválás deklarálásával. A kis perifériák leválása ugyan érzékeny gazdasági és presztízsveszteség lett volna, de nem feltétlenül vezetett volna a Szovjetunió felbomlásához. Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság (OSZFSZK) függetlenedési törekvései azonban megoldhatatlan feladat elé állították a szövetségi központot.

Az a paradox helyzet állt elő, hogy a birodalom magterülete, legnagyobb alkotóeleme érezte magát elnyomottnak, jogaiban korlátozottnak a birodalmi központ által, s próbált szabadulni annak szorításából. Az 1980–90-es évek fordulóján a közhangulat egyik meghatározó eleme volt, hogy a birodalom magterülete tartja el a perifériákat, utóbbiak rajta élősködnek, legjobb lenne megszabadulni ettől a ballaszttól. A perifériák viszont a központ gyámkodását tartották terhesnek, sérelmezték az erőforrások elvonását, az államkereteket az orosz-szovjet birodalmi elnyomás, gyarmatosítás eszközének tekintették. Különösen a nyersanyagokban, energiahordozókban gazdag régiók érezték úgy, hogy őket kizsákmányolják. Még Kazanyban, Tatárföld fővárosában is demonstráltak olyan transzparensekkel, hogy *„Moszkva, add vissza a 250 milliárd olajdollárunkat, és mi itt felépítjük a saját Kuvaitunkat!"*

1990 tavaszától kezdve sajátos kettős hatalom kezdett kialakulni az országban. Májusban a Demokratikus Oroszország választási blokk támogatásával Borisz Jelcint választották az OSZFSZK Legfelsőbb Tanácsának elnökévé. Eddigre már Jelcin körül csoportosultak azok az erők, amelyek elégedetlenek voltak a peresztrojka felemás eredményeivel, a válságból való kiutat egyre inkább a nyugati típusú piacgazdaságra való áttérésben és a pártállam lebontásában látták.

1990. június 12-én az OSZFSZK Népi Küldötteinek I. Kongresszusa által elfogadott függetlenségi nyilatkozat deklarálta az OSZFSZK politikai és gazdasági önállóságát. A jövőt egyelőre egy megújított szovjet államszövetségben képzelték el, de kimondták, hogy az nem sértheti Oroszország szuverenitását és területi integritását, továbbá hogy Oroszország fenntartja magának a jogot a kilépésre.

Az OSZFSZK és a Szovjetunió között komoly vita tárgyát képezte a gazdasági objektumok, javak, nyersanyagkincsek tulajdonjogának kérdése. Ez a Szovjetunió egész története során igen összetett problémakört jelentett. 1990 végén a gyárak, üzemek mindössze 17%-a volt orosz, a többi szövetségi tulajdon. Ez a legalacsonyabb arány volt az egész Szovjetunióban, a többi köztársaságban 25–60% között mozgott a köztársasági tulajdon részaránya. 1990 második felében az orosz vezetés rendeletek egész sorát adta ki arról, hogy a gazdasági javak, gyárak, természeti kincsek, erőforrások feletti tulajdonjogot kizárólag az OSZFSZK gyakorolja. Orosz tulajdonba vették a jegybanki funkciókat ellátó Állami Bank (Goszbank), valamint az ágazati bankok (Vnyestorgbank, Szberbank) orosz területen található intézményeit. A szövetségi szintű szervek, hatóságok kiüresedésével párhuzamosan létrehozták az orosz gazdaság működtetéséhez szükséges intézményrendszert. A birodalom magterületének vezetése – Jelcinnel az élen – lényegében kiszervezte a Szovjetuniót Gorbacsov alól.

Alkoholellenes kampány

Az 1970–80-as évek fordulóján a Szovjetunióban komoly társadalmi probléma volt a növekvő alkoholfogyasztás, amely nemzetgazdasági szinten is mérhető károkat okozott. Statisztikai adatok szerint átlagosan egy felnőtt férfira évente 100 üveg (50 l) vodka, illetve ennek megfelelő alkoholmennyiség jutott. Évente 600-700 ezer halálesetért – a halálesetek 32%-áért – volt felelős az alkohol. A nemzetgazdasági károkat éves szinten 80-100 milliárd rubelre becsülték.

Két hónappal Gorbacsov hatalomra kerülését követően jelent meg az SZKP KB és a Minisztertanács közös rendelete: *Intézkedések az iszákosság és alkoholizmus leküzdésére és a házi szeszfőzés felszámolására.* A cél az alkoholgyártás, -árusítás és -fogyasztás radikális csökkentése, a házi szeszfőzés teljes felszámolása volt. Megszigorították az alkoholárusítás feltételeit: alkoholt ezentúl csak külön boltokban lehetett árusítani, felemelték a vásárlói korhatárt, a vodka ára hirtelen csaknem a duplájára nőtt. Szigorúan büntették – súlyosabb esetben akár elzárással vagy kényszergyógykezeléssel is – a nyilvános helyen, munkahelyen történő ittas megjelenést, alkoholfogyasztást. A legnagyobb károkat azonban a szőlőültetvények kivágása okozta a sokszor több évszázados hagyományokkal rendelkező bortermelő vidékeken, a Krímben és a Kaukázusban.

Az egész kampány felemás eredményekhez vezetett. 1985–86 folyamán a hivatalos alkoholeladás 51%-kal, míg a -fogyasztás mindössze 27%-kal csökkent. Becslések szerint egy átlagos szovjet polgár évi 70-90 órát állt sorban szeszes italért, a boltok előtt a szó szoros értelmében egymást taposták az emberek. Az állam komoly költségvetési bevételtől esett el. Megnőtt az alkohol feketepiaci forgalmazása, a házi alkoholgyártás, aminek következtében eltűnt a cukor a boltokból.

Sokan az arcszesztől kezdve a kölnin át az üvegtisztítóig mindent megittak. Ugyanakkor már rövid távon, az 1985–86-os időszakban évi 200 ezerrel csökkent a halálozások, nőtt a születések száma, valamint a születéskor várható élettartam is. Az antialkoholista kampány azonban a társadalmi közegellenállás és a gazdasági nehézségek miatt 1988-ra teljesen kifulladt. Utólag Gorbacsov is – akit a köznyelv rögtön elkeresztelt Limonádé Joe-nak, ásványvíztitkárnak (minyeralnij szekretar) – kudarcnak ítélte a történteket, ám a túlkapásokért a helyi hatóságokra próbálta hárítani a felelősséget.

Népszavazás a Szovjetunióról

A köztársaságok függetlenségi törekvéseire válaszul Gorbacsov megpróbált előremenekülni. Ez leginkább három mozzanatban érhető tetten.

1 1990. március 15-én a Szovjetunió Népi Küldötteinek III. kongresszusán a Szovjetunió elnökévé választatta magát. A 2000 küldöttből 1329-en voksoltak Gorbacsovra, 495-en ellene, 421 fő távol maradt, tartózkodott a szavazástól vagy érvénytelenül szavazott. Az elnöki intézmény működéséhez alkotmánymódosítással és az elnöki adminisztráció kiépítésével megteremtették a jogi és intézményi hátteret. Gorbacsov elvben igen széles jogkörrel rendelkezett, jogában állt például rendkívüli állapot kihirdetése, elnöki kormányzás bevezetése az egyes tagköztársaságokban vagy a Szovjetunió egész területén.

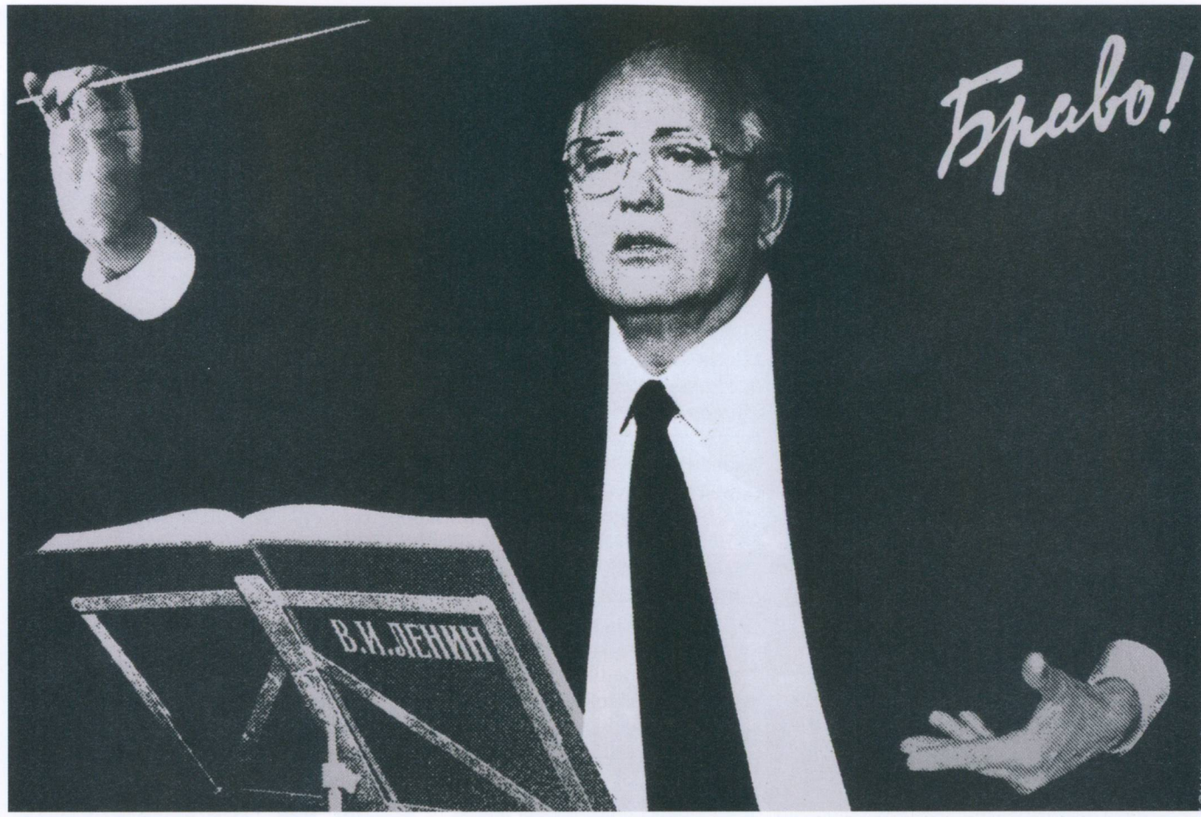

Mihail Gorbacsov a Lenin-partitúrából egy új darabot vezényel

2 A „szuverenitások parádéjában" a központi hatalom számára volt egy nagyon komoly csapdahelyzet. Az összes szovjet alkotmány, beleértve az 1977-es „brezsnyevi alkotmányt" is, kimondta, hogy valamennyi szövetségi köztársaság megőrzi a Szovjetunióból való szabad kiválás jogát. Ennél többet sem az alkotmány, sem egyéb jogszabály nem mondott erről, ami arra utal, hogy a szovjet állam megteremtőiben és későbbi vezetőiben fel sem merült, hogy ilyesmi valaha is megtörténhet.

1990 áprilisában rohammunkában elkészült a Szovjetunióból való kiválást szabályozó törvény, amely azonban olyan bonyolulttá tette az egész folyamatot, hogy sokkal inkább a kiválás megakadályozását szolgálta. A függetlenségi kezdeményezés benyújtásától a törvény értelmében egy 5-6 éves, több fázisból álló procedúra vette volna kezdetét, benne kétharmados népszavazással, hosszú egyeztetési folyamatokkal a tulajdonjogi, financiális, területi, állampolgársági kérdések megoldására. Rögzítették, hogy az átmeneti időszakban az adott köztársaság területén a szovjet törvények érvényesek, a folyamat végén pedig a kiválást a Szovjetunió Népi Küldötteinek Kongresszusa hagyja jóvá.

3 A harmadik és a legfontosabb mozzanat a Szovjetunió jövőjéről rendezett népszavazás volt 1991. március 17-én. Mivel ennek eredményét (pontosabban az eredmény egy szeletét) rendre előhozzák érvként amellett, hogy a Szovjetunió felbomlása szembement a népakarattal, következésképpen illegitim volt, érdemes közelebbről megvizsgálni a történteket. A népszavazást a Szovjetunió 15 köztársaságából kilencben tartották meg. A balti államok, Moldávia (Moldova), Grúzia (Georgia) és Örményország Legfelsőbb Tanácsai megtagadták a referendum lebonyolítását, helyette külön népszavazásokat írtak ki saját állami függetlenségükről. Ezeken 90% körüli részvétel mellett a lakosság 70-80%-a (Grúziában 98%) a függetlenség mellett voksolt.

A Szovjetunió megőrzéséről tartott központi népszavazáson 80%-os részvétel mellett a szavazók 77,85%-a voksolt igennel. Az OSZFSZK területén valamivel alacsonyabb, 75,4%-os részvétel mellett 71,3% volt az igenek aránya (a szavazópolgárok összlétszámához viszonyítva ez 53,85%). Feltűnően magas, 90% feletti volt a részvétel és az igenek aránya a közép-ázsiai köztársaságokban, Türkmenisztánban például 97,7% és 97,9%. A jelenség részben a helyi politikai kultúrával magyarázható. Ezek a tagköztársaságok sajátos „választói szultanátusokként" működtek, a helyi vezetők készséggel szállították a kívánt szavazatokat a központnak.

További problémákat vet fel a kérdés, kérdések tartalma. Az alapkérdés a következőképpen hangzott: *„Szükségesnek tartja-e Ön a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének mint egyenlő, szuverén köztársaságok megújított föderációjának megőrzését, amelyben valamennyi nemzetiséghez tartozó személy jogai és szabadsága teljes mértékben ér-*

vényesülhetnek?" A túlbonyolított megfogalmazás számos tisztázásra váró pontot homályban hagyott. Milyen tartalommal kívánják megtölteni az állam nevében a „szovjet" és „szocialista" jelzőket? Meddig terjednek a köztársaságok egyenlőségének és szuverenitásának határai? Ezekről nem folyt érdemi társadalmi párbeszéd.

Több köztársaságban, kisebb közigazgatási egységben a központi referendum során más kérdésekben is kikérték a választópolgárok véleményét. Az OSZFSZK területén a szavazólapon a következő szerepelt: *„Szükségesnek tartja-e az OSZFSZK elnöki posztjának létrehozását, a nép által közvetlenül választott elnökkel?"* Erre a szavazók 70,9%-a igennel voksolt. Nem kevesen voltak olyanok, akik mindkét kérdésben az igent választották, ami önmagában megkérdőjelezi, hogy ezek az emberek értették-e egyáltalán a körülöttük zajló folyamatokat, felfogták-e, miről van szó. Teljesen egyértelmű volt ugyanis, hogy a kérdés Borisz Jelcinre van szabva, neki ácsolnak vele politikai piedesztált. Ráadásul Jelcin és köre egyértelműen amellett kampányolt, hogy a választópolgárok a Szovjetunió megőrzésére irányuló kérdésre nemmel szavazzanak. Értelmezésükben Oroszország a „megújított" államszövetségben jogfosztott állam lenne. Aki két igennel szavazott, az egyszerre voksolt a Szovjetunió megőrzésére és megszüntetésére.

Ukrajnában is volt második kérdés, ez így hangzott: *„Egyetért-e azzal, hogy Ukrajna az állami függetlenségéről elfogadott nyilatkozat alapján legyen tagja a Szuverén Szovjet Államok Szövetségének?"* Vagyis itt a két megfogalmazásban már az állam neve sem egyezett. Ez utóbbira egyébként 10%-kal többen szavaztak igennel, mint a Szovjetunió megőrzésére. A választói akarat változékonyságát mi sem mutatja jobban, mint hogy néhány hónappal később, 1991 decemberében egy újabb referendumon Ukrajnában 84%-os részvétel mellett a szavazók 90%-a az ország teljes állami függetlensége mellett állt ki.

Kísérlet az átmentésre

A népszavazást követően a szövetségi központ és a tagköztársaságok vezetése között hosszú egyeztetés kezdődött az új szövetségi szerződés előkészítéséről. A tárgyalások helyszínéül szolgáló elnöki rezidenciáról ezt novo-ogarjovói folyamatnak nevezik.

A szövetségi állam megőrzésére irányuló hangzatos szándéknyilatkozatokban nem volt hiány, ugyanakkor, mint kiderült, az ördög a részletekben rejlett, és minden résztvevő másként képzelte el a szövetség megújítását és benne a saját helyét. Eredetileg meg kívánták tartani az államszövetség korábbi nevét, később ezt Szuverén Szovjet Köztársaságok Szövetségére változtatták a tervezetben, hogy legalább az SZSZSZR (CCCP) rövidítést meg lehessen őrizni.

A közösen szabályozni tervezett területek között szerepelt a kül-, védelem- és biztonságpolitika, a külkereskedelem, a vámpolitika, a pénzkibocsátás, a szövetségi arany-, valuta- és gyémánttartalékok kezelése, a légi közlekedés irányítása, az atomenergia és az űrkutatás.

A tervezet egyik legproblémásabb része a szövetséget alkotó tagállamok jogállása volt. A szöveg kimondta, hogy nemcsak az államszövetség, de minden köztársaság független állam, önálló nemzetközi jogalany (vagyis például joga van harmadik országokkal diplomáciai kapcsolatok létesítésére). A szövetségbe való belépés önkéntes, az egyes tagállamok közvetlenül vagy más államok tagjaként csatlakozhatnak, mindannyian azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek. Ez utóbbi végképp összekuszálta a szálakat, hiszen az OSZFSZK-n belül 16 autonóm szocialista köztársaság létezett (pl. a Baskír, Tatár, Jakut, Karél, Csecsen-Ingus ASZSZK). Gorbacsov bennük keresett szövetségest és ellensúlyt Jelcinnel szemben, ezért nevesítették őket is a föderáció tagállamaiként.

Nagyon komoly vita bontakozott ki az adórendszer kapcsán. Gorbacsov egy háromcsatornás adórendszer mellett kardoskodott, benne szövetségi, tagállami és helyi szintű adókkal. Ezzel szemben Jelcin és ukrán részről Leonyid Kravcsuk ragaszkodtak ahhoz, hogy az adókat a tagállamok szedjék be, majd a rájuk eső részt utalják belőle a szövetségi költségvetésbe. Előbbi megoldás a föderatív, utóbbi inkább a konföderatív berendezkedésű államokat jellemzi.

Az 1991 július végére nagy nehezen tető alá hozott szövegtervezet inkább elodázta, semmint megoldotta a problémákat. A résztvevők – mindenekelőtt Gorbacsov – az egész megbeszéléssorozaton érezhetően arra törekedtek, hogy legyen egy aláírásra kész papír a kezükben, amit fel lehet mutatni, amivel mindenekelőtt a nemzetközi közösségnek jelezni lehet, hogy a Szovjetunió továbbra is egységes államként, önálló nemzetközi jogalanyként létezik, egységes központtal, a megújítására, megreformálására irányuló kísérletek belügynek számítanak, nem tartoznak a nemzetközi közösségre. Aztán az aláírást követően lehet folytatni a csatározásokat a hatáskörök elhatárolásáról. A tervek szerint az aláírás első körére augusztus 20-án került volna sor az OSZFSZK, Kazahsztán és Üzbegisztán részéről, a többiek később, több körben csatlakoztak volna a megállapodáshoz. Azonban az egészet keresztülhúzta az 1991. augusztusi puccskísérlet.

Az utolsó szeg a koporsóban

A válság súlyosbodásával párhuzamosan erősödött azok hangja, akik rendkívüli intézkedések bevezetését sürgették, igaz, ők maguk sem voltak tisztában ennek lehetséges következményeivel. 1991 elejétől Gorbacsovra egyre nagyobb nyomás nehezedett e téren az erőszakszervezetek vezetői és a keményvonalasok részéről. Március végén Gorbacsov utasítására létrejött egy bizottság, melynek az volt a feladata, hogy tanulmányozza a rendkívüli állapot bevezetésének lehetőségét és előkészítse az ehhez szükséges dokumentumokat. Az új szövetségi szerződéstervezet elkészítését követően Gorbacsov és családja szabadságra utazott a Krímbe. Előtte a szovjet államfő bizalmas beszélgetést folytatott Borisz Jelcinnel és Nurszultan Nazarbajevvel. Megállapodtak abban, hogy amint Gorbacsov visszatér a szabadságáról, meneszti a köztársaságok számára leginkább elfogadhatatlan szövetségi vezetőket: alelnökét, Gennagyij Janajevet, Valentyin Pavlov miniszterelnököt, Borisz Pugo belügyminisztert és a KGB elnökét, Vlagyimir Krjucskovot.

Puccs...

A beszélgetést a KGB lehallgatta – ami egyébként szigorúan tilos lett volna és minden létező szabállyal és rendelkezéssel ellenkezett. A puccskísérlet időzítésében tehát az érintett személyeket mindenekelőtt saját karrierjük féltése, az új szövetségi szerződés megakadályozásának szándéka vezérelte, a Szovjetunió megmentésének jelszava csak paraván volt, amely mögé saját érdekeiket, törekvéseiket bújtatták.

Augusztus 18-án a szervezkedés résztvevői tettek egy kísérletet Gorbacsov megnyerésére, küldöttséget menesztettek hozzá a Krímbe. Hogy mi történt ezen a találkozón, arról a későbbiekben

homlokegyenest ellentétes visszaemlékezések születtek. Ami kétségtelen, hogy Gorbacsov nem vállalkozott a rendkívüli állapot kihirdetésére, s nem mondott le elnöki pozíciójáról. Így egyetlen megoldásként maradt a teljes elszigetelése a külvilágtól: a kommunikációs vonalak elvágása, az elnöki különgép és a gépjárművek blokkolása, a nyaraló külső őrségének leváltása megbízható, a puccsistáknak engedelmeskedő egységekre.

Az ország és a világ közvéleménye az augusztus 19-i kora reggeli híradásokból értesült arról, hogy Gorbacsov „betegsége miatt" nem képes az elnöki teendők ellátására, így ezeket – az alkotmány értelmében – ügyvezető elnökként az alelnök, Gennagyij Janajev veszi át. A káosz és anarchia megfékezése érdekében létrehozták a Rendkívüli Állapot Állami Bizottságát (GKCSP). A testület elnöki tisztét Janajev töltötte be, de igazi erős embere valójában a KGB vezetője, Vlagyimir Krjucskov volt. Soraiban ott találjuk még többek között Valentyin Pavlov miniszterelnököt, Vlagyimir Pugo belügyminisztert és Dmitrij Jazov védelmi minisztert.

Deklarálták, hogy a GKCSP határozatai mindenkire nézve feltétel nélkül kötelezők, 6 hónapra rendkívüli állapotot vezetnek be az ország egyes részein (azt nem tisztázták, hogy pontosan melyeken), betiltják az „alkotmányellenes" politikai pártokat, szervezeteket, cenzúrát vezetnek be, tilos bármiféle sztrájk és tüntetés. Moszkva utcáin katonai alakulatok és páncélosok jelentek meg, s elfoglalták a fontosabb stratégiai pontokat. Betiltották a nem központi sajtótermékeket, az országban népszerű Echo Moszkvi rádiót adásai felfüggesztésére kényszerítették. Az egyetlen működő központi tévécsatornán kizárólag a GKCSP közleményeit és a *Hattyúk tava* című balettet sugározták, valamint azt ismételgették, hogy a dolgozók mekkora örömmel és megnyugvással fogadták a rendkívüli állapot bevezetését.

A tökéletes információs zárlat mégsem sikerült, a gépezetbe homokszem került. Hogy ez civil kurázsi, szabotázs vagy a szerkesztők baklövése miatt történt-e, nem lehet tudni. Mindenesetre az esti híradóba bekerült a tévé fiatal riporterének, Szergej Medvegyevnek mintegy 4 perces, a moszkvai utcákon készített riportja, amelyből a tévénézők szembesülhettek a valódi történésekkel, a barikádépítéssel, az utcákat elözönlő emberek-

Borisz Jelcin, a puccsal szembeni ellenállás vezetője a Fehér Ház előtt, egy tank tetején mond beszédet, 1991. augusztus 19.

kel, az ellenállás szervezésével, Borisz Jelcinnek a GKCSP-t elítélő nyilatkozatával.

... és fuccs

A puccskísérlet három nap alatt csúfos kudarcba fulladt. A kudarcnak négy alapvető oka volt.

1. A puccsisták alkalmatlanok voltak arra a szerepre, amelyre vállalkoztak. Akciójukat arra a vélelemre alapozták, hogy az országban most már akkora a káosz, hogy elég a rend helyreállításának jelszavával fellépni, és a szovjet társadalom egy emberként fogja őket támogatni. Semmilyen programmal, konkrét cselekvési tervvel nem rendelkeztek a válság megoldására.

Az augusztus 19-én szovjet és külföldi újságírók jelenlétében megtartott sajtókonferencia ezt mindenki számára nyilvánvalóvá tette. A pulpituson helyet foglaló GKCSP-tagok a hozzájuk intézett kérdésekre rendre kitérő, semmitmondó válaszokat adtak vagy általános

frázisokat pufogtattak. Az augusztusi puccsnak a médiatérben két ikonikus szimbóluma volt: a harckocsiról szónokló Jelcin és Gennagyij Janajev idegesen remegő keze a sajtótájékoztatón.

2 Össztársadalmi ellenállás bontakozott ki. Moszkvában és Leningrádban emberek százezrei vonultak az utcára, *„Le a juntával!", „Le a puccsistákkal!" „A fasizmus nem győzhet!"* jelszavakkal. A nagy ipari körzetekben a bányák, üzemek munkásai sztrájkba léptek a GKCSP ellen. Moszkvában az OSZFSZK Legfelsőbb Tanácsának székházát, az úgynevezett Fehér Házat több tízezres élőlánc vette körül, barikádokat emeltek, készültek az épület és a benne lévők védelmére. A rendkívüli állapot bevezetését a totalitárius rendszerhez való visszatérés kísérleteként értékelték, megszerzett szabadságuk védelmében életüket is hajlandók voltak kockáztatni. A GKCSP mellett a kisujját sem mozdította senki.

3 Az ellenállásnak volt határozott és cselekvőképes vezetése. Moszkvában Borisz Jelcin és csapata, Ivan Szilajev orosz miniszterelnök, Ruszlan Haszbulatov, az OSZFSZK Legfelsőbb Tanácsának ügyvezető elnöke, Leningrádban Anatolij Szobcsak polgármester és a Leningrádi Városi Tanács. Alekszandr Ruckoj alelnök az orosz hatóságok támogatására szólította fel az afganisztáni háború veteránjait (maga is közéjük tartozott).

Az előzetes tervekkel ellentétben a GKCSP végül mégsem vállalkozott Jelcinék letartóztatására. Az OSZFSZK törvényesen megválasztott elnökeként Jelcin sorra adta ki rendeleteit, melyekben törvénytelennek nyilvánította a GKCSP-t, annak lépéseit reakciós, alkotmányellenes államcsínynek minősítette, saját elnöki hatásköre alá vonta az OSZFSZK területén lévő szövetségi struktúrákat, a hadsereg egységeit, a KGB-t és a belügyi szerveket.

4 Az erőszak-apparátusok, amelyeknek gondoskodniuk kellett volna a rendkívüli állapot fenntartásáról, nem hajtották végre maradéktalaul a GKCSP utasításait. A vezetők és a beosztottak nagy része kivárásra játszott, sőt augusztus 21-ére sokan eljutottak a nyílt parancsmegtagadásig. Moszkvában a tamanyi és kantyemirovkai gárdahadosztályok alakulatai bevonultak ugyan a városba, de döntő többségük nem akart a tömegbe lőni, a tömegoszlatásban részt venni. Halálos áldozatokkal járó összecsapásra egyetlen helyen került sor: amikor Moszkvában a tömeg trolibuszokból épített barikádokkal, Molotov-koktélokkal meg akart állítani egy járőröző gépesített lövészszázlóaljat. Az összetűzés során három fiatalember életét vesztette.

A legnagyobb szabású katonai művelet a Fehér Ház ostroma és az ottani ellenállási góc felszámolása lett volna. Elkészítették az ezzel kapcsolatos terveket, az alakulatok elfoglalták megindulási pozícióikat. Úgy számoltak, hogy az ostrom az ellenállás mértékétől függően 40 percet, egy órát vesz igénybe, az áldozatok várható számát 500 és 1000 fő közé becsülték. Az épület megtisztítására, Jelcin és hívei semlegesítésére kijelölt különleges KGB-egység, az Alfa különítmény tisztjei azonban a GKCSP tagjai által aláírt, írásos parancsot követeltek a művelet megkezdésére. Ilyet azonban senki nem mert adni közülük, senki nem merte vállalni a felelősséget a civil áldozatokért.

Augusztus 21-én hajnalban közölték a GKCSP-vel, hogy a Belügyminisztérium elit egysége, a Dzerzsinszkij-hadosztály sem hajlandó részt venni a Fehér Ház ostromában. Majd a Védelmi Minisztérium Kollégiumának ülésén a fegyvernemi parancsnokok, Jevgenyij Saposnyikov, a légierő marsallja és Pavel Gracsov, a légideszantos erők parancsnoka, valamint a flotta és a hadászati rakétacsapatok parancsnokai is nyíltan szembeszegültek Jazovval, követelték a csapatok visszarendelését Moszkvából és a Rendkívüli Állapot Állami Bizottságának feloszlatását.

Ezzel az egész puccskísérlet lényegében zsákutcába jutott. Augusztus 21-én a reggeli órákban megkezdődött a csapatok visszavonása elhelyezési körleteikbe. A GKCSP tagjai még egy utolsó, kétségbeesett kísérletet tettek, hogy mentsék a menthetőt: Jazov javaslatára küldöttséget menesztettek a Krímben elszigetelt Gorbacsovhoz, aki azonban nem volt hajlandó szóba állni velük. Augusztus 21-én este az OSZFSZK főügyésze, Valentyin Sztyepankov elfogatóparancsot adott ki a GKCSP tagjai ellen. Utóbbiak közül Borisz Pugo belügyminiszter és felesége öngyilkosságba menekült.

Hattyúdal

A Moszkvába visszaérkező Gorbacsov úgy fogalmazott, hogy „egy másik országba tért vissza". Hogy mennyire más, azt valószínűleg még ő sem érzékelte a maga teljességében. Bár ismét elfoglalhatta a Szovjetunió elnöki posztját, amúgy sem sziklaszilárd pozíciója tovább gyengült, hiszen visszatérését lényegében a moszkvai ellenállást megszervező Jelcinnek köszönhette. Utóbbi pedig nem habozott kihasználni azt a politikai tőkét, melyet a puccsistákkal való szembenállás során halmozott fel. A hatalom súlypontja a szövetségi szintről egyértelműen az orosz elnöki adminisztráció szintjére tevődött.

1991 augusztusában feloszlatták a Szovjetunió Minisztertanácsát, a szövetségi kormányt (ebben az is szerepet játszott, hogy Valentyin Pavlov kormányfő tagja volt a GKCSP-nek). Funkcióinak egy részét a kacifántos nevű Népgazdaság Operatív Irányításáért Felelős Bizottság vette át, élén Ivan Szilajev volt orosz miniszterelnökkel. Ugyancsak Szilajev került az 1991. szeptember elején létrehozott Köztársaságközi Gazdasági Bizottság élére. November közepén Jelcin elnöki rendelettel megszüntette a még létező szövetségi minisztériumokat, apparátusukat felszámolta, illetve beilleszteti az oroszországi struktúrákba.

1991 augusztusától megindult a korábbi állampárt, az SZKP felszámolása. Augusztus 24-én Gorbacsov lemondott főtitkári posztjáról, novemberben a pártból is kilépett. A Központi Bizottságot feloszlatták, az OSZFSZK területén pedig megindult a párt vagyonának és ingatlanainak kisajátítása.

A balti országok elnyerték teljes állami függetlenségüket, s felvették őket az ENSZ-be. A többi köztársaságban is felerősödtek a függetlenségi tendenciák, egyre többen érezték terhesnek és feleslegesnek bármiféle szövetségi központ létezését. Bár Gorbacsov még nem adta fel a reményt, hogy a novo-ogarjovói megállapodásból valamit át lehet menteni, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ha egyáltalán valamiféle integrációról szó lehet, az csak gazdasági formában, kormányközi alapon működhet tovább.

November 25-ére elkészült a szövetségi szerződés újabb tervezete, amelyben már a Szuverén Államok Szövetsége elnevezést használták és demokratikus konföderációként határozták meg az új formációt. Gorbacsov ennek kapcsán következetesen „szövetségi államról", míg Jelcin „államok szövetségéről" beszélt, ami önmagában is jelezte a nézetkülönbségeket. A tervezet megnevezte azokat a területeket (védelem, biztonság- és külpolitika, egységes gazdasági térség stb.), melyeket az államok a jövőben közösen kívánnak intézni, hozzátéve, hogy az ezzel kapcsolatos részletkérdéseket külön egyezmények fogják szabályozni. Nagy vonalakban felvázolta a szövetség intézményrendszerét kétkamarás legfelsőbb tanáccsal, a nép által közvetlenül választott szövetségi elnökkel és szövetségi kormánnyal.

Az előkészítési folyamatnak ebben a fázisában már nem vett részt sem Azerbajdzsán, sem Ukrajna. Utóbbi azzal hátrált ki a folyamatból, hogy megvárja a december 1-jére kiírt népszavazás eredményét. A referendumon Ukrajna lakói az 1991. augusztus 24-én kiadott függetlenségi nyilatkozatról szavaztak, s magas részvétel mellett az igenek elsöprő többségben voltak. Az eredményt követően Jelcin sietett kijelenteni, hogy az Orosz Föderáció elismeri Ukrajna függetlenségét és kész felvenni vele a diplomáciai kapcsolatokat. Egyúttal arra az álláspontra helyezkedett, hogy Ukrajna nélkül nem lenne értelme aláírni a szövetségi szerződést.

Záróakkord

A történet záróakkordjára 1991. december 7–8-án került sor. Belovezsszkaja Puscsában (Belarusz) találkoztak az orosz, az ukrán és a belarusz vezetés tagjai. Eredetileg csak annyit terveztek, hogy Gorbacsov nélkül vitatják meg a szövetség jövőjét és kiadnak egy nyilatkozatot arról, hogy a novo-ogarjovói folyamat zsákutcába jutott. Az egyeztetések során jutottak arra a következtetésre, hogy a korábbiaknál merészebb lépésre van szükség. December 8-án Borisz Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán elnök, valamint Sztanyiszlav Suskevics, a Belarusz Legfelsőbb Tanács elnöke aláírták a Független Államok Közösségéről (FÁK) szóló megállapodást.

A Szovjetuniót 1922-ben létrehozó három állam vezetői deklarálták, hogy a Szovjetunió mint nemzetközi jogalany és geopolitikai realitás megszűnik létezni. A helyébe lépő FÁK nem állam, hanem regionális nemzetközi együttműködés. Az aláírók a következő területeken tartották szükségesnek a tagállamok közötti koordinációt: külpolitika, közlekedés, távközlés, közös gazdasági és katonai-védelmi térség fenntartása; egységes parancsnokság, valamint kontroll az atomfegyverek felett.

1991. december 21-én Alma-Atában a kaukázusi és közép-ázsiai köztársaságok is csatlakoztak a Független Államok Közösségéhez. December 25-én Mihail Gorbacsov lemondott a Szovjetunió elnöki posztjáról, a Kremlben még aznap levonták a szovjet és felhúzták az orosz zászlót. A Szovjetunió ezzel szimbolikus értelemben is megszűnt létezni.

A belovezsszki megállapodás sokkal inkább a fennálló állapotokat rögzítette, semmint felbomlasztotta a Szovjetuniót. A szovjet birodalom dezintegrációja ekkorra már elérte a kritikus szintet. A tagállamok leginkább a szövetségi központ gyámkodását érezték terhesnek maguk felett. A köztársasági elitek úgy gondolták, hogy független államként könnyebben megoldják problémáikat, mint a szövetség keretein belül. A változások azonban korántsem a történelem Fukuyama által vizionált végét hozták el a liberális demokráciák győzelmével. A Szovjetunió öröksége máig velünk él, árnyéka rávetül a posztszovjet térségre és Kelet-Közép-Európa államaira.

Gorbacsov beszédet mond a münchen sörcsarnokban, 1992. március

Pomázi-Bárdonicsek Dominika

Női sorsok a Gulag táboraiban 1934–1953

A 20. század egyik legsötétebb fejezete a Gulag-táborok világa, ahol milliók raboskodtak embertelen körülmények között. Bár a kényszermunka és a politikai megtorlás áldozatairól szóló történetek gyakran férfisorsokra összpontosítanak, a nők helyzete legalább ennyire megrendítő és tanulságos. A női foglyok nemcsak a fizikai túlélésért, hanem méltóságuk, testi és lelki egészségük megőrzéséért is nap mint nap harcot vívtak. Az alábbiakban e kevésbé ismert, de annál fontosabb nézőpontból mutatjuk be a Gulag-táborok világát: a női tapasztalatokon keresztül.

A sztálinizmus idején a bűnösség és ártatlanság jogi kategóriái elveszítették hagyományos jelentésüket. A hatalom nem csak tényleges bűncselekmények miatt sújtott le az emberekre: számos nőt úgy ítéltek kényszermunkára, hogy valójában nem követett el törvénybe ütköző cselekedetet. Sokakat hosszú évekre – 8, 10 vagy akár 25 évre – zártak táborba politikai meggyőződésük, származásuk, társadalmi vagy családi kapcsolataik miatt, de az is előfordult, hogy valakit egy külföldi temetésen való részvétel sodort bajba.

Női elítéltek

Anna Szamohockaja, egy 60 éves, észt származású nő az 1930-as évek elején Észtországba utazott, édesanyja temetésére, és hazatérve magával hozta a megmaradt családi értékeket. 1937-ben letartóztatták, majd azzal vádolták meg, hogy *„kapcsolatot tartott fenn külföldi államokkal”.*

A rendszer működését jól jellemzi, hogy lágerben letöltendő büntetés járt olyan vétségekért is, mint a kolhoz megkárosítása vagy egy illegálisan elvégzett abortusz. Ellenforradalmi cselekedetnek minősült, ha valaki elkésett vagy kimaradt a munkából, ha elhagyta vagy megrongálta a munkahelyi felszerelést. Aki nem jelentette fel „hazaáruló tevékenységet” folytató rokonát, az maga is bűnhődött. Ilyenkor hivatalosan olyan jogi kategóriákba sorolták őket, mint a „hazaárulók családtagjai” *(Csleni szemi izmennyikov Rogyini)* vagy a „hazaárulók feleségei” *(Zseni izmennyikov Rogyini).*

Voltak ennél is kirívóbb esetek. Klava Putyincevát például tíz évre ítélték, mert nővérként *„túl tömény szemcseppet adott a gyermekeknek”* egy gyermekotthonban. A büntetés alól nem mentesültek sem a várandós nők, sem az idősek, sem a betegek vagy kisgyermekes anyák. A mozgáskorlátozottakkal szemben legfeljebb annyi kíméletet tanúsított a rendszer, hogy speciális lágerbe helyezték őket, ahol könnyebb munkát végeztettek velük.

Az elítélt nők női vagy vegyes táborokba kerültek, ahol különféle, növénytermesztéssel, állattenyésztéssel, halászattal, fakitermeléssel, bányászattal vagy vasútépítéssel kapcsolatos munkákat végeztettek velük. A női táborok közé tartozott többek között a Szolovecskij-szigeteki Zajackij Osztrov, a Karaganda területén működő akmolinszki tábor, a szibériai lágerkomplexum részét képező Arliuk, továbbá a tomszki „feleségláger”.

A női rabok száma mindig jóval alacsonyabb volt, mint a férfiaké. Az 1930-as években a nők a teljes rabállomány kevesebb mint 10%-át tették ki. Csupán a II. világháború alatt emelkedett komolyabb mértékben az arányuk: 1945-re a férfi rabok frontra vezénylése miatt elérte a 24%-ot (168 634 fő).

Rabságuk alatt a nők több lágert is megjárhattak, ahogy Alla Tumanova túlélő fogalmaz visszaemlékezésében, ezek a „nagy vándorlások” gyakoriak, úgyszólván mindennaposak voltak. A leningrádi születésű Helena Kucserova-Koch például 1947 és 1955 közötti fogva tartása idején több mint tíz büntetés-végrehajtási intézetben raboskodott rövidebb-hosszabb ideig.

Bár a Gulag Főigazgatóság hivatalosan az egész táborhálózat irányításáért felelt, a hatalmas földrajzi kiterjedés és a széttagoltság miatt képtelen volt gyors utasításokkal koordinálni és ellenőrizni a lágereket. Ennek következtében az őrszemélyzet egyes tagjai önkényesen változtatták meg az utasításokat, figyelmen kívül hagyva a szabályokat. Így a női rabok mindennapi élete gyakran nem a hivatalos előírásokon, hanem az őrök egyéni hozzáállásán múlt. Tatyjana Okunyevszkaja szovjet színésznő ezért írta visszaemlékezésében, hogy *„minden tábor egy sajátos világ, külön város, külön ország”* volt.

Bár a rabok életét normák, kvóták és szigorú szabályok határozták meg, az őrök gyakran kényük-kedvük szerint módosították ezeket. Előfordult, hogy a napi munkanormát önkényesen megemelték, a létszámellenőrzéseket elnyújtották, az ételadagokat csökkentették vagy megrövidítették az alvásidőt. A Gulag egyik legjellemzőbb ellentmondása volt, hogy a jogi szabályozás és a gyakorlati megvalósulás között hatalmas szakadék tátongott.

A rabtársadalom

A Gulag táborain belül sajátos társadalmi hierarchia alakult ki, melynek alján a politikai foglyok álltak. A közéjük tartozó nőket a tábori szleng „kicsi rózsáknak” nevezte. Előfordultak köztük hazaárulással, ellenforradalmi bűncselekménnyel megvádolt személyek, de elítélt politikusok feleségei, illetve zeneszerzők, írók, katonák hozzátartozói is. A politikaiakat nagyobb szigorral ellenőrizték és általában a legnehezebb fizikai munkákra (bányászat, fakitermelés, vasútépítés stb.) osztották be. A sztálinizmus alatt folyamatosan nőtt az arányuk. Míg a nagy terror előtt a rabok 18%-át tették ki, azt követően már 35%-át. Ez a számarány 1946-ra elérte az 59%-ot, amihez hozzájárult a Legfelsőbb Tanács Elnökségének 1945. július 7-i, A *hitleri Németország felett aratott győzelem tiszteletére meghirdetett amnesztiáról* címet viselő rendelete is. Ennek keretében számos, kisebb bűncselekményt elkövető köztörvényes rabot, köztük az apróbb vétségek miatt elítélteket, valamint a legfeljebb 3 év börtönbüntetésre ítélteket szabadon engedték.

A rabhierarchia csúcsán a köztörvényesek helyezkedtek el, akik közül a nőket „kis violáknak” nevezték. Voltak köztük olyanok, akiket élelmiszer- vagy cipőlopásért, illetve többszöri munkahelyi késésért ítéltek el. Őket a tábori zsargonban „gazdasági bűncselekményt elkövetőkként” *(bitovicski)* aposztrofálták. Ugyanakkor a köztörvényesek között jelentős számban fordultak elő prostituáltak *(gyisovki),* tolvajok és gyilkosok is. Ők voltak a „hivatásos bűnözők”, akikre a „hivatásos tolvaj” *(urka, blatnyak* vagy *hóhem)* megnevezést használták.

A vegyes és férfitáborokban a férfi köztörvényes vezetőket gyakran „keresztapának” nevezték. Jellemzőjük volt a trágár beszéd, kedvelték a kártyázást és a fogadásokat, s általában tetováltatták is magukat. A tetoválások lényegében egyfajta informális térképek, identitást, gondolatokat és érzelmeket fejeznek ki, így a Gulag-táborokban azt is jelezték, hogy viselőjük milyen pozícióban helyezkedik el a rabtársadalomban. Kedvelt motívum volt körükben például a szerencsét és az óvatosságot szimbolizáló macska, az Isten akaratának közvetítőjeként ábrázolt imádkozó angyal, valamint a szerelmet megtestesítő csókolózó galambok, de egyesek szerelmük nevének kezdőbetűit is rátetováltatták az arcukra.

Az alacsonyabb rangú tolvajokat „krohobornak”, vagyis „szőrszálhasogatónak” nevezték. A hierarchia élén álltak a „tolvajok a törvényben” *(vori v zakonye).* A „zsivány/szélhámos” megnevezés kitüntető cím volt a körükben, ahogy Tatyjana Akszakova-Szivers fogalmaz memoárjában, olyan volt, mint egy tábornoki rang, amelyet minősített tettekkel lehetett kiérdemelni. A tolvajok elismert tagjai voltak a bűnözők világának, gondolkodásmódjukat áthatotta a szociáldarwinizmus, amelynek megfelelően minél gyengébb lett egy politikai fogoly, annál kevésbé tekintettek rá emberként. Ezeknek a raboknak a fő anyagi forrása a lopás volt, gyakran csentek ételt a konyháról vagy a raktárból, de sok esetben elvették rabtársaik fejadagját és ruháját vagy elfoglalták az alvóhelyüket. A politikai foglyok egy része ezért különféle védelmi mechanizmust alkalmazott, volt például olyan, aki a fürdés kivételével hetekig nem vette le a lábbelijét, nehogy a „tolvajok a törvényben” kategóriába tartozók eltulajdonítsák.

Az elit tagjai gyakran különféle becenevekkel illették egymást, ilyen volt például a „sátán” vagy a „cigarettacsikk”. Szigorú magatartási kódex, az úgynevezett tolvajtörvények szerint éltek, amelyeket Alla Tumanova szerint hűen betartottak, mégpedig anélkül, hogy a legcsekélyebb kritikának is alávetették volna azokat. A „kódex” szigorúan tiltott mindenfajta munkavégzést és bármilyen kooperációt a hatóságokkal. E normák megszegőit az áruló (szuka) névvel illették.

Lágerkörülmények

A tábori körülményeket plasztikusan modellezik a túlélők memoárjai. Jekatyerina Olickaja visszaemlékezésében így ír a lágerek kialakításáról: *„Fa cölöpkerítés, néhány sor szögesdrót, a sarkokban tornyok, bennük őrökkel. Egy nagy fakapu, a kapunál pedig őrszoba. A nyitott kapukon át egy nagy udvart láttunk* […]. *Az udvar mindkét oldalán, mint egy utca mentén, alacsony fabarakkok álltak.”*

Mivel a táborok hatalmas területen, a sarkkörön túltól a sivatagig helyezkedtek el, a táborkörülmények jelentősen függtek a földrajzi környezettől és az éghajlati viszonyoktól. Előfordult, hogy a nőket nem fogadta felépített tábor, ilyenkor a raboknak kellett kivágniuk a fákat, illetve felhúzniuk a kerítést és felépíteniük a láger minden egyes épületét. Irina Alferova-Ruge a Szalehard–Igarka vasútvonal építésével foglalkozó 503. számú táborba került. Memoárjából kiderül, hogy miután a férfi rabok beszerezték az építőanyagokat, egy nagy területet szögesdróttal kerítettek el, majd 7x21 méteres sátrakat húztak fel, hogy átvészeljék az első fagyos telet. A nők farönköket hordtak a tábor területére, mohát gyűjtöttek a szigeteléshez és a férfiakkal együtt megépítették az épületeket – köztük a rabok és az őrök barakkjait, az adminisztrációs épületet, a konyhát és az ebédlőt, az egészségügyi épületeket stb. –, valamint emeletes ágyakat, asztalokat, székeket és padokat barkácsoltak. Előfordult, hogy a láger területén külön barakkot emeltek az idősek, a várandós nők, a kisgyermekek, a rokkantak és a szifiliszesek számára. Bár előírták, hogy a barakkokban egyszerre 100, legfeljebb 200 főt lehet elhelyezni, több túlélő is leírja visszaemlékezésében, hogy egy-egy ilyen épületben akár 250-300-an is tartózkodhattak.

A téglalap alakú és általában fából épült barakkoknak a moszkvai utasításoknak megfelelően kellett volna kinézniük, de a valóságban rendkívül sok múlott a helyi adottságokon, lehetőségeken, valamint a lágerparancsnokság hozzáállásán. Alvóhelyül általában kétszintes, négyszemélyes priccsek szolgáltak, amelyek használata a legyengültek, a betegek, a várandósok és az idősek számára nehézkesnek bizonyult. Sok helyen azonban hosszú, fából készült és külön priccsekre nem osztott hálópadozatok, úgynevezett *szplosnije narik* voltak, noha ezek barakkokban való elhelyezését már az 1910-es évek végén be-

tiltották. A szabályozás és a gyakorlat kettősségét szemlélteti a következő példa. Noha az 1939-es *Ideiglenes utasítások a foglyok Szovjetunió NKVD kényszermunkatáboraiban való fogva tartásának rendszeréről* műveleti parancs előírta, hogy minden évben két új törölközőt, kétévente egy lepedőt, valamint négyévente két párnahuzatot, egy gyapjútakarót és egy matrachuzatot kell adni, számtalan túlélő a jogszabályban foglaltaktól eltérő körülményekről tesz említést. Zinaida Uszova és Galina Levinszon szerint sok barakkban rothadt szénával vagy szalmával tömött ágybetétet kellett elhelyezni az ágyon. Elinor Lipper ezzel szemben arról ír memoárjában, hogy a táboruk területén nem volt elegendő széna vagy szalma, ezért faforgáccsal, esetleg felesleges ruhadarabokkal kellett kibélelniük a matracokat. A lágerekben gyakran okozott gondot a világítás és a fűtés hiánya, de a mindennapokat jelentősen megnehezítették az időjárási körülmények is.

Az említett 1939-es műveleti parancs szabályozta a rabok napirendjét is, előírta, hogy a rabok számára mire hány órát kell engedélyezni. Ha ezeket az időintervallumokat a nap 24 órájára kivetítjük, a következő napirend rajzolódik ki: 05:30 – ébresztő, utána reggeli és minimum 15 perces létszámellenőrzés; 07:00 – munkára vonulás és délelőtti munka; 12:00 – ebéd; 13:00 – munka folytatása; 17:00 – visszatérés a táborba, majd vacsora és szabadidős tevékenység; 21:30–22:00 – maximum 30-40 perces létszámellenőrzés; 22:00–22:30 – nyugovóra térés. A túlélők egodokumentumait olvasva azonban újból a deklarált elvek és a gyakorlat közötti kontraszt figyelhető meg. Számtalan túlélő tesz említést visszaemlékezésében 04:30-as ébresztőről, továbbá az előírtnál hosszabb, akár 13-14 órás munkaidőről vagy akár egyórás létszámellenőrzésről, illetve csökkentett ételadagról. Mindezek együttesen gyakran azt eredményezték, hogy a nők erőtartaléka jelentősen megcsappant és munkavégzésük hatékonysága csökkent. Mindez azonban egy öngerjesztő folyamatot indított el sok nőnél, mert a legyengült állapotú nők nem tudták ellátni a megszabott és gyakran megemelt napi munkanormát, így nem kapták meg az előírt napi porciót, amitől tovább romlott az egészségi állapotuk, és még kevésbé tudták hatékonyan ellátni a feladataikat. Ezt a folyamatot súlyosbította, hogy a nők közül sokan nehéz fizikai munkát végeztek.

Munkavégzés

A munkanormát a normás határozta meg, ami lehetett egy adott hosszúságú árok kiásása, egy meghatározott mennyiségű ásványkincs vagy akár néhány köbméter fa vagy föld kitermelése. A mértéke mindig a helyi viszonyokhoz és éghajlati körülményekhez, továbbá a munka nehézségi szintjéhez igazodott. A legtöbb táborban rendszerint magas volt a norma, amely az évek során a termelékenység fokozása érdekében emelkedett. Egyes rabok ezért nevezték úgy a határértéket, hogy *„ádáz isten, akinek mindenkit feláldoztak”.*

A munka a bányákban volt a leginkább embert próbáló, ahol a rabok több műszakban dolgoztak, mégpedig megfelelő munkaruha és -felszerelés nélkül. A nem megfelelő karbantartás miatt gyakoriak voltak az omlások, továbbá a gázszivárgás okozta balesetek.

Mások fát ültettek vagy fakitermelő, fafeldolgozó lágerbe kerültek. Voltak, akiket vasút-, illetve csatornaépítésre osztottak be. Feladataik közé tartozott a sínek és az építőanyagok hordása, de a robbantásokból is kivették részüket.

A nők egy része karbantartóként, asztalosként vagy szerelőműhelyben dolgozott, de olyan is volt, aki autójavító műhelybe került, és feladatai közé tartozott az autók szerelés utáni átvétele, olykor azok tesztelése. Voltak, akiket igen sajátos munkára osztottak be. Kszenyija Csudinova például földtani expedícióban vett részt. Több rabbal és egy nyolcéves lánnyal együtt a krasznojarszki határterületen fekvő Uszovóba vitték, ahol a geológusok vasércelőhelyet fedeztek fel. Volt játékkészítő is a kényszermunkások között. Hlebnyikova-Szmirnova visszaemlékezésében említést tesz egy Nyina nevű rabtársáról, aki egyszer a lágerben talált egy darab agyagot, amiből nyulat és medvét formált. Amikor a parancsnok ezt észrevette, magához hívatta őt, és arra kérte, hogy a fazekasműhelyben készítsen játékokat, továbbá díszítsen edényeket, amelyeket később eladnak majd a zónán kívül. Az értékesítési terv azonban kudarcba fulladt, ugyanis a Gulag Főigazgatóság idővel beszüntette a fazekasmunkát.

A nők munkakörülményeit és a munkanorma teljesítését jelentős mértékben megnehezíthették a rossz időjárási körülmények is. Előfordult, hogy ráfagyott a rabokra a csizma vagy a ruha. A lábbelik beáztak vagy rövid idő után szinte teljesen használhatatlanná váltak. Elinor Lipper és rabtársai például Cseljabinszkban vékonyan bélelt és zsákvászonból készült, térdig érő cipőt viseltek, amelyet a lábujjaknál és a sarokrésznél viaszosvászonnal vagy műbőrrel erősítettek meg. A cipőtalp anyaga használt autógumi volt. Az egész lábbelit zsineggel rögzítették a lábfejen, valamint a térd alatt. Ezek a cipők egy nap után áteresztették a nedvességet.

Nagy hideg esetén a lágerparancsnokoknak joguk volt úgy dönteni, hogy nem vezénylik ki a nőket – és a férfiakat – a szabadba dolgozni. Ugyanakkor inkább az ellenkezője volt jellemző, a karagandai táborkomplexumban –30 °C-ban, Kolimán –50 °C-ban is dolgoztatták a kényszermunkásokat. Nemcsak az elviselhetetlen hideg, hanem a melegebb hónapok is gondot okozhattak a nők számára, hiszen a megolvadt hó, a sár megnehezítette a mozgást és a munkavégzést.

Az állandó nehézségek és a nem megfelelő munkakörülmények miatt a nők egy része próbálta elkerülni vagy legalább megkönnyíteni a munkát. Elinor Lipper szerint a munkamegtagadás elsősorban a közbűntényesek körében volt jellemző, a politikai foglyok körében csekélyebb mértékben fordult elő. Aki az utóbbiak közül mégis visszautasította az előírt munka elvégzését, az elsősorban a hiányos felszerelés és ruházat miatt szegült ellen. Elinor Lipper emlékei szerint egyes őrök egyfajta empátiát mutattak, mások azonban nem törődtek az időjárási és munkakörülményekkel.

A munka elkerülésének vagy enyhítésének többféle módja volt a lágerekben. Akadtak, akik a könnyebb munka érdekében kapcsolatot alakítottak ki egy őrrel, mások öncsonkítást végeztek. Egyesek betegséget szimuláltak, például szellemi megbetegedést vagy bénulást színleltek, esetleg „rovarcsípést” karcoltak a bőrükbe vagy festékkel próbáltak bőrpírt okozni maguknak, hogy megtévesszék az orvost. Mások viszont meg is betegítették magukat. Volt olyan, aki például dohány-, szappan- vagy hamulevet ivott, esetleg maró oldatot öntött a sebére, vagy a rendelőből ellopott injekciós tűvel kerozint fecskendezett a bőre alá. Olyan is megesett, hogy a nők sót dörzsöltek a hónaljukba, hogy megemeljék a testhőjüket. Akit azonban szimuláláson vagy öncsonkításon kaptak, annak további 2 évvel meghosszabbíthatták a lágerbüntetése idejét. Aki pedig megtagadta a kiszabott munka elvégzését, annak csökkentették a napi ételadagját és akár 10 napra büntetőzárkába helyezhették.

Kiútkeresési módozatok

A nők sorsát befolyásolhatta az őrszemélyzet és a rabtársak hozzáállása, de nagymértékben függött attól is, hogy milyen megítélése, esetleg tekintélye volt, hol helyezkedett el a rabhierarchiában, milyen kompromisszumokra volt képes az életben maradásért, szexuális kapcsolatban állt-e valamelyik őrrel vagy egy előnyös státuszú köztörvényessel. Számtalan Gulag-őr törekedett a foglyokban a kiszolgáltatottság és a sebezhetőség érzésének fenntartására. Emellett a rabtársak – elsősorban a köztörvényes foglyok – gyakran megerőszakolták, bántalmazták vagy éppen kártyán nyerték el egymástól a nőket.

A túlélők visszaemlékezései szerint a nemi erőszakot olykor csoportosan és a többi rab szeme láttára követték el a foglyok. Erre Kolimán még külön kifejezést is kitaláltak: „kocsisor”, illetve „villamos”. Az őrök nem minden esetben avatkoztak közbe. Egyrészt azért, mert gyakran maguk is épp annyira erőszakosan viselkedtek a nőkkel, mint a férfi rabok. Másrészt sokszor közömbösek voltak a fogvatartottak sorsát illetően, s a nőkkel szembeni szexuális zaklatást, nemi erőszakot nem feltétlenül értelmezték az emberi méltóság elleni támadásnak, inkább a tábori szabályok megsértésének tekintették.

Mindezek miatt jellegzetes önvédelmi mechanizmusok és „kiútkeresési” módozatok jelentek meg a nők körében. Egyesek a szexuális erőszak elkerülése érdekében azt hazudták, hogy szifiliszesek. Mások „feleségek” lettek. Bár voltak olyan nők, akik valóban férjhez mentek a lágerben, sokan névleg választottak maguknak „férjet” annak érdekében, hogy a „férj” szexuális szívességért cserébe megvédje őket. Voltak azonban olyanok is, akik inkább prostituálódtak az élet- és munkakörülmények javítása érdekében. Mindazonáltal előfordultak olyan kapcsolatok is, amelyek alapja a valódi szerelem és/vagy az egymás iránti kölcsönös tisztelet, egymás segítése volt. Ezekben a románcokban a nők ismét nőnek érezhették magukat.

Prostituáltak és szeretők

A Gulagon raboskodó szeretők, továbbá prostituáltak témakörének elemzését jelentősen megnehezíti, hogy a túlélők visszaemlékezései és levelei csak szórványosan érintik az intimitás és a szexualitás témakörét. A visszaemlékezésekből kinyerhető adatmorzsák alapján általában az őrök és a közbűntényes rabok tettek ajánlatokat a nőknek. Az őrök sokszor könnyebb munkát, nagyobb fejadagot, esetleg jobb minőségű ruhát ajánlottak szexuális szolgáltatásokért cserébe, így sokan szeretők vagy prostituáltak lettek. Utóbbiak között voltak egészen fiatalok, például 17-18 évesek, de akadtak érettebb korúak is.

A túlélők egodokumentumai szerint a politikai foglyok többsége elítélte a prostitúciót, ezért az leginkább a köztörvényesek körében volt jellemző, de a memoárok szerint a politikai foglyok körében is előfordult. A kolimai rabok körében szinte szállóigévé vált a testüket áruba bocsátók leírására, hogy „30% a vasúton, 70% a matracon”, ami feltehetően azt jelentette, hogy egy részük nemcsak a táborokban, hanem már a transzport során nemi aktust létesített rabtársaival vagy pedig az őrökkel.

Marianna Cin visszaemlékezésében beszámol arról, hogy amikor az Uhta-Pecsorában végzett kényszermunka után egy tranzitépületté alakított barakkba került, nőkkel és férfiakkal volt együtt. A két nemet fafallal szeparálták el egymástól, és a rabok olyan sokan voltak, hogy egyeseknek már nem maradt fekvőhely. Mint írja, sem csábításból, sem trágárságból nem volt hiány.

A „randevúkat” gyakran a tábor műhelyében, konyháján, gyengélkedőjén vagy – őr esetében – az irodában bonyolították le. A nemi aktusért járó fizetség lehetett egy vekni kenyér, pár szál cigaretta, alkohol, cukor, illetve meleg ruha és csizma is. A memoárok szerint a prostituált nők között voltak olyanok is, akik másokat kényszerítettek testük áruba bocsátására. Adamova-Szljozberg magadani rabsága idejéből beszámol egy Liza nevű nőről, aki a lágerparancsnok szeretője lett. Visszaemlékezése szerint Liza arra kényszerítette a fiatal nőket, hogy adják át magukat a parancsnoknak és az őröknek. A prostituáltak elveszítették belső tartásukat, büszkeségüket. Emellett egyfajta bizonytalanság jellemezte a prostituált és az őr/brigádvezető kapcsolatát, hiszen ha nem feleltek meg az elvárásoknak, a többiekhez hasonló munkákra osztották be őket.

A Gulag női és vegyes táboraiban egyaránt voltak olyan nők, akik már a tábori évek előtt is szexuális szolgáltatást nyújtottak. Szolzsenyicin szerint az 1930-as évek végén nagy számban kerültek a Szoloveckij-szigetekre prostituáltak. Ennek hátterében az állt, hogy a prostitúció felszámolása érdekében a nagyobb városokban összegyűjtötték a testük áruba bocsátásából élőket, és 3 év kényszermunkára ítélték őket.

Szép számmal voltak olyanok is, akik egy-egy adott őr szeretőjévé váltak. Előfordult, hogy amikor egy őrnek rokonszenves lett egy nő, nehéz fizikai munkára osztotta be, majd idővel kedvezményeket ajánlott fel neki. A taktika sok esetben bevált. Gyakori módszer volt az előbbi ellenkezője is, amikor az őrök először kedvességgel, előzékenységgel vagy akár ajándékozással próbálkoztak, ha pedig első kísérleteik nem hoztak eredményt, csökkentették az illető nő fejadagját, megalázták, esetleg kínozták. Nyina Malceva szerint minden rendelkezésükre álló lehetőséget kihasználtak, hogy a nő még véletlenül se tudjon ellenállni az „üldözésnek” és végül beadja a derekát.

A női foglyok azonban nem csak az őrök révén juthattak előnyös státuszba. Egyesek annak érdekében, hogy a munkavégzés helyén vagy a vegyes táborban védve legyenek az erőszakos férfi fogvatartottakkal szemben, kapcsolatot létesítettek egy köztörvényes rabbal. Így már garantált volt a biztonságuk. Létezett ugyanis egy íratlan törvény, amely szerint ha egy nő egy közbűntényessel áll szexuális kapcsolatban, a többi bűnözőnek tiszteletben kell tartania a „tábori házasságot” és tilos szexuális kapcsolatot létesítenie a nővel. A tekintélyes státuszú rabtárs védelme alá kerülés – ellenszolgáltatásokért cserébe – voltaképpen egyfajta önvédelmi stratégia volt.

A túlélés, a körülmények javítása érdekében kialakított kapcsolatok között voltak olyanok, amelyek idővel barátsággá vagy akár szerelemmé alakultak. Ahogy azonban Nyina Malceva írja visszaemlékezésében, az ilyen jellegű „románcok” nyújtotta biztonság csupán addig tartott, amíg a pár valamelyik tagját át nem helyezték egy másik lágerbe. A nőknek korábbi „partnerüktől” megfosztva újra találniuk kellett olyan férfit, aki majd védelem alá veszi őket a rabtársakkal vagy akár az őrökkel szemben. Ez a többször ismétlődő folyamat Malceva szerint idővel elkeseredéshez, cinizmushoz, illetve a méltóság elvesztéséhez vezetett. Az újabb és újabb „társakra” mindvégig úgy tekintettek, mint a könnyebb élet forrására, a ruha és az élelem megszerzésének

eszközére. Malceva saját bevallása szerint a „párválasztáskor" az volt a fő szempontja, hogy melyik férfinak van a legtöbb csomagja és ki tölti be a legjobb pozíciót a rabtársadalomban.

Várandósok és anyák

A Gulag-túlélők egodokumentumai, a tábori jelentések és statisztikák, valamint a témában releváns szakirodalom szerint a lágerekben számtalan állapotos nő és kisgyermekes anya raboskodott. Viktor Zemszkov kutatásai szerint a gyermeket váró nők száma a Gulag-lágerekben és -telepeken az 1947 és 1953 közötti időszakban 4500 és 12 000 fő között mozgott.

Akadtak olyanok is, akik tudatosan igyekeztek teherbe esni, mert abban bíztak, hogy a korábbinál könnyebb munkát végezhetnek majd vagy jobb minőségű és nagyobb mennyiségű ételt kapnak, esetleg kegyelemben részesülnek. Valóban előfordult, hogy amnesztiát hirdettek a közbűnténye s és kisebb vétségekért elítélt állapotos nők és kismamák számára. 1947-ben például több mint 5000 várandós nő és közel 13 000 kisgyermekes anya szabadult. Az 1949-es részleges amnesztia keretében pedig 84 200, kétévesnél fiatalabb gyermeket nevelő édesanya nyerte vissza a szabadságát. A közkegyelem nem érintette az ellenforradalmi bűncselekményt elkövetőket, a banditizmusért, a szándékos emberölésért, a rablásért elítélteket, továbbá a visszaeső bűnözőket.

A tábori élet megpróbáltatásai ellenére voltak olyan nők is, akik azért akartak teherbe esni, mert magát az anyaságot szerették volna megélni, és nem voltak biztosak abban, hogy az életben később lehetőségük adódik erre. Az anyaság megerősíthette őket sérült emberi méltóságukban, emellett stabilitást, valamint motivációt is adhatott a túléléshez. A gyermekvállalás sok esetben vegyes érzelmekkel, olykor emocionális kihívásokkal járt, mivel a gyermekszületést és -nevelést egyszerre érezték örömtelinek és rémisztőnek. Felemelő volt, mert a családi kötelékek felbomlása, a megalázó bánásmód után szeretetet és gyengédséget érezhettek a mindennapok keserűségei közepette is. Ez olvasható ki Hava Volovics memoárjából is. Miután családjától elszakították, a tábori bizonytalanságban, az állandó félelemben mindenképpen szeretett volna érzelmi kötődést, feltétel nélküli szeretetet és ragaszkodást érezni. Gondoskodni akart valakiről, akiért nem sajnálta volna akár az életét is feláldozni.

Jevdokija Cserneta-Gizatulina azt írja visszaemlékezésében, hogy voltak olyan állapotos nők, akik a szülés előtt próbáltak felkészülni az anyaságra. A vorkutai Recslag női tábori egységében a várandós nők terhességük utolsó trimeszterében annak érdekében, hogy elsajátítsák az anyasággal járó feladatokat, kisebb tárgyakat „pelenkáztak be" és „öltöztettek fel".

Marija Galper szerint a karagandai lágerkomplexumban a terhes nőket úgynevezett „anyák osztályára" vitték, hogy ott adjanak életet gyermeküknek. A szülést követően általában egy hétig a tábori kórházban maradtak az anyák és az újszülöttek, azt követően azonban könnyebb munkára osztották be a nőket, például a pelenkák tisztítására vagy varrásra. A szoptató anyákat – a terhességük 9. hónapjában lévő nőkhöz hasonlóan – felmentették az éjszakai, föld alatti és bizonyos nehéz fizikai munkák végzése alól. Ellenben csak rendkívül korlátozottan engedélyezték a munkából való távollétet a szoptatás idejére: a szünet 15, legfeljebb 30 perc lehetett a megszabott órákban. Megtörtént azonban olyan eset is, hogy valakit csupán néhány perc késés miatt nem engedtek a gyermekéhez. Miután véget ért a szoptatási időszak, gyakran jelentősen megritkult vagy akár meg is szűnt a gyermeklátogatási lehetőség. Ismert például olyan eset, amikor az anyák csupán havi 2 órát tölthettek el gyermekükkel.

A gyermeknevelés az öröm mellett megpróbáltatást is jelentett, hiszen a gyermekek életben tartását és a róluk való gondoskodást jelentősen megnehezítették a tábori körülmények, a szegényes felszereltség, a különféle élősködők jelenléte, a lágerparancsnokok vagy az őrök önkényeskedései. A gyermekek is védtelenek voltak a táborokban, s ha túl élték is a csecsemőkort, a lágerövodákban vagy a gyermekotthonokban sem volt feltétlenül több esélyük a jobb életre. Életkörülményeik kezdetben a lágerparancsnokok és az őrök, valamint a gyermekgondozók, később pedig az árvaház dolgozóinak hozzáállásától függtek.

Ugyanakkor nem minden női fogoly választott sajátos élethelyzetet, hanem a maga módján igyekezett életben maradni. Egyesek a rabtársaikkal való együttérzésben bíztak, mások alternatív mechanizmusok széles palettáját alakították ki az őket nyomasztó érzések és gondolatok enyhítésére. Egyesek a szeretteikre vagy a korábbi családi összejövetelekre gondoltak, mások a természet megfigyelésében vagy a gondolatok lerajzolásában, leírásában leltek vigaszra. Olyanok is voltak, akik a humorból próbáltak erőt meríteni. Ez a fajta gondolkodásmód tükröződik Zinaida Uszova memoárjában. Uszova szerint sokan vicceket meséltek, mások új neveket adtak az ételeknek, például a szóját Zójának nevezték el.

Voltak olyanok is, akiknek a hitük adott erőt a túléléshez. A szovjet időkben is nagyon sokan megőrizték vallásos meggyőződésüket, Helena Kucserova-Koch az imádkozásból, illetve a becsempészett és az őrök elől elrejtett evangéliumából próbált erőt meríteni. A visszaemlékezések szerint a laikusok olykor az apácákkal – vegyes lágerekben a papokkal – együtt fonalból rózsafüzért, fából pedig keresztet készítettek, amelyeket mindig maguknál tartottak. Együtt imádkoztak és zsoltárokat énekeltek. A közös imádkozásokban megjelent a kapcsolatok, illetve a közösség iránti igény, de ezek az együttlétek komoly összetartó erővel is bírhattak, valamint motivációt adhattak a túlélésre.

* * *

A Gulag-lágerekben a női test nem csupán „fogolytest" volt, hanem a hatalom gyakorlásának elsődleges színtere. A nő politikai „másként gondolkodóként" került be, a test pedig a rendszer által kontrollált, megbüntetett entitássá vált. A test mint munkaerő fizikai kapacitása alapján lett értékelve vagy leértékelve. A szexualitás megtestesítőjeként gyakran vált cseretárggyá, zsarolás vagy túlélés eszközévé. A női rabok szexuális zaklatása nem kivétel, hanem rendszerszintű gyakorlat volt. Őrök, tábori parancsnokok, de akár férfi rabok is kihasználhatták kiszolgáltatottságukat. Jogorvoslat nem létezett: az áldozat panasztétele rendszerint büntetést (elzárást, verést) vont maga után. A nők egy része kvázi-kapcsolatot alakított ki őrökkel vagy rabokkal plusz ételadagok, könnyebb munka, melegebb barakk reményében. Ez a „kapcsolat" azonban egyoldalú hatalmi viszony volt, mely a nő testét „túlélési valutává" tette. A nők nemcsak szenvedtek, hanem alkalmazkodtak, stratégiát alkottak, szolidaritást építettek, és mindezt egy olyan környezetben, ahol az emberi méltóságra törekvés is ellenállásnak számított.

RUBICON-KÖNYVEK

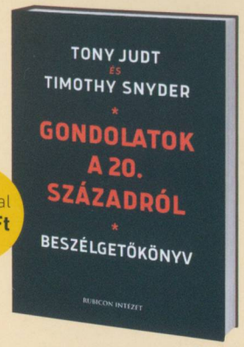

348 oldal
5950 Ft

TONY JUDT ÉS TIMOTHY SNYDER

Gondolatok a 20. századról

Beszélgetőkönyv

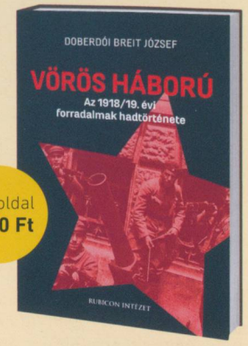

256 oldal
7990 Ft

DOBERDÓI BREIT JÓZSEF

Vörös háború

Az 1918/19. évi forradalmak

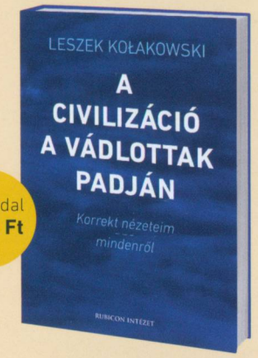

444 oldal
6960 Ft

LESZEK KOŁAKOWSK

A civilizáció a vádlottak padján

Korrekt nézeteim – mindenről

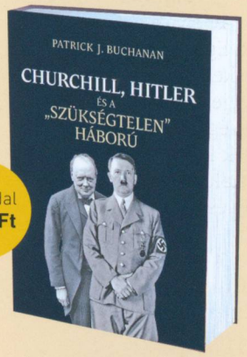

406 oldal
6990 Ft

PATRICK BUCHANAN

Churchill, Hitler és a „szükségtelen" háború

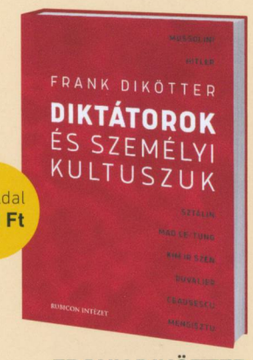

216 oldal
4940 Ft

FRANK DIKÖTTER

Diktátorok és személyi kultuszuk

212 oldal
4980 Ft

DAVID ARMITAGE

Polgárháborúk

Az eszmékben élő történelem

248 oldal
5890 Ft

KERTÉSZ ISTVÁN

Az ókor olimpiai játékai

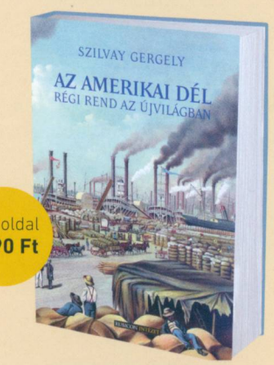

544 oldal
5990 Ft

SZILVAY GERGELY

Az amerikai Dél

Régi rend az Újvilágban

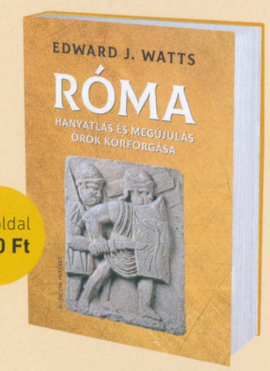

272 oldal
6890 Ft

EDWARD J. WATTS

Róma

Hanyatlás és megújulás örök körforgása

RUBICON INTÉZET

Balthyány Lajos Alapítvány

BOLT.RUBICON.HU

RUBICON-KÖNYVEK

ANTONY BEEVOR
OROSZORSZÁG
FORRADALOM ÉS POLGÁRHÁBORÚ | 1917–1921

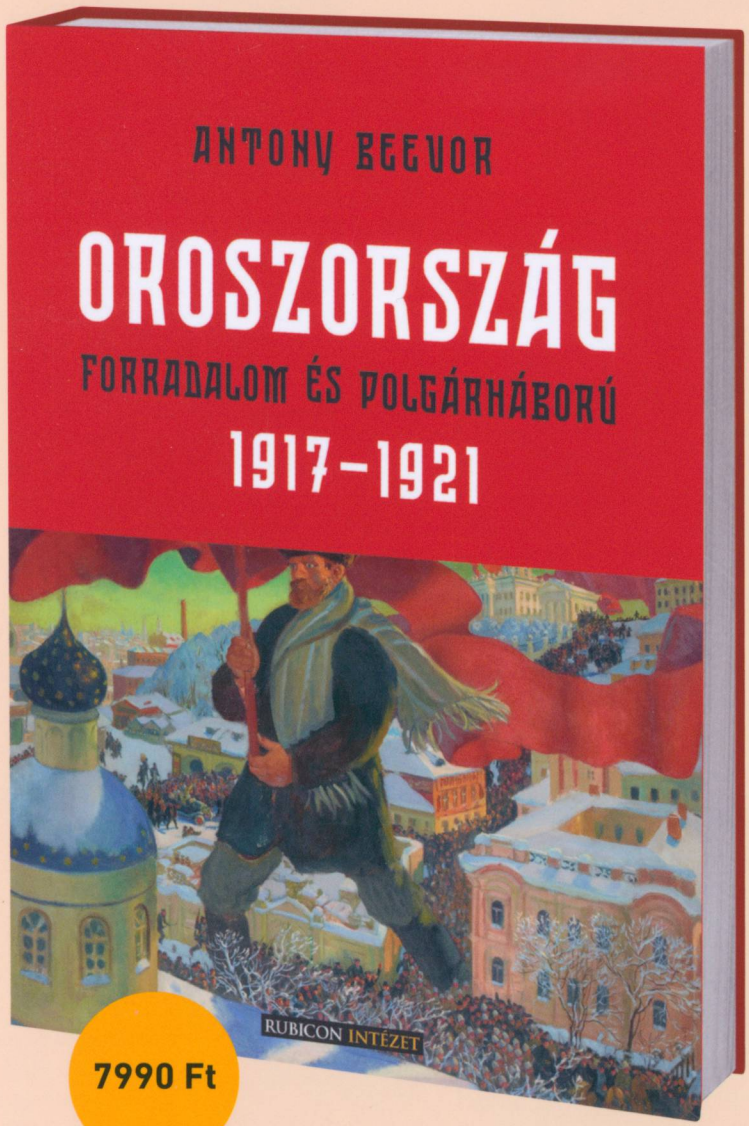

7990 Ft

Antony Beevor jól ismert hadtörténész, már egy sor kötetében bizonyította dramatikus, esemény- és emberközpontú stílusát. Új kötetünk sem száraz, kronologikus felmondása a történéseknek, hanem élő, sokszereplős dráma, melyben katonák és parasztok, forradalmárok és civilek, az események különböző rendű-rangú alakítói és elszenvedői mellett a nemzetközi szereplők – németek, angolok, franciák, csehek – is megjelennek, de még a Magyar Tanácsköztársaság és az orosz bolsevikok közötti kapcsolat is feltűnik.

Beevor kritikusan mutatja be a bolsevik hatalomgyakorlást: a forradalmi terror logikáját, az ideológia nevében elkövetett társadalmi átalakítás brutalitását, amikor a lenini hatalomtechnika könyörtelensége már nem az „ideális kommunizmust", hanem a hatalom mindenáron való megtartását szolgálta. A kíméletlen hatalmi harcban teret nyert a nyers erőszak, és sem az egyik, sem a másik fél nem maradt erkölcsileg feddhetetlen. A fehérek és a vörösök egyaránt brutális eszközöket alkalmaztak ellenfeleikkel szemben, és a lakosság többnyire túszként vergődött a két oldal között, miközben a túlélés volt az egyetlen célja.

A szerző erénye a kritikus gondolkodásmód, nem lett „fehér nosztalgiás" antikommunista prédikátor, de nem hagyja szó nélkül a vörösterror kegyetlenségét sem. Beevor munkája valójában egy polgárháború természetrajza.

BOLT.RUBICON.HU

RUBICON INTÉZET

EST. 1991 Batthyány Lajos Alapítvány

Nemzeti Kulturális Alap

9 770865 634092 25009>